

آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش

(بیرینجی جلد - ایکینجی چاپ)

تألیف:

دکتر جواد هیئت

قیمت ۶۰۰ تومان

ویژه نامه وارلیق

ایچینده کیلر

.....	مقدسه یئرینه. دوکتور حیدر نطقی
.....	باشلانقیج. دوکتور جواد هیثت
.....	ایکینجی چاپا بیر نئچه سؤز.
.....	آذربایجان تورک دیلی نین قیسا تاریخی.
.....	۱۵ - ۱۳ - جی عصر لر آذربایجان ادبیاتی
.....	حسن اوغلو.
.....	نصیر باکوئی
۶	شاعر علی
۴	قاضی برهان الدین
۵	قاضی ضریر
۰	نسیمی
۴	شیخ قاسم انوار
۶	شیخ الوان شیرازی
۱۶	حقیقی
۱۲	حیبی
۲۷	امیر هدایت الله
۱۰	حامدی
۷۱	خلیلی
۷۲	هاشمی
۷۴	سروری
۷۶	۱۷ - ۱۶ - جی عصر لر آذربایجان ادبیاتی
۷۸	صادقی افشار
۷۹	ابراهیم میرزه
۷۹	قاضی عبدالله خوئی
۷۹	تبریزی کلبعلی
۸۰	یعقوب اردبیلی
۸۰	بصیری
۸۴	شاه اسماعیل ختایی

۸۷ فضولی
۱۰۱ ماتمی
۱۰۲ کشوری
۱۰۳ محمد امانی
۱۰۸ مرتضی قلیخان ظفر
۱۱۷ مسیحی
۱۲۱ صائب تبریزی
۱۲۸ شاه عباس ثانی
۱۲۸ موجی
۱۲۸ طرزی افشار
۱۲۹ درونی
۱۲۹ تأثیر تبریزی
۱۳۱ ملک بیگ اووجی
۱۳۱ وحیدی تبریزی
۱۳۱ قوسی تبریزی
۱۳۵ ۱۸ - جی عصر آذربایجان ادبیاتی
۱۳۶ نظام‌الدین توفارقانلی، سیدفتح مراغه‌ای، حاجی خداوندی، توپچی
۱۳۶ نشئه تبریزی
۱۳۷ لطفعلی بیگ آذر
۱۳۷ ایلچی نامی
۱۳۸ مدرن آذربایجان ادبیاتی
۱۳۸ موللاپناه واقف
۱۴۹ ودادی
۱۵۱ مشتاق
۱۵۱ آقامسیح شیروانی
۱۵۳ نشاط شیروانی
۱۵۴ شاکر شیروانی
۱۵۴ مشتری
۱۵۴ عارف
۱۵۵ عاجز
۱۵۶ عبدالرحمان دیلباز اوغلو

۱۵۹	عارف مصطفی آقا.
۱۶۲	سالک
۱۶۶	فدائی
۱۶۷	۱۹ - جو عصر آذربایجان ادبیاتی
۱۶۸	بنده‌ی تبریزی
۱۶۸	نباتی
۱۷۸	طوطی
۱۷۹	میرزا علی لعلی
۱۸۴	حیران خانیم
۱۸۹	محمد باقر خلخالی
۱۹۲	اسرار تبریزی
۱۹۲	شکوهی مراغه‌ای
۱۹۳	هیدجی
۱۹۸	آذربایجان ادبیاتیندا تجدد دؤرو. معارفچی رئالیست ادبیات
۱۹۹	عباسقلی آقا باکیخانوف قدسی
۲۰۵	اسماعیل بیگ قوتقاشینلی
۲۰۶	میرزا شفیع واضح
۲۰۸	ساتیریک شعرین انکشافی
۲۱۰	میرزا باخیش نادم
۲۱۰	محمد جعفر مسکین
۲۱۰	شاکر
۲۱۱	قاسم بیگ ذاکر
۲۱۳	عاشقانه خلق شعری جریان
۲۱۴	عندلیب قاراجاداغی
۲۱۶	بابا ذکری
۲۱۶	عاشیق واله
۲۱۶	عاشیق پری
۲۱۷	میرزه جان مددوف
۲۱۷	جان‌ی اوغلو عبدالله
۲۱۹	محمد بیگ جوانشیر عاشیق
۲۲۰	۱۹ - جو عصرین ایکینجی یاریسیندا ادبیات

۲۲۲	میرزا فتحعلی آخوندوف
۲۲۸	۱۹ - جو عصر ادبیاتیندا کلاسیک شعر جریانی
۲۲۹	میر حمزه افندی نگاری
۲۲۹	ساغری
۲۳۰	مصطفی آقا ناصر
۲۳۰	دیده
۲۳۲	میرزا نصرالله بهار
۲۳۲	عبدالله عاصی
۲۳۳	ناکام
۲۳۳	حاجی سیدعظیم شیروانی
۲۳۷	خورشیدبانو ناتوان
۲۴۳	۱۹ - جو عصرین ایکینجی یاریسیندا مطبوعات
۲۴۳	اکینجی غزتی
۲۴۴	نمایشنامه و تئاترین انکشافی
۲۴۶	مرثیه ادبیاتی
۲۴۹	فضولی
۲۵۲	نظام الدین محمد توفارقانلی
۲۵۳	سیدفتح مراغه‌ای
۲۵۵	حاجی خداوئردی
۲۵۵	دخیل مراغه‌ای
۲۵۷	دلسوز
۲۵۸	قمری
۲۶۰	موللامحمد نخجوانی
۲۶۳	صافی تبریزی
۲۶۵	صراف
۲۶۷	راجی
۲۷۰	قایناتلار
۲۷۵	سؤزلوک

آذربایجان

ادبیات تاریخینه بیر باخیش

بیرینجی جلد - ایکنجی چاپ

تألیف:

دوقتور جواد هیئت

- آزاد اسلام اونیوئرسیتیه سی جراحلیق گروپو (کافئدراسی) مدیری

- پاریس جراحلیق آکادمیسی عضو

- بین الخلق جراحلیق جمعیتینده ایرانین کئچمیش نماینده سی (۱۳۱۱یل)

- آذربایجان جمهوریتی اونیوئرسیتیه لری نین فخری پروفیسورو

- آذربایجان ملی یارادیجیلیق آکادمیاسی نین عضو

- تورک دیل قورومو شرف اویه سی (عضوو)

- استانبول اونیوئرسیتیه سی تورکولوژی فخری دوکتورو

- وارلیق درگیسی نین صاحبی و باش یازاری

تهران - ۱۳۷۶

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تقدیم

بُو اتری ایبلر بُو یو ملی ستم آلتیندا یاشایان و اکثریت
اولدوغو حالدا اقلیت حقلریندن ده محروم قالان خلقیمه و
خلقیمین بُو یوک شاعری سهندین عزیز خاطره سینه اورک
دولوسو نیسگیل و سئوگی ایله تقدیم ائدیرم.

دوقتور جواد هیئت

تهران - اسفند ۱۳۵۸

نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان

تألیف دکتر جواد هیئت

جلد اول - چاپ دوم ۱۳۷۶

ویژه نامه مجله وارلیق

تیراژ ۲۵۰۰ نسخه

چاپ خواجه: ۳۱۱۰۸۸۴

وارلیق: تهران - فلسطین شمالی ۱۵۱

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

مقدمه يئرينه

«آذربايجان ادبيات تاريخينه بير باخيش» وارليق مجموعه سينده سلسله مقاله لر شكلينده چاپ اولدوقدان سونرا بير كتاب حاليندا بۇراخيلماقدا ديسر، كتابين حجمي كيچيك؛ آدى ادعاسيز؛ يازارى دا بير دوكتور - جراح دير. بوتون بۇ گۇروشلره قارشى، بۇ حادثه نى جانندان سلاملامالى ييق. اونولا افتخار ائتمه لى ييك؛ سئوينمه لى ييك. نيه؟

قورخورام جاوان نسل بۇ بۇيوك ايشين، كافي درجه ده، درين معناسيني باشادوشمه سين. دوشمنلر يميز، اوزون زامانلار بيزيم هويتيميزي گۇسترن ان كيچيك قرينه نى سيلمك، آرادان آپارماق و بۇ مومكون دگيلسه تعبير، تفسير يولو ايله ان ضعيف روايته دا ياناراق گون كيمي آيدين دليللري هئچه سايماق و اونوتدورماق ايسته ديلر بو ايشده بيله رك و نقشه اوزره خيانت ائدنلر اولدوغو كيمي حاكيم محيطين عمومى آتموسفئرينه اوياراق دا اۇ يولو گئدنلر چۇخ اولدو.

بۇ دوشمنلرين و دوشمنلرين دوستلار ينين طبيعى دير كي لاپ باش همدلري ديليميز ايدى. البته ديلي انكار ائده بيلسه لر، ادبيات يميز و اونون تاريخى ده اوز - اوزونه منتفى اولور. دئديگيميز كيمي باش هدف ديليميز ايدى. اونا بير نئچه طرفدن هجوم اكنئچديلر. لاپ باشدا آذربايجانلى منورلري نين فارس ديل و مدنيتينه ⁽¹⁾ بسله ديكلري صميمى و قديمى علاقه دن

۱- بو كلمه فرانسه ليلرين كولتور و عربلرين ثقافه سۇزلري نين مقابلينده دير.

سوء استفاده ائتدیلر. بۇ علاقه یه دایاناراق اؤز آنادیلینه سویوقلوق یاراتماق ایسته دیلر. آنا دیلین تعلیم و تعلیمی مومکون اؤلمایینجا و دیل آنجاق گونده لیک، سطحی مناسبتلره حصر ائدیلمیجه، کلمه لر اونودولور، خزینه سی توکهنیر، دیل فقیرله شیر^(۱) بۇ فقر، سؤنرا منورین باشینا قاخینچ اؤلور، خبرسیز توتولدوغو اوچون، بۇ آلتدان - آلتدان خبیثانه تبلیغ یالائینا اینانیر.

حقارت حسی ایله اؤزونو و دیلینی انکار، نتمه گه باشلار. اوشاغینا ائلمیزده اسکیدن دب اؤلان گؤزل آدلار یثرینه، هئج آذربایجان تورکونون آغزیندا دوزگون تلفوظ ائدیلمه یه جک فارس و فرنگی آدلار تاخار، اونولا آنادیلینده دانیشماز و آخیردا «ایکی مسجد آراسیندا بیی نماز» و «از آنجا راننده از اینجا مانده»، «نه او نه بو» یعنی هویتسیز، شخصیت سیز «هایما تلوس» (Heimatlos) اؤلور. فردوسی نین دئدیگی کیمی:

«نه ترک و نه دهگان، نه تازی بود سخنها به کردار بازی بود»

بۇ جنایتی تثبیت ائتمک اوچون، ایرانلیقلار فارسلیغی بیر توتماق خیاتیینه قدر گئدیلدی. حالبوکی ایرانلیق بۇ مملکت ده یاشایان بوتون خلقلرین شانلی و مشترک صفتی دیر. آذربایجانلی اؤزونه خاص دیلی و مدنیتی ایله و باشقا امتیازلاری ایله، ایرانلیقلار فارسلا رین هئج بیر سیندن، قیل قدر، دالی دئییلدیر - بیز بونو سؤز و لاف و گزافلا یوخ، عملاً ترمیز قانیمز، سای سیز قهرمان و شهیدلریمیز (اوزاقلارا گئتمه سک بله) ستارخانلریمیز و خیابانی لریمیزله مینلرجه دفعه اثبات ائتمیشیک.

نه ایسه بو شرایطده و قاحت ایله ایرانلیغی فارسلیق انحصاریندا توتماق، باشقا خلقلری فارسلیقلار حل ائتمک «آسیمیلاسیون» سیاستی - انقلابیمیزا قدر داوام ائتدی. بورادا بۇ سیاستین اجتماعی، نظامی، اقتصادی و ژئوپولیتیک یانلارینی بیر طرفه بوراخاق، مسئله نی دیل - ادبیات - مدنیت زاویه سیندن قیساچا مطالعه یه چالیشاچاق.

ایران خلقلری نین بۇ گونه قدر - دوغرو - دوروست بیر تاریخی داها یازیلما دی، تاریخ دئییب بئینلریمیزه سوخوشدورولان معلومات آریائی شوونیزم خدمتینده اولان تبلیغ لردن اؤته یه کئچمز. بونلاردا خلق کوتله لری یوخ، پادشاهلار رسمی کئچیدی (دفیله سی

۱- ایندی قارشیمیزدا دوران وظیفه لردن بیر ده بوکسک معنالی، اصیل آذری تورکجه کلمه لری، یاواش - یاواش ایشله تمک و اونلار اوچون لغت کتابلاری ترتیب ائتمک و منورلریمیزه بو کلمه لرین لاپ اؤز مالیمیز اؤلدوغونو آذلاتماقدیر. باناشی اؤلاراق گرامتر و سنتاکس (صرف و نحو) ایشینی ده جدی تلقی ائتمه لی بیک. غلط دانیشماق، محاوره یه خاص و ادبی یازی دیلیندن اؤزاق شکیللرده مقاله و شعر استننا اؤلمالیدیر، قاعده دگیل!

رژەسی) واردیر. حتا بۇ رسمی پورتەرلر گالری سینده فارس اولمایان چهرەلر حدیندن آرتیق، چیرکین، تصویر ائدیلمیشلر.^(۱) تحریفلر بورادا قالماز و بونلارا محدود اولماز، فارس اولمایان ائللر، «دوشمن» و یا «وحشی» آدلاندیریلیر؛ «چادرشین»لر تحقیر ائدیلیر، پیس طرفلر ذرەیین آلتیندا مبالغە ایله بۇ یودولور؛ یاخشی طرفلر ایسه سکوت ایله کئچیریلیر.

بۇ یوک عالیملر، شاعرلر، مرشدلر، خلاصه مثبت سیمالار حقیقینده عملیات باشقا جورە دیر: بیر شاعر شعرلری نین اون یثرتینده بئله صریحاً تبریزلی یم دئسه و فارسجانین یانیندا تورکجه غزللری موجود اولسا دا گئنه بیر بهانه تاپیب «صائب تبریزی» یوخ، «صائب اصفهانی» دئییه اصرار ائدرلر. موسیقی ده «بیات ترک» ی بیات اصفهانان چئویردیکلری کیمی. نظامی نی ده، گئنه بیر هئچدن بهانه یه دایاناراق گنجەدن قوما داشیرلار.

اونلار بۇ یولدا هر شییی جایز ییلیرلر، بیر کیچیک مثاللا بونو گؤستریمک ایستیریک: ۱۹۶۷ ده باکیدا چاپ اولموش «قطران» ین دیوانی نین مقدمه سینده، پروفیسور بیگدلی بو بابدا جالب نمونه لر وئرمکده دیر.

آشاغیداکی سطرلری برابر اوخویاق:

«قطرانین آذربایجانین اورە گی اولان تبریز شهریندن اولماسینا باخما یاراق، گؤرونور کی ر. شفق ده بعضی «جیلی»، «گیلی»، «دیلمی»، «ترمزلی» آدلاندیران مؤلفلر کیمی اونو آذربایجان دان آبی رماق فیکرینده اولموشدور. لاکین نه شفق ین بۇ یانلیش ملاحظە سی، نه ده کی، باشقالاری نین بۇ حقدە کی سهو ملاحظە لری شاعرین تبریزلی اولماسینا حتا کیچیک شبهه بئله یارادا ییلیمز.» «نئجه کی، بعضیلری اونو «جیلی» (گیلی) قلمه آلمیشلار. بیزجه همین سهوین ده سببی بو اولموشدور کی، وقتیلە همدان دان باشلا یاراق قوزئی قفقاز حدودونا قدر بیر اراضی یه فارس لار «کوهستان» (داغلیق) دئییر میشلر. عرب استیلا سیندان سؤنرا اونلاری «جبل» (داغلیق) آدلاندیر میشلار. بو اراضی ده یاشایان اهالیه ده «جیلی» (داغلی) آدی وئرمیشلر. بیزجه قدیم بیر سند کیمی الیمیزه گلیب چیخان قطرانین سئچیلیمش اثری دیوانیندا شاعر انوری ایبوردی اونو «الجیلی الأذربایجانی» یوخ، «الجیلی الأذربایجانی» قلمه آلمیشدیر کی، سؤنرالار بعضی کاتبلرین ساواد سیزلیغی اوجوندان بۇ سؤز «جیلی» یوخ، «جیلی» یاز یلمیشدیر. داها سؤنرالار بو سهو تذکره چیلر طرفیندن تکرار

۱- سعدی نین ایلپس پورتەرە سی حقیقینده دئدیگی کیمی:

ولیکن فلم در کف دشمن است!

که ای نیک بخت این نه شکل من است،

اولوناراق بئله بیر تحریفه یؤل وتریلیمشدیر.^(۱) و مدقق محققلریمیز «الآذربایجانی» کیمی بویوک بیر کلمه یه التفات ائله مه ییب، بوتون موجود دلیللر و شاعرین دیوانینا بئله توجه ائتمه دن قطرانسی دا تبریزه چوخ گؤرموشلر. کیم دئمیش «قلینج اؤز قینینی کسمز» یالاندیر، بو «ایلانلار» خصوصاً «اؤز یووالارینا اگری گیرمک» اوچون تربیت اولموشلار. آدی کئچن کتابدا، عینی عالیم و محققین، قطرانین آنادیلی و ناصر خسروون مشهور قیدی حقیقته ده یازدیقلارینا اؤخوجونون دقتینی چکمک ایسته بیریک:

«ناصر خسرو علوی (۱۰۸۸ - ۱۰۰۴) غربه سیاحته چیخدیغی زامان ۴۳۸هـ (۱۰۴۷ - ۱۰۴۶) جی ایله تبریزده قطران ایله گؤروشموشدو. ناصر خسرو بو گؤروش حقیقته یازیر: تبریزده قطران آدلی بیر شاعر گوردوم کی، یاخشی شعر یازیردی. آنجاق فارس دیلینی یاخشی بیلیمیردی. منیم یانیم گلدی، منجیق و دقیق دیوانلارینی گتیردی و اوخودو، اونا چتین اولان سؤزلرین معناسینی سؤروشدو، سؤیله دیم، ایضا حلالرین یازدی. اؤز شعرلرین ده منیم اوچون اؤخودو... ناصر خسرو علوی نین بۇ مختصر لاکین مهم قیدیندن شاعرین آدی و هم ده اونون فارس دیلینی یاخشی بیلمه مه سی اورتایا چیخیر! بو مسئله نی بعضی بورژوا عالیملری گویا قطران فارس دیلین آنجاق «آذری» لهجه سینین یاخشی بیلیم، او زامان خراسان دا دبدده اولان، اوگونون شعر و دانیشیق دیلی ساییلان «دری» لهجه سینین یاخشی بیلمه دیگی ایله ایضاح ائتمیشدیلر.^(۲) حالبوکی بو، بئله اولما میشدیر. چونکی قطران اؤز ده شعرلری نین بیرینده فارس دیلین «دری» لهجه سینده شعر یازما سینا و بۇ دیله شعر یازماق اوچون ایلك دفعه اولاراق دیگر شاعرلر ده یول و قاپی آچما سینا اشاره ائتمیشدی:

ور مرا بر شعر گویان جهان رشک آمدی من در شعر دری بر شاعران نگشادمی
... بۇ بیت دن آیدین گورونور کی، قطران آذربایجاندا فارس دیلین «دری» لهجه سینده شعر یازماقدا اؤزونو بیرینجی و ایلك جیغیر آچان شاعر حساب ائتمیشدیر. لاکین فارس دیلی آنا دیلی اولما دیغینا گوره قطران دا دیگر آذربایجانلیلار کیمی بۇ دیله یارانمیش ادبیاتی یاخشی اویرنمیشدی. فارس دیلینده ایسه دانیشیق باجاریغی ضعیف اولموشدور. اودور کی ناصر خسرو علوی اونون حقیقته یوخاریدا کی قیدی قلمه آلمیشدیر. قطرانین بعضی چتین سؤزلرین معناسینی ناصر خسرو دان سؤروشماسی مسئله سینه گلینجه دئمک لازیمدیر کی، بۇ زامان، یعنی

۱- پروفیسور غلامحسین بیگدلی، قطران تبریزی ایرانی، صفحه ۱۶.

۲- او جمله دن باخ: ذبیح اله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، نهران، ۱۳۳۶، صفحه ۴۴۲؛ سید احمد کسروی، قطران

شاعر آذربایجان «ارمغان» مجله سی، نهران ۱۹۳۱ نؤمره ۱۲.

ناصرخسرونون تبریزه گلیب چرخدیغی وقت قظران اوزونون مشهور «التفاصيل» آدلی ایضاحلی فارس لغت کتابینی ترتیب اندیردی. ناصرخسرووا مراجعت اندیب اوندان بعضی سؤزلری سؤروشماسی، گؤرونور، همین کتابین ترتیبی ایله علاقه دار اولموشدور.^(۱) پروفسوردان داها سؤنرالار قظرانین دیلی نین تورکجه اولدوغونا دایر گتیردیگی دلیللری بورایا آلما بیریق.

گؤرونور کی بیزی امحاء سیاستی نین ادبی و فرهنگی بونوره سی، بئله - بئله تفسیر، تأویل و یالانلار اوزره قورولموشدور. هابئله باشقا بیر «ادبی شخصیت» ده، دیلیمیزی بیلمه دیگی حالدا دده قورقودو بیزه چوخ گورمک وظیفه سیننی ایفا اوچون قوللارینی چیرمالامیشدیر. بیزدن قظران سیز، نظامی سیز، صائب سیز، دده قورقودوسوز، (و قدغنلر اوزوندن فضولی لردن، ختائی لردن، نسیمی لردن ده... خبر سیز)، اوسوز، بؤسوز بیر کوتله یاراتدیقدان سؤنرا دیلیمیزه سؤن حمله باشلار. مذکور «اوتوریته» بو دفعه تورک دیلی گرامترینی «موتناژ» بووردو و بۇ صورتده حتا اؤز دیلیمیز اوچون ده، دیلیمیزی بیلمه ینلردن «قیم» احتیاجیمیز اولدوغو - حقارت حسیمیزی درینله شدیرمک اوچون - گؤستریلدی. بۇ گو بود دوزن بازلیق لاردان سؤنرا سیرا «زبان عاریتی»، «یادگار موغول» ترجیع بندلرینه گلدی. بو جاهلانه و ایگره نج یالانلار، «دکتر محسنی» لر و «مستوفی» لرین زهرله دیگلری هاوادا و مضاعف استعمار و دوپه - دوز استعمار زنجیرلری آلتیندا تکرار لاندی. مدرسه لرده آنادیلی ایله دانیشماق یاساقلاندی، واعظ و روضه خوانلاریمیز بئله خلقه اونلارین باشادوشمه دیگی دیلده خطاب ائتمه گه مجبور ائدیلدیلر.

ایسندی بو آغیر زنجیرلری آیاقلاریمیزدان و اللریمیزدن سؤکوب - آتماق امکانی وارکن، گوره ک وضعیت نه دیر؟

سؤیله نیلن یالانلار، اؤزون ایللر داوام ائدن تبلیغات و افترالارین جاوابی هله وئریمه میشدیر. دیلیمیزی یازماق و اؤخوماق تشبوو محدود دور. بایرامدا آنادیلیمیزده کارت لارین یئری بؤشدور. مطبوعاتیمیز یوخدور. گونلوک بیر غزئت آچیلمامیشدیر. هله ده «چنگیز گتیردی»، «موغول گؤتوردو» هذیان و افسانه لرینی پوچاچیخاردانلار میداندا یوخدورلار. هله ده بیر - بیریمیزه اؤز دیلیمیزده یازانلاریمیز آزدیر.

خصوصاً بو ایکی نسل لیک دؤره ده، بو قارا گونلرده یئدیگیمیز ضربه لرین تأثیریندن چیخمامیشیق.

ایندی بئله «ایادی بیگانه» یالائینا اینانانلار آز دئییلدیر. بؤ تهمت و افسانهنی کوکوندن قازماق اوچون، بیر کیچیک مثال کافی دیر:

۱۹۵۸ ده قوزئی آذربایجاندا، باکیدا، بؤیوک شاعر فضولی نین «ان قدیم و مکمل دیوانی» نی چاپ ائله بیلر. بؤ ۱۸۹۸۰ یلینده (۱۵۶۹ میلادی) تاماملانمیش بیر الیازماسی نین فوتو صورتی دیر. پروفیسور حمید آراسلی بو کتابا بیر مقدمه یازمیش و فضولی دیوانی نین داش باسما و سایر چاپلارینی ترتیب ایله گتیرمیشدیر. بؤ مقدمه نین ۳ - جو صحیفه سیندن بؤ قیدی عیناً آلیریق:

«فضولی دیوانی نین آشاغیداکی نشرلری واردیر: تبریز (داش
 باسما) ۱۲۴۴هـ (۱۸۲۸م)، تبریز ۱۲۴۷هـ (۱۸۳۱م)، تبریز
 ۱۲۶۶هـ (۱۸۴۹م)، تبریز ۱۲۷۰هـ (۱۸۵۴م)، تبریز ۱۲۷۴هـ (۱۸۵۷م)، دیوان
 فضولی بولاق مطبعه سی ۱۲۵۴هـ (۱۸۳۸م)، بولاق
 مطبعه سی (۱۲۵۶) (۱۸۴۰)، استانبول - داش باسما سی -
 ۱۲۶۸ (۱۸۵۱)، استانبول ۱۲۶۸ (۱۸۵۱)، استانبول ۱۲۶۸ (۱۸۵۲) استانبول -
 مطبعه اوصولی ایله - ۱۲۸۴ (۱۸۶۸)، استانبول، ۱۲۸۶ (۱۸۷۰)، استانبول
 ۱۲۸۸ (۱۸۷۲)، استانبول ۱۲۹۱ (۱۸۷۵)، استانبول، ۱۲۹۶ (۱۸۷۹)، استانبول
 ۱۲۸۴ (۱۸۶۸)، استانبول ۱۲۸۶ (۱۸۷۹)، استانبول ۱۲۹۶ (۱۸۷۹)، استانبول
 ۱۲۹۶ (۱۸۷۹)، استانبول ۱۳۰۸ (۱۹۱۵)، استانبول ۱۹۲۴، استانبول
 ۱۹۴۸، استانبول ۱۹۵۰، خییوه ۱۳۰۰ (۱۸۸۲)، داشکند ۱۳۱۱ (۱۸۹۳)،
 داشکند ۱۳۱۲ (۱۸۹۴)، داشکند ۱۳۲۵ (۱۹۰۸)، داشکند ۱۳۳۴، ۱۹۱۵، باکی
 ۱۹۴۴، باکی ۱۹۵۸.»

بو قید ماراقلی بیر نقطه نی ایشیق لاندیریر: ۱۹۵۸ میلادی یه قدر فضولی نین دیوانی ۳۳ دفعه نشر ائدیلمیشدیر. ایلك نشری میلادی ۱۸۲۸ ده اولموش. دقت ائتدینیزی هارادا؟ تبریزده اسونرالار بولاق دا (۱۸۳۸هـ).

استانبولدا ایسه ایلك نشر ۱۸۵۱ ده اولموش و داشکندده ۱۸۹۳ ده. باکیدا ایسه آنجاق ۱۹۴۴ ده.

استانبولدا ایلك دفعه نشرینه قدر، بو کتاب تبریزده اوج دفعه چاپ اولموشدور. ائتمک بیزیم بابالاریمیزین اؤز ادبیات و دیلیرینه اؤ قدر عشق لری وار ایمیش کی بؤیوک فضولی نین دیوانی تورکیه و قافقاز و سایر اولکه لرده چاپ اولماقدان قاباق هر یتردن اول، تبریزده چاپ اولموشدور. اؤ دا نه بیر دفعه بلکه ۲۹ ایله تام آلتی دفعه! ائتمک «بؤ سؤزلری» بیزیم آغزیمزانه

توركيه ليلر، نه ده قاقاز ليلار قويوموشلار؛ دئتمك فضولىنى و اونون شخسىنىده و اثرىنىده دىلیمیزی و ادبیاتیمیزی سئومه گى و منیمسه مه گى بیز هم توركيه توركلرىندىن هم ده اوتايدا كیلاردان چوخ اول ثبوت ائتمیشیک. بۇ عشق بیزیم ایچیمیزده قاينامیش، بیزیم ائللرده چیچكله نemiş، ایلک میوه لرىنى ده بورالاردا وئرمیش دیر.

بۇیوك جنایتلر و خیانتلر دؤره سیندن سؤنرا دیركى یادیر قامالار وجوده گلیمیش، آغزیمیزا عاریتى نغمه لر سوخولموش، شیطان روحوموزو اوغورلامیش، دشمن، هویتیمزه قصد ائتمیش دیر. گؤرورسونوز، فضولى دیوانى نین مسلسل نشر دالغالاری ۱۸۵۶ دا دورموش ایمنی بیز یازیب - چاپ ائدن رولوندا اؤخوجو رولونا ایته نلمیشیک، سؤنرالاری، یاشادایغیمیز شووینیزم جهنمینده اؤز دىلیمیزده اؤخوماغى داخى اونوتموشوق.

ایندی بۇ تاریخی لحظه ده بیر دوروب دوشونه ک: اسکی ساغلام حالیمیزه دؤنمک، هر انسان کیمی اؤز دىلیمیزده یازماق و یاراتماق حقینه مالیک اولماق و بۇ حقدن استفاده ائتمک اوچون نه ائله مه میز لازیم دیر؟ البته بیر چوخ شئیلر: ان باشد، اؤزوموزو تانیماق و بیزه آشیلانمیش بسۇ ملعون حـ قارت حـ سیندن یاخامیزی قورتارماق. اؤز لویوموزه، دىلیمیزه، ادبیاتیمیزا افتخار ائتمک. بو هدفه کئچمیشی حقی له اؤگرنمهدن یتیشمک اولماز. بئله جه و بورادا دیركى دوقتور جواد هیئتین اثرى نین دگری آنلاشیلیمیش اولور.

دوقتور جواد هیئت، شاهد اولدوغوموز قدر دییه بیلریک کی بوتون حیاتینى ایکی عشقه اداخلامیش دیر: خلقیمیزه و دىلیمیزه اولان عشقى، طبابت و جراحلیغا بسله دیگی علاقه سی. بونلاردان ایکینجی سیندن بحث ائتمک داها آسان دیر. چونکی دوز بیر خط ایله اونون قطع ائتدیگی مرحله لر و اریشدیگی موفقیتلری ایزله مک و سیرالاماق مومکون دور، مثلاً دئتمک اولار کی:

او ۱۹۴۶ دا استانبول طب فاکولته سیندن ماؤزون اولدو، جراحلیق اختصاصینی استانبول و پاریس ده آپاردی، اوندان سؤنرا سایى سیز و حسابسیز عملیاتلارلا انسانلارین امدادینه یتیشدی و یتیشمکده دیر، ایران دا ایلک دفعه آچیق قلب جراحلیغینی موفقیتله ائله یین اودور، بؤیره ک کؤچورمه عملیاتینی انساندا، قلب کؤچورمه عملیاتینی ایتلرده باجانان اودور، بین الخلق جراحی قورولتایلاریندا ایران جراحیسینی تمثیل ائدن، پاریس ده و ایگیرمییه یاخین ملتلر آراسی جراحلیق اجلاسلا رینا دعوتلی اولاراق قاتیلان، چوخ ساییلى علمی کنفرانسلار آپاران و پاریس آکادمیاسی اعضا نامزدی اولان گئنه ده اؤدور. اؤ آراشدیرما و تدقیقات ایشلرینده ده چالیشمیش دیر، ۱۳۴۴ ده جراحی درسلری کتابینی یازمیش، انگلیز و

فرانسىز علمى ژورناللاریندا ۲۰ مقالهسى چيخميش، ۵۰- يه قدر ده آيرى علمى مقاله و تدقیقاتى چاپ اولموش، ۱۲ ایل «دانش پزشکی» مجلهسى نین باش یازار و مدیرلویونو اتمیش، نهایت فرانسه طبی - جراحی آنسیکلوپیدیا سیندا آدی کئچمیش و چالیشمالاریندان بحث ائدیلیمیشدیر. بورایا قدر، بیز دوكتور هیئتى بیرینجى طرفى ایله گوروروک. اؤنون دیلیمیزه عشقى ایش و اختصاصینا اولان علاقه سیندن آرتیق دیر و بۇ ماجرائین ۴۰ ایلیک بیر کئچمیشی واردیر. بونون اوچون دور کی ایندی، مملکتیمیزده آنادیلینده نشر ائدیلن بیرجیک مجله نین صاحیبی و یازاری اولماسیندا، ایشیندن فداکارلیقلا عومرونو ادبیات و مدنیتیمیزه حصر ائتمه سینده هئچ ده تعجب ائدیله جک نقطه یؤخدور.

ایندی بۇ یولدا چالیشانلارین چوخو اونسو آغیر حسرت ایللریندن برى تانییرلار، کابوسلو، قارانلیق و قورخولو اوزون گئجه ده برابرجه گؤزلیرى انقلابی دان اولدوزونا تیکمیش و سحرین آچیلما سینی گوزله میشلر. ایندی فجرین آغارانتی لاریندا، بۇ بیرینجی آدیملار؛ اری ن بۇزلارین آلتیندان اوج و ثرن بۇ ایلك یاشیللیقلار هامیمیزا مبارک اولسون!

دوكتور حمید نطقى

تهران - قیشین سون گونلری ۱۳۵۸

باشلانقىچ

آذربايجان ادبيات تاريخينه بير باخيش آديله الينيزه كئچن بۇ كتاب بىر ايلدن بىر وارلىق مجله سينده نشر اتنديگيميز آذربايجان ادبيات تاريخينه عايد مقاله لر ين مجموعه سى دير. بۇ مقاله لر ين بىرينچىسى آذربايجان تورك دىلى نين قىسا تاريخچه سينه عايد دير وايكى دىبلده يازيلمىشدير. فارسچاسى داها گننیش اولماقلا برابر يننه ده خلاصه و قىسا يازيلمىشدير. ادبيات تاريخيميزى ۱۳ - جو عصر دن يعنى ۷۰۰ ايلدن بۇ يانا يازماغا باشلاديق. بۇ عصر ادبى آذرى توركجه سى نين تشكول دورودور؛ اوندان قاباكي عصر لره دب اولان اوغوز توركجه سى و اسكى توركجه يا خاقانى توركجه سى بيزيم دىلیميز ين كۆكونو تشكيل اتنديگى حالدا بۇ گونكو لهجه ميز دن بير آز فرقلى دير. بۇ لهجه لر و ادبيات تاريخلريندن گله جكده بحث اتديله جكدير. دىلیميز ين ياريم عصر دن آرتيق بير مدت فاشيست پهلوى رژیمی نين ياساقلارى آلتيندا يازيلماقدان محروم قاليب ، اونودولماغا محكوم اولدوغوندان، خلقىمیز گۆزل دىلیميز ين بدیعی، ادبى اثرلرینی اۇخويوب اۇيره نمك يثرينه وارليغى نين اصالتينه و انادىلى نين اوز دىلى اولدوغونا داخى شهبه لنديگى ابىر دۇرده اولا بۇ گونكو دانىشديغيميز انادىلیميز ين هويتینی و قىساجا ادبياتینی نشر اتمك داها ضرورى دير. بو سببدن كئچن ايلكى يازيلاریميزدا يالئيز آذرى لهجه سيندن بحث اتنديك و اسكى توركجه نين خصوصيتلرى و ادبياتينا عايد يازيلاریميزى سؤنراكى فرصتلره بوراخديق. بۇ كتابدا آذرى توركجه سى نين ادبيات تاريخى ۱۹ - جو عصر ين سؤنونا قدر يازيلمىشدير. ايگير مينچى عصر ين ادبياتى كتابين ايکينچى جلدینده يازيلاجاقدير، آيريجا بير سيرا مقاله لر حاليندا دا وارلىقدا نشر اتديله جكدير. اثر ين مكمل و يا كافي اولماسى بحث موضوعو داخى دنيلدير، مقصد بيمز خلقىمیزی دىلیميزه داها ياخيندان تانىش قيلماق و ادبىياتیميز باره سينده بير فيكير وئرمك دير. قوزنى آذربايجاندا دىلیميز، خلقين و حكومتين رسمى دىلى اولوب بۇ دىلده مينلرجه

شعر و بدیع اثرلر بوراخیلدینی حالدا داعی، مکمل و کافی بیر ادبیات تاریخی یازیلما بییدیر. بۇ ایش بۇیوک بیر ایشدیر و آنجاق بیر نچه قروپون ایش بیرلیگی له ایفا اندیله بیلیر.

آذربایجان ادبیات تاریخی دئمک، آذربایجان تورکجه سینده دانیشان خلقلرین ادبی، اجتماعی و حتا سیاسی تاریخی دئمکدیر و یازیلارکن مختلف جبهه لردن و چشیدلی باخیملاردان یازیلما لیدیر. آنجاق بله شرایطده یازیلان کتاب کافی و شاید ده مکمل اۇلا بیلیر. ایندی لیکده دیلمیزین وارلیغینی و ادبیاتیمیزین اوتانچ یوخ، افتخار و گووه و ثریجی اۇلدوغونو گوروب تانماق و اونا اینانماق کفایت دیر. انشالله گله جکده آیدینلاریمیز، ادیب و شاعرلریمیز طرفیندن داها گوزل و بدیع اثرلر نشر اندیله جکدیر.

آذربایجان شاعرلری نین اوزلرینه مخصوص هنر و یارادیجیلیقلاریندان بیری ده ایکی و بعضاً ده اوج دیلده (فضولی) و حتا داها چوخ دیلرده (نصرالله بهار) شعر یازمالاری دیر. بۇ خصوصیت عصرلردن بری داوام اندیب، خصوصاً ایران آذربایجانیندا ادبی عنعنه حالینا گلیمشیدیر. تأسف کی یازیلان کتابلار و ادبیات تاریخلرینده بۇ مسئله دقته آینمایب و اثرلرین یازیلیش اؤلکه و یئرینه گوره شاعرلریمیزین تورکجه و یا فارسجا شعرلری نشر اندیلمه میشدیر. بۇ نقیصه نی قیسماً ده اۇلسا تاماملماق اوچون بۇ کتابدا فارسجا شعرلردن ده نمونه لر و ثریلمیشدیر.

بۇ اثرین یازیلما سیندا هم اسکى قایناقلاردان، موجود کتاب و دیوانلاردان و هم ده قوزئی آذربایجاندا و تورکیه ده یازیلان اثرلردن استفاده اندیلیمشیدیر. بۇ اثر آذربایجان ادبیات دریا سیندان بیر دامجی و شعر گولوستانیندان بیر دمته (دسته گول) کیمی نظره آلینب اؤخونمالیدیر. یازیلاریمیزدا بیوگرافی لرله برابر شعرلردن ده اؤرنکلر و نرمله و شرح حال یازارکن عینی و رئالیست اۇلماغا چالیشدیق؛ نه قدر موفق اۇلدوغوموزو اؤخوجولارین استقبالی و حسن قبولو گؤستره جکدیر. یازیلاریمیزدا خلق دیلینه یاخین قالماقلا یاناشی ادبی شیوه و لهجه به صادق قالدیق و عینی حالدا بیر سیرا ادبی لغتلر و اصطلاحلاری ایشلتمکدن ده چکینمه دیک. بۇ لغتلر شاعرلریمیزین اسکى دن بری سؤیله دیکلری شعرلرینده ده موجود اۇلدوغو اوچون اؤخوجولاریمیز بیزی بۇ باره ده معذور گوره جکلر. یئنی سؤزلرین یانیندا معنالارینی یازدیغیمیز حالدا یئنه ده کتایین سؤنوندا یئنی سؤزلرین معنالارینی قۇیدوق. امید اندیرم عزیز اؤخوجولار هر جور قصوروموزا عفو و اغماض گوزیله باخشینلار و عینی حالدا اؤز تنقیدی فیکیر و یازیلاریله اسکى کلریمیزی تاماملماقدا بیزه یاردیم اتسینلر. بۇ بیر باشلانقیچ و فتح الباب دیر و داها دوغروسو بیر ایپ اوجو دور یتر کی قاهی آچیلسین اوندان سؤنرا ماراقلی و استمدادلی صنعتکارلاریمیز بو ایپ اوجونو اله آلیب یوللارینا داوام انده جکلر.

منیم کیچیک اثریمه مقدمه یازماق لطفونو گؤسترن حؤرمتلی دوستوم اوستاد دوکتور حمید

نطقی یه اوره کدن تشکور ائدر و شوکران حسلریمی تقدیم ائدیرم.
بۇ اثرین حاضرلارناماسیندا و چاپ ایشینده منه کۆمک ائدن عزیز قارداشیم بۆیوک آقا ملجانی و
آقای محمدزاده یه و کاویان چاپخاناسیندا ایشله ینلره آیریجا تشکور ائدیرم.

دوقتور جواد هیئت

تهران / ۱۶ اسفند / ۱۳۵۸

اۇلۇ تانرى نىن آدىلە

ايكىنجى چاپا بىر نىچە سۆز:

آذربايجان ادبيات تاريخينه بىر باخيش كتابى نىن بىرىنجى جلدى نىن ايكىنجى چاپىنى نىشره وئىرىكن آشاغىداكى ايضاحلارى گرکلى گۇروروك:

بۇ كىتابىن بىرىنجى چاپى اسلام انقلابى نىن غلبه سىندن سۇنرا خلقىمىزه وئىرىلن دىل و مطبوعات آزادلىقى سايه سىنده او گونلردن بىرى منتظم شكىلده نىشره ائتمگه دوام ائنده بىلدىگىمىز وارلىق درگى سىنده ۱۳۵۸ ده كى سلسله مقاله لىرىمىزىن تۇپلوسونو تشكىل ائىدىرى.

كىتاب ۳۰۰۰ نىسخه ده چاپ اولدوغو حالدا آز مدتده توكندى و كىتابىن ايكىنجى جلدى ده آنچاق ۱۳۶۹ دا چاپدان چىخايلدى.

بۇ مدتده هر نه قدر كىتابىمىزىن بىرىنجى جلدىنى اىستىيب آرايانلار اولموشسادا تأسف كى بو گونه قدر كىتابىن چاپى حاضىر لاق مومكون اولمادى. كىتابىن حاضىر كى متنى بىر نىچە باخىمدان بىرىنجى سىندن فرقلى دىر.

۱- كىتابىن ايكىنجى چاپىندا آذربايجان توركجه سى نىن تاريخى داها تفصىلاتلى وئىرىلمىشىدر.
۲ - بىرىنجى چاپى حاضىر لاركن بىر چوخ شاعرلىرىمىز حقىنده لازىم اولان قايناقلار اليمىزه اولمادىنى اوچون اونلارنى ترجمه حالىنى يازا بىلمه دىك و يالنىز آدلارىنى ذكر ائتمگه كفايت ائىدىك.

بو چىشىد شاعرلىرىن بىر حىصه سى باره ده سۇنرادان قايناق اليمىزه گىچدىگى اوچون اونلارنى ترجمه حالىنى وارلىق دا يازدىقدان سۇنرا كىتابىمىزىن ايكىنجى جلدىنده نىشره ائىدىك.

۳ - كىتابىن ايكىنجى چاپىندا بو چىشىد شاعرلىرى و داها باشقا قايناقلاردان اليمىزه گىچىن شاعرلىرىمىزىن ترجمه حاللارىنى دا علاوه ائىدىك و بىرىنجى چاپدا نىشره ائىدىكلىرىمىزىن بىر چوخلارى نىن دا ترجمه حالىنى مومكون مرتبه تكمىل لىشدىرىمگه و شعرلىرىن نمونه لر علاوه ائتمگه

چالیشدیق.

۴ - کتابین بیرینجی چاپیندا قایناقلار (بیولیوگرافی) هر فصلین سؤنوندا درج ائدیلمیشدی اونا گؤره ده بعضی قایناقلار بیر نئچه دفعه تکرار اولونموشدو.

کتابین ایکینجی چاپیندا متن ده بعضی قایناقلارا اشاره اتمکله یاناشی بوتون قایناقلار الفبا سیراسیله کتابین سؤنوندا وئریلمیشدیر.

۵ - بۇ مدتده الفبامیزی قیسماً فونئتیکلشدیرمک اوچون اوستاد دوکتور حمید نطقى و دیگر همکارلاریمیز طرفیندن آپاریلان بعضی اصلاحات اؤخوجولاریمیز طرفیندن ده تانیس اولوب، یثرینه دوشدو و اوچون هم ده ادبی دیلیمیزه تانیشلیقلاری آرتدیغی اوچون، کتابین یثنی متنی بۇ گون وارلیق دا ایشله ن الفبا و ادبی لهجه ایله یازیلیمیشدیر.

۶- مرثیه ادبیاتیمیز تکمیللشدیریلرک مستقل بیر بؤلوم کیمی کتابین سونوندا گلیمیشدیر.

۷ - کئچن عصرده یاشامیش اردبیل، اورمیة و زنجان شاعرلری نین بیر حصه سی نین ترجمه حاللاری بو عصرین شاعرلریله بیرلیکده کتابیمیزین ۲ - جی جلدینده یازیلدیغی اوچون بو کتابا آلینمامیشدیر.

بوتون بو علاوه لره رغماً هله ده بۇ کتابی ادبیات تاریخیمیزین کئچن عصرین سونونا قدر کی حصه سینی مکمل شکیلده ایضاح ائدن و آیدینلاشدیران بیر کتاب سایا بیلیمه ریک. بۇ مجموعه بیرینجی چاپیندان داها مکمل و داها دگرلی اولماسینا باخمایاراق یثنه ده بیر چوخ اصلاحلارا و علاوه لره احتیاجی واردیر. اومیداندیرم گله جکده یثنی - یثنی قایناقلار الیمیزه گئچدیکجه کتابین ۳ - جو، ۴ - جو چاپلاری داها دولغون و داها مکمل اولسون. انشاالله.

بو کتابین چاپا حاضر لانماسیندا امگی کئچن دلبرخانم ابراهیم پور و محمدرضا هیئت - ه و هابله خواجه چاپخاناسی نین حورمتلی مدیری و امکد اشالارینا تشکور دو یغولاریمی بیلدیرمک ایسته بیرم.

دوکتور جواد هیئت

تهران - باهار / ۱۳۷۶

آذربایجان

تورک دیلی نین قیسا تاریخی

هر سۆزدن اول تورک کلمه سی نین هارادان گلدیگی نی و نه دئمک اۆلدوغونو آنلاتماق لازیم دیر. تورک سۆزو توره مکدن (تولید مثل) گلیر و قوت معناسینی دا وئرمکده دیر. بۇ آد، دولت آدی اۇلاراق ایلك دفعه میلادی ۶ - جی عصرده بو گونکو موغولستان اۆلكه سینده قورولان گۆک تورک حکومتینه وئریلدی. اسلامدان اۇنجه، تورکجه دانیشان قوم لرین هامیسینا تورک دئییلمزدی. بۇ طایفالارین باشقا - باشقا (اوغوز، پشچهنک، قیپچاق، تورک) آدلاری واریدی. آنجاق اسلامی قبول ائدیپ ایرانا گلدیکدن سۇنرا اۇنلارین هامیسینا تورک دئییلدی. تورک سۆزو عیرقی (نژادی) بیر مفهوم داشیمیر. حتا اورتا آسیا تورکلری ده آغ عیرقین تورانی قولوندان ساییلیرلار. بۇ گون تورک سۆزو مدنی بیر آنلامدا (کولتور) اۆلوب، تورکجه دانیشان و تورک عادت - عنعنه لری نی داشییان خلقلره دئییلیر.

آذربایجان تورکجه سی غرب و یاخود اوغوز تورکجه سی نین مرکزی قولو اولوب، آذربایجانین (گونئی و قوزئی)، ایرانین تورکجه دانیشان بۆلگه لری نین (تورکمنلردن باشقا) و شرقی آنادولو هم ده عراق تورکلری نین دیلینی تشکیل ائتمکده دیر.

بۇ دیل ده بوتون دیلر کی می بیر نچه لهجه و شیوه دن و اونلارین ان گلیشمیش شکلی اولان بیر ادبی دیلدن عبارت دیر.

آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی یازیلی و شفاهی اۇلاراق ایکی قولا آیریلیر. اونلاردان بیرینجیسی کلاسیک و ایکینجیسی آغیز (شفاهی) ادبیاتیمیزی اۆلوشدورماقدادیر. آذربایجان تورکجه سی کلاسیک ادبیاتی نین ۷۰۰ یلدن آرتیق کئچمیشی واردیر. آنجاق آغیز ادبیاتی داها

اسکی زامانلاردا عاید اولموش و سؤنلار یازیا آلینمیشدیر.

آذربایجان تورکجهسی عَصْرلر بـؤیـو مـخـتـلـف تـورک لهجهلری نین (اوغوز، قیپچاق، اویغور) قاریشماسیندان عمله گلیمیش و اونون تشکولونده باشدا اوغوز تورکجهسی اولماقلا قیپچاق و اویغور (شرق) تورکجهلری هم ده موغولجا و یئرلی دیللرین ده قاتقیسی اولموشدور.

اوغوز تورکجهسی تورک دیلی نین غرب قولونا عاید دیر. تورک دیلی آقلو تیناتیو (التصاقی) دیللردن اولوب، آلتای دیللی قروپونا منسوبدور.

آلتای دیللی قروپونا تورکجه، موغولجا، تونقوزجا و منچوجا داخل اولوب، بو دیللرین اورال دیللی قروپو ایله ده بعضی اورتاق خصوصیتلری واردیر.

اساساً اورال و آلتای (آلتین داغ) داغلاری آراسیندا یاشایان اهالی نین دیلینه اورال - آلتایک دیلر دئیلمیش و آلتایک و اورالیک اولاراق ایکی آنا قولاً آیریلیمیشدیر.

آلتای قروپو تورک، تونقوز، منچو و اورال قروپو فین، اوقور (مجار) و ساموید دیللریندن عبارت دیر.

وینکلر و هوملر کیمی آلمانین مشهور دیلچیلری تورک و سومر دیللرینده کی بنزر سؤزلری قارشیلادیر اراق اولارای عینی کؤکدن سایمیش و سومر دیلینی ده آلتایک دیللی قروپونا داخل ائتمیشلر.

استونینین مشهور دیلچیسی ف. ویدنرمان اورال - آلتایک دیللی نین هند - اروپا دیللریندن فرقلندیرن اساس اؤزه للیکلرینی ۱۴ ماده ده بئله سیرالامیشدیر:

۱ - سس اویوشماسی (آهنگ قانونو) وار.

۲ - جنسیتی بیلدیرن اادات یوخدور.

۳ - حرف تعریف (Article) یوخدور.

۴ - تصریف (مورفولوژی) شکیلچیلرین واسیطه سیله عمله گلیر.

۵ - اسملرین تصریفینده ملکی شکیلچیلر ایشله نیر.

۶ - فعل شکیللری نین چئشیدللیگی و چوخلوغو.

۷ - هند - اروپا دیللی نین عکسینه اولاراق حرف اضافه (Affix) کلمه نین سؤنوندا گلیر. مثلاً: از

خانه ← ائودن، به آدم ← آداما

۸ - صفت اسمدن اول گلیر.

۹ - عددلردن سؤنرا جمع شکیلچیسی ایشلنمیر.

۱۰ - مقایسه «دن، دان» شکیلچیسی واسطه سیله عمله گلیر (علی حسن دن بؤیوک دور).

۱۱ - کۆمکچی فعل اوچون مالیک اؤلماق(داشتن)عوضینه ایمک فعلیندن استفاده اولونور.(ایدی)

۱۲ - بو دیللرین بیر چوخوندا انکار اوچون خصوصی فعل وار(ایمس)

۱۳ - سؤال شکیلچیسى موجوددور(می،مو)

۱۴ - باغلايیچی حرف(حرف ربط)عوضینه فعل شکیللری ایشله نیر.

مورفولوژیک(صرف)باخیمدان دیلر اوچ و یا دۇرد یشره آیریلیرلار:

۱ - سیلابیک(تک هجالی)دیللر:چین،تبت،سیام و آسیانین گوئی دوغو(جنوب-شرق)دیللری بۇ سیرادان دیر.بۇ دیللرده سۆزلر بیر هجالی اولوب،هر بیر کلمه نین مختلف معنالاری واردیر کی جمله ده کی دورومندان و اتنوسایاسیدان آسیلی دیر.بو دیللره یالین دیلر دئییرلر.

۲ - تصریفی و یا تحلیلی(آنالیتیک)دیللر:هند - اوروپا دیللرینده اولدوغو کیمی بو دیللرده سۆزلرین کۆکو تصریف زامانی دگیشیر.مثلاً فارسجادا رفتن ← می روم اولور.

۳ - بیتیشیکلی(التصافی)دیللر:تورکجه و عمومیتله اورال - آلتای دیللری کیمی.بۇ دیللرده،سۆزلرین کۆکونه معیین شکیلچیلری آرتیرماقلا یئنی سۆزلر عمله گلیر و دیلین لغوی(لئکسیک)زنگین لیگینه سبب اولور و تصریف زامانی داخی کلمه نین کۆکو دگیشیلیر.آت:آتلا- آتیلماق کیمی.نحو(سینتاکسیس)باخیمندان دا بۇ دیللره هند - اوروپا دیللری آراسیندا اساسلی فرقلر واردیر.مثلاً فارسجادا جمله نین اساس حیصه لری اولان مبتدا و خبر اولده گلیر،حالبوکی تورکجه ده فعل و یا خبر،ایکینجی درجه لی عنصرلردن سونرا و جمله نین سؤنودا گلیر.

تورک دیلی نین عصرلر بویو کئچیردیگی تاریخی مرحله لری آشاغیداکی کیمی بؤلومله مک(تصنیف)اولار:

۱ - آلتای دۇرو:بۇ دۇرده تورک و موغول دیللری بیر - بیریندن آیریلما میشدیر.باخما یاراق کی موغوللار سۆی(ئؤاد)باخیمندان تورکلره فرقلی اولوب،ساری عیرقله قاریشمیشلار.

۲ - ان اسکی تورکجه دۇرو(پروتو تورک):بۇ دۇر باره ده دقیق معلوما تیمیز یوخدور.

۳ - ایلک تورکجه دۇرو:هون،بولغار،پنجه نک و خزر تورکجه لریندن عبارت دیر.بو دۇر میلاددان اۇنجه دن باشلامیش و گوگ تورک دولتی نین قورولماسینا دک داوام ائتمیشدیر.

۴ - اسکی تورکجه دۇرو:گوگ تورک،اویغور و قیرغیز تورکجه لریندن عبارت اولوب،۱۰-۶-

جو یوزایللره عاید دیر.

۵ - اورتا توركجه دۇرو: ۱۶-۱۰ - جى يوزايلىردە، اورتا آسيا و غرب (سلجوق) توركجه لىرىنى احتوا ائدیر. غرب توركجه سى / سلجوقلار دۇرو و عثمانلى حاكىمى نىن اوللرىندە / آنادولو و آذربايجان توركجه لىرىندىن عبارت اولموشدور.

۶ - يىنى توركجه دۇرو: ۱۶ - جى يوزايلىدن گونوموزه قدر سورموش و عثمانلى، آذربايجان، جىغاتاى - اوزبك و باشقا تورك لهجه و شيوه لىرىنى احتوا ائتمكده دیر. بوگون ساىي ايگىرمى سگگىزه چاتان بۇ لهجه لىرىن ۲۲ - سى يازىلى ادىياتا ماليك اولموش و هر بىرى مستقل بىر دىل حالىنى آلمىشدير. بۇ لهجه لر (ياقوت و چوواش دىللىرىندىن باشقا) بوتون توركلير طرفىندىن آز - چوخ آنلاشيلماقتادير.

۲۰ - جى عصرى تورك دىلى نىن يىنى لشمه دۇرو آدلاندىرماق لازىمدير. چونكى بو عصرده تورك دىلى و لهجه لىرى يابانجى سۇزلردىن آرئىمىش و اونلار يىن يىرىنه اسكى توركجه سۇزلر قۇيولموش و يا يىنى سۇزلر توره دىلمىشدير.

بئله ليكله دئمك اولار كى ادبى (يازىلى) توركجه ۸ - جى عصردىن اورخون يازىلار يىلا باشلامىش و ۱۳-۱۲ - جو عصرلره قدر داوام ائتمىش، سۇنرا توركلير يىر قسىمى نىن غربه سارى كۇچمه لىرى و مسلمان اولوب يىنى مدنيت و يىنى اولكهلرله تانىش اولمالارى نتيجه سينده يازى دىلى ايكييه آيرىلمىشدير: قوزنى دوغو (شمالى - شرق) توركجه سى، باتى (غرب) توركجه سى (آذربايجان و عثمانلى توركجه لىرى)، شمالى - شرق توركجه سى خاقانى و يا كاشغرى (قاراخانىلار يىن، دىوان لغات الترك و قوتادغوبىلىگ يىن دىلى) توركجه سى نىن داوامى اولموش و انكشاف ائدهرك بىر عصر سۇنرا قوزنى و يا قىبچاق، دوغو (شرق) و يا جىغاتاى لهجه لىرىنه چئوريلمىشدير. جىغاتاى لهجه سى تيمور زامانىندان باشلامىش و ۱۶-۱۵ - جى عصرلرده گليشهرك امير عليشير نوايى نىن يازىلارى كىمى قيمتلى اثرلر اورتا يا چىخارمىش و داها سۇنرا اوزبك لهجه سينه چئوريلمىشدير.

غرب توركجه سى ۱۲ - جى عصر يىن ايكىنجى و ۱۳ - جو عصر يىن بىرىنجى يارىسيندا يارانمىش و اۇ دۇردىن چۇخلو اثر الله اندىلمىشدير. غرب توركجه سى سلجوقلار يىن ايرانا و توركيه يه كۇچمه لىرله باشلامىش و اوغوز توركجه سى (گونتى توركجه سى) آدىنى دا آلمىشدير. اوغوز توركجه سى زامانلا عثمانلى و آذرى لهجه لىرىنه آيرىلمىشدير. توركمن توركجه سى ده اوغوز قروپونا داخيل دىر.

آذربايجاندا تورك دىلى نىن تارىخى بىر باشا توركلير يى بو يىرلره كۇچمه لىرله باغلى دىر. اونا گۇره ايلك اۇنجه آذربايجان و اونون سرحدلرى باره سينده دانىشماغى و داها سۇنرا توركلير كۇچلرى حقىنده قىساجا معلومات و ئرمىگى ضرورى سايبيرىق.

بیلیندیگی کیمی ایران و روس ساواشلاریندان سؤنرا میلادی ۱۸۲۸- جی ایلدن اعتباراً آذربایجان قوزئی و گونئی اولاراق ایکی حیصه یه پارچالانیب، آراز چایی ایران و روسیه نین سرحدینه چئوریلدی. بیرسیرا آشیری ملتچی لرین فیکیرینجه، آراز چایی ایرانلا روسیه نین اسکی و طبیعی سرحدی دیر. اراڤان آدیله ده تانینان آرازین اوتایینداکی بؤلگه لر اصلینده آذربایجان اولماییب و اوزانین اهلایسی ده تورک سؤیلو و غیرایرانلی اولوبلار. آذربایجان آدی دا ۱۹۱۸- جی ایلدن مساوات دولتی نین حاکیمیتی دؤرونده سیاسی مقصدلر اوجوندان او بؤلگه یه وئریلیب. بولشویکلر ده همین مقصدلری ایزله دیکلری اوجون آذربایجان آدینی ساخلامیشلارا

هامی بیلیرکی بۇ دوشونجه لرین هئچ بیر تاریخی اساسی یؤخدور و حتا بۇ فیکری داشییانلار دا اونا اینانمیرلار. قوزئی آذربایجان خلقی یعنی نظامی گنجوی و خاقانی شیروانی نین هم یئرلیلری ده گونئیلی قارداشلاری کیمی مسلمان (شیععه) اولوب، تورکجه دانیشیرلار.

بورادا بۇ مسئله نی آیدینلاشدیرماق اوجون عزیز وطنداشلاریمیزا بیر نئچه تاریخی سندى نقل ائدیریک.

«تاریخ بلعمی» ۱۰۵۰ ایل اؤنجه، سامانی لرین وزیرى اولان ابوعلی محمد بلعمی طرفیندن تاریخ طبری دن ترجمه و خلاصه اولاراق یازیلیمیش و ۱۳۳۷ هـ ش ده تهراندا دوقتور جواد مشکور طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر. کتابین آذربایگان و دریند خزران عنوانلی حیصه سینده بئله یازیلیر:

«در خبر آمده عمر بن الخطاب نعیم بن مقرن را نامه فرستاده بود که سماک بن حرب را به آذربایگان فرست، و آنجا عصمه بن فرقد و عبدالله را فرستاده بود، و آتش خانهای عجم آنجا بود. و عجم آتش را آذر خوانند بزبان پهلوی، از بهر آن آذربایگان خوانند که در اصل آتش را عجم آنجا بود، پرستیدندی. و اول حد از همدان درگیرند، تا با بهروزنگان بیرون شوند، و آخرش به دریند خزران و درین میان هر شهری که هست، همه را آذربایگان خوانند. و بتازی باب گویند و آنهمه راهها را ابواب گویند و راههاست به آخر آذربایجان، که از آنجا به بلاد خزران شوند، بعضی از خشکی و بعضی از دریا، که از ری دریند خوانند، و راهی دیگر است در آن میان، و شهر است بزرگ که آنرا خزر خوانند، سوی ری و عراق افتد.

عینی حالدا کتابین ۴۲- جی صحیفه سینده یازیلیمیشدیرکی «بوتون بۇ تۇرپاقلار تورکلرین لینده دیر».

- مشهور اسلام تاریخچیسى یعقوبى «البلدان ۲۷۱ هـ ق» دا بئله یازیر:

«بردع پایتخت اران را آذربایجان العلیا می نامند» (انسیکلوپئدی اسلام - ماده آذربایجان).
- در کتیبه‌ای به زبان پهلوی مربوط به زمان انوشیروان که مربوط به بُرزیوس محصل مأمور مالیات و بانی قلعه دربند میباشد آنرا بعنوان مدیر مالیه آذربایجان نامیده است. این کتیبه در ۱۹۲۹ خوانده شده است.

- در ۱۸۶۹ مورخ روسی P. Butkov قفقاز، خانات شکی، گنجه، شوشا، شاماخی و باکو و قوبا را خانات آذربایجان نامیده است. (پترزبورگ) انسیکلوپئدی اسلام.

۱۰۶۲- هجری ایلده یعنی مساوات و بولشویک حکومتلریندن ۳۰۰ ایل اول هندوستاندا حسین تبریزی نین یازدیغی «برهان قاطع» کتابیندا (سؤزلوک) اران سؤزو قارشیسیندا بئله بیر قید وار:

«اران - بتشدید ثانی بر وزن پُران نام ولایتی است از آذربایجان که گنجه و بردع از اعمال آن است. گویند معدن طلا و نقره در آنجاست و بی‌تشدید هم گفته‌اند و حنا را نیز گویند که بدان دست و پای و محاسن خضاب کنند».

تورکلرین آذربایجانا کؤچمه لری باره ده آشاغیداکى فاکتارلار چوخ ماراقلی دیر:
بیر چوخ مؤلفلر، هرودوت، بیزانس مؤلفلری مناندر فنونان Menander Feonan و فسوفیلاسیمو کاتتادان نقلالاً ساکالارین حاکیم طبقه‌سی نین تورک اولدوقلارینی یازیرلار (ی. ب. یوسفوف، ز. و. توغان).

تورکلرین آذربایجانا کؤچملری ساکالارلا باشلامیشدیر. هرودوتون یازدیغینا گؤره تورکلر میلاددان اؤنجه ۶-۷- جی عصرلرده شرق دن غربه کؤچموش و غرب هاکالارینا قاریشراق اؤنلارین حاکیم طبقه‌سینی تشکیل ائتمیشلر و افراسیاب دا اؤنلارین خاقانی اولموشدور. ساکالار مختلف ایرانلی و تورانلی طایفالارین تۇپلوسو ایدیلر و روسیه نین گوئی بوزقیلاریندان توتموش اورتا آسیایا قدرکی اراضی اؤنلارین لینده ایدی.

میلاددان سؤنراکی کؤچلر ۴-۵- جی عصرلرده هونلارین، بولغارلارین، ساری اؤغورلارین، خزرلرین، آغاچری و ساییر (سوار) لرین گلیشی ایله باشلانیر.

ساییر لرین باشچیسی اولان آمازوک ۵۰۸- جی ایلده انوشیروان نین آتاسی قبادلا محاربه آپاریر. آنجاق اؤنون اولادلاری قبادلا مقوله باغلایب، روملارلا ساواشا گئیرلر.

خزرلر ۳۵۰- جی ایلده (میلادی) قافقاز یا یا گلیب یئرلشدیلر و ۱۰-۷- جو عصرلرده قافقاز یا اایمپریا یاراتدیلار. اونلار اؤنجه گؤگ تورکلره تابع ایدیلر. لاکین ۱۰- جو عصرده روسلار یئتیلدیکدن سؤنرا اؤنلارین بیر قیسمی گوئی - آذربایجانا کؤچدولر. انوشیروان زمانیندا دا تورکلرین بیر حیصه‌سی آذربایجانا گلیب، ایران پادشاهی نین امریله اؤرادا

یئرلشدیلر. (طبری، یادداشت‌های انوشیروان - صفوی).

آلبان مؤلفی موسی کالانکایتوکلونون یازدیغینا گۆره ۶- جی عصرده آلبانیا(اران)دا تورک دیلی او قدر یاییلمیشدی کی ۵۲۰ - جی ایلده اران کشیشی سابیرلر آراسیندا تورک دیلینده خیریستیانلیق تبلیغاتی آپاریرمیش(محمود اسماعیل. آذربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۲).

قوزئی آذربایجان مؤلفلری و روسلار بو تاریخی حادثه‌لری گۆز اؤنونه آلاراق آذربایجانین ۷ - جی عصرده(میلادی) تام تورکلشدیگینی و آذربایجان تورکجه‌سی نین ۸- جی عصرده واحد بیر دیل کیمی فورمالاشدیغینی قید ائدییرلر. (پروفور دمییرچی زاده و...). بیز بو فاکتلاری نظرده توتاراق قوزئی آذربایجان خلقی نین ۷- جی عصرده تورکلردن تشکول ائتدیگینی قبول ائتمه‌لی‌بیک.

عربلرین هجومندان سؤنرا تورکمنلر و یاخود اوغوزلارین بیر قیسمی خوراسانا و اورادان دا آذربایجانا گلدیلر. ۹ - جو عصرین سؤنلاریندان اعتباراً پنجه‌نک، اوغوز و قیبچاق طایفالاری خزر دیزی نین قوزئییندن غربه ساری کؤچوب، بیر قیسمی ده آذربایجاندا یئرلشدیلر.

تورکلرین تۆپلو شکیلده ایران، آذربایجان و آنادولویا کۆچلری سلجوقلارلا باشلامیشدیر. ملکشاہ زامانیندا تورکمنلر و یا مسلمان اوغوزلار آذربایجانا گلدیلر و گنج، خوی، اورمیه و همدانا دۆلدولار. اؤنا گۆره ده خوی ایران تورکوستانی ادینی آلدی.

اوغوزلاردان باشقا قیبچاق طایفالاری دا خزرین قوزئییندن آذربایجانا کۆچدولر. تبریز اهالیسی نین تشکولونده قیبچاق عنصر و چوخ بؤیوک رول اوینامیشدیر.

موغوللارین هجومو ایله تورکلرین ایرانا و خصوصاً آذربایجانا کۆچلری یئنی دن باشلاندى.

موغول اوردوسونون یاریسیندان چۆخو تورکلردن تشکول ائدیردی. حتا موغول اوردوسو باشچیلاری نین دا چۆخو تورک ایدی. تاریخی لری ن یازدیغینا گۆره هلاکو زامانیندا موغوللارلا بیرلیکده ایکی میلیون تورک ایرانا گلدی. بۇ هجوملار و کۆچلر رشیدالدین، و صاف و عبدالله کاشانی نین تاریخلرینده تفصیلاتی ایله قید اولونموشدور.

ایلخانلیلار حاکمیتی نین ایلک چاغلاریندا آذربایجانین یئرلی و غیر تورک اهالیسی خصوصاً تاتلار تضييقه معروض قالیب یوردلارینی ترک ائتمه‌لی اولدولار. تاتلاردان آغیر وئرگیلر آلینیردی. بوتون اقتصادی امکاناتلار تورک و موغول اورتاق(شرکت) لاری نین الینده اولدوغو اوچون تات تاجرلری ورشکست اولوب، قول کیمی ایشه آلینیردیلار. حتا تاتلار عسگر اولماقدان دا محروم اولوب و یا خصوصی علامتلرله دامغالانیب تحقیر ائدیلیردیلر.

بوتون بۇ آيرى - سىچىكى لىر اۇنلار يىن و طنلرىنى تىرك ائىدىب، باشقا يىرلرە خصوصاً عراق - عربە كۆچمەلرىنە سبب اولدو. بئله كى ابن بطوطە و ابن فضل الله العمرى كىمى سياحلا ۱۴ - جو عصرده تبرىزى زيارت ائىدىكلرى زامان اورانىن تام بىر تورك شەهرى اولدوغونو قىيد ائتمىشلر.

توركلرىن آذربايجانى اۆزلىرىنە وطن سىچمەلرىنىن باشقا بىر سببى ده مالدارلىق اوچون مناسب يىرلرىن و تارالارىن چوخلوغوايدى. چونكى توركلر اساساً مالدارلىقلا مشغول اولوردولار.

يوخارىدا يازدىقلارىمىزى بئله خلاصه ائده بيله ريك:

مختلف تورك ائللرى (هون، بولغار، سايبر، پىچەنك، كنگرلى، خىزر، آغاجرى، اۇن اوغور و سارى اوغور و قىبچاق) نىن مىلادىن ايلك عصرلرىندىن و خىزر دنيزى نىن شىمالىندىن گىلىب ازان - شىروان و داها شىمال بؤلگەده، آرازىن ساحللىرىنده (قوزئى و گونئى) يىرلشمەلرىلە آذربايجانىن قوزئى قىسمى ۷-۸ - جى عصرلرده توركلشمىش، لاكىن آذربايجانىن گونئى حىصەسى بوتون اولاراق خىزرىن گونئىدىن گلن اوغوز - سلجوق و اوغور توركلرى نىن گلە - لرىلە توركلشمىش و بۇ توركلشمە تىمور زامانىدا غرب دن سورىيە، آنادولو توركلرى نىن و قارقاويونلو - آغ قويونلورىن آذربايجانا كۆچ ائتمكلرىلە تاماملانىب هم ده تامامىلە اوغوز رنگىنى آلمىشدير.

بورادان اسكى سووتت مۇفلرىلە توركىيە و غرب مۇفلرى آراسىندا كى دوشونوش فرقىنى آنلاماق مومكون اولور. غرب و توركىيە مۇفلرى آذربايجانىن آنجاق ۱۳ - ۱۱ جو عصرلرده توركلشدىگىنى يازاركن گونئى آذربايجانى نظردە توتوشلار. حالبوكى اسكى سووتت عالملىرى تديقلىرىنده داها چوخ قوزئى حىصەنى گۆز اؤنونه آلمىشلار.

آذربايجان توركجەسى اوغوز، قىبچاق و اوغور (شرق توركجەسى) لهجەلرى نىن قارىشماسى ايله يارانمىش و امير تىمور زامانىندا و داها سؤنرالار شاملو، روملو، استاجلو، افشار... كىمى آنادولو تورك طايفالارى نىن قايتماسىلە اوغوز عنصر و داها دا حاكىم بىر وضعيت آلمىشدير. آذربايجان توركجەسىنى آنادولو توركجەسىندىن فرقلندىرن جەتلردن بىرى ده آذربايجان توركجەسىنده اولان قىبچاق عنصر و بىر آز دا شرق توركجەسى و موغولجا كلمەلردير. قىبچاق عنصر و آذربايجانىن قوزئىنده، گونئىيە نسبتاً داها چوخدور.

دئمك اولاركى اوغوز توركجەسى نىن انكشافىندا و آذرى و عثمانلى لهجەلرى نىن اورتاي چيخماسىندا اساس رولو اوينايان عامللر آشاغىدا كىلاردان عبارت دير:

۱ - آذربایجان تورکجهسی نین تشکولونده اوغوز لهجه سیندن علاوه قیبیچاق و اویغور لهجه لری و آزد اولسا موغولجا و یشرلی لهجه لری نین تأثیر انا دولو تورکجه سینه نسبتاً داها چوخ اولموشدور.

۲ - فارس دیلی و ادبیاتی نین نفوذو و اونون آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی اوزرینده کی تأثیر.

۳ - شیعه و سنی مذهبلری نین اختلافی (فواد کؤپرولو- اسلام آنسیکلوپئدیسی)

۱۴ - ۱۳ - جو عصر لره عاید ادبی اثر لره بو ایکی تورک لهجه سی نین فرقی دؤیولماز درجه ده آزدیر. آنجاق سؤنرالار بیر - بیریندن آرا آپمیش و بؤگونکو وضعیت ایمیشار.

شرقی آنادولو و عراق تورکلری نین دانیشیق دیلی هله ده آذربایجان تورکجه سی دیر. آنجاق ادبی دیل لری عثمانلیلارین حاکمیتیندن سؤنرا عثمانلی لهجه سینه چؤنریلمیشدیر.

آزدی و عثمانلی لهجه لری نین آناسی اولان ادبی اوغوز تورکجه سی سلجوقلارین ایرانا و تورکیه یه گلدیکلریندن ایکی عصر سؤنرا یارانمیشدیر. چونکی سلجوقلار فارس دیلینی اؤزلرینه رسمی دولت دیلی سچمیش و تورک شاعر و یازیچیلاری اثرلرینی فارسجا و عربجه یازمیشلار.

دوغرودور کی ایلخانلیلار زمانیندا تورک دیلی ده فارسجا و عربجه ایله یاناشی یاییلماغا باشلامیشدی، آنجاق بؤ تورکجه اویغور تورکجه سی ایدی.

ادبی اوغوز تورکجه سی نین تاریخی هم ایراندا هم ده تورکیه ده خوراسان شاعرلری نین شعر لریله باشلانیر. آذربایجانین ایلك تورکجه یازان شاعری حسن اوغلو اسفراینی و آنادولونونکودا خواجه دهانی دیر و هر ایکی سی ده خوراسان اوغوزلارینداندیر.

پروفیسور دمییرچی زاده آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی نین تاریخی اوج دؤره یه آیریر:

۱ - عموم خلق دیلی اساسیندا ادبی دیلین تشکول و انکشاف دؤرو.

۲ - ملی دیل اساسیندا ادبی دیلین ثابت لشمه دؤرو.

۳ - چاغداش دؤرو.

ایران آذربایجانیندا دیل، یالنیز بیرینجی انکشاف مرحله سینین کئچه ییلیمیش و داها سؤنرا خصوصاً ۶۰ ایللیک پهلوی لرین حاکمیتی دؤرنده دوراقلاما و گشریلمگه معروض قالیمیشدیر.

عموم خلق دیلی اساسیندا ادبی دیلین تشکولو و انکشافی:

۱۱ و یا ۱۲ - جی عصر دن باشلایاراق ۱۸ - جی عصره قدر داوام ائدن بو دؤر (صفویلر

حاکمیتی نین ایلك چاغلارینی چیخماق شرطیله) همیشه ادبیاتین خدمتینده اولموشدور.

بؤ دؤرون ادبی اثر لری داها چوخ منظوم اولموش، منشور اثر لر ایسه ۱۶ - جی عصر دن

اعتبارا گليشميش و مختلف سبكلر اورتايا چيخميشدير. عىنى حالدا بير چوخ عرب و فارس سۆزلىرى ده ادبى ديله كئچميش و ادبيات دىلى ده سئچگين طبقه يه مخصوص بير ديله چئوريلميشدير. بۇ دۆره عايد اوج مرحله نى قيد ائتمك اولار:

۱ - باشلانيش مرحله سى (م ۱۵ - ۱۱ - جى عصرلر)

۲ - ختايى - فضولى مرحله سى (م ۱۷ - ۱۵ - جى عصرلر)

۳ - واقف مرحله سى (م ۱۸ - جى عصر)

۱ - آذربايجان توركجه سى ادبى دىلى نىن باشلانيش مرحله سى: دده قورقود و ديوان لغات الترك كيمى الله اولان تارىخى سندلره گۆره، ايلك اۇنجه، شفاهى ادبى ديل (دده قورقود) و داها سۇنرا يازىلى ادبى ديل (حسن اوغلو) تشكول ائتميشدير.

الف) شفاهى ادبيات:

آذربايجان شفاهى ادبياتى چوخ زنگين اۆلوب، خلقين تارىخى ايله ده سيخ علاقه ده دير. بۇ اثرلرده خلقين دويغو و دوشونجه لرى، معيشتى، مذهب و عقيدە لرى عكس اولونماقدا دير. شفاهى ادبياتين ايلك نمونه سى دده قورقود كتابى دير.

دده قورقود كتابى بير مقدمه و ۱۲ بويدان / داستانلار / عبارت اۆلوب، دونيا ادبيات و فولكلور نمونه لرى نىن شاه اثرلريندن ساييلير. داستانلار نظم و نثر شكلينده يازيلميش دير. شعرلر ۲۰۰۰ بيت اولموش و كتابين % ۳۰ حيصه سىنى تشكيل ائتمكده دير. بۇ شعرلرى اوزانلار (عاشيقلار) قوشموش و قوپوز (ساز) چالاراق اۇخويارميشلار.

بارتولد و پروفيسور محرم ارگين كيمى عاليملرين آراشديرمالارى و منيم شخصى تدقيقاتيم گؤستيريركى، داستانداكى حادثه لر آذربايجاندا باش وئرميش و شرقى آنادولو شهرلرى (ترابزون، بايبورد و ماردين) ده كافر قونشو شهرلرى كيمى گؤستيريلميشدير. بئله ليكله بللى اولوركى بۇ حادثه لر ۱۲ - جى عصره و يا داها اۇنجه كى دۆرلره يعنى آدى چكىلن شهرلرين سلجوقلار طرفيندن فتح ائديلمه سيندن اولكى دۆرلره و اهالىسى نىن هله مسلمان اولمادىغى چاغلاردا عايددير. البته داستانلارين كؤكو اورتا آسييا گئديب چيخير انجاق سۇنرالار اسلامى رنگى آلاراق يئنى حادثه لر ده اونا علاوه ائديلميشدير.

بۇ كتاب مختلف ديللره ترجمه اولونموشدور. ايراندا بۇيوك شاعريميز مرحوم سهند بۇ داستانلارى نظمه چكميش و «سازيمين سۆزو» آديله ايكي جلدده نشر ائتديرميشدير. كتابين متنى ده اسلام انقلابيندان سۇنرا م.ع. فرزانه طرفيندن يايئلانميشدير.

دده قورقود کتابی گۆزل تورکجه سۆزلر، فعللر و جمله لرین خزینه سی دیر، داستا نلارین دېلی ساده، آخچی، آهنگلی و اساساً سجعلی دیر. شعرلر هم هجا وزنیله هم ده سربست اؤلاراق یازیلیمشدیر. بورادا داستا نداکی شعر و نثرلردن بیر نئچه نمونه گتیریریک: بابام آت سگیردیشیمه باقسین قیوانسین، اؤخ آتیشما باقسین گووه نسنین، قیلچ چالیشیما باقسین سئوینسین، دئرایدی (دیرسه خان اوغلو بوغاج خان بؤیو)

کیسه بیلمز نئجه سن
یا گلم یا گلمه یم

یوجه لردن یوجه سن
یا وارام یا وارام یام

آتالار سۆزلریندن نمونه لر:

اؤلن آدام دیر یلمز- اسکی پامبوق بئز اولماز- قاری دوشمن دوست اولماز- آتیلان اؤخ گئری قایتماز.

دده قورقود داستا نلاری نین گرامئر باخیمیندان %۹۰- ی چاغداش دیلیمیزله اوزلاشماقدادیر. لغوی باخیمدان ایسه معاصیر دیلیمیزله آز- چوخ فرقلی دیر. تورکجه سۆزلرین بیر سیراسی معاصیر دیلده اؤلدوغو کیمی ایشلنمکده دیر. بیر حیصه سینده معین دگیشیکلیکلر عمله گلیمش و بعضی لری ایسه اونودولموشدور.

ب) یازیلی ادبی دیل و کلاسیک ادبیات:

آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلینده یازیلان ان اسکی اثر ۱۳- جو عصره عاید دیر. ایلک منظوم اثرلر حسن اوغلو و نصیرباکوی نین شعرلری و ایلک منثور ادبی اثر هندوشاه نئخجوانی نین آذربایجان تورکلرینه فارسجانی اؤیره تمک مقصدیله یازدیغی «صاح المعجم» کتابی دیر. حسن اوغلودان ایکی تورکجه و بیر فارسجا شعر قالیمشدیر. آنجاق دولت شاه سمرقندی نین تذکره الشعرا سیندا اونون فارسجا و تورکجه دیوانلاری اؤلدوغو قید اولونموشدور. بۇ غزللرین دېلی آخچی، گۆزل و بیر آز انکشاف ائتمیش دیر و اونلاری بۇ دیلده کی ایلک شعر نمونه سی و تجربه سی کیمی سایماق دوغرو دئییلدیر. حسن اوغلونون ایلک غزلی مشهور «پاردی کؤنلومو بیر خوش نمر یوز جانفزا دلبر» مطلملی شعری اؤلموش و کتابیمیزین حسن اوغلونا عاید حیصه سینده درج اؤلونموشدور. اونا گؤره ده بورادا اونون ایکینجی غزلیندن بیر نئچه بیتى نقل ائدیریک:

نتجه سىن گل اى يوزى آغوم بنوم
 آند ايچرم سندن آرتوق سئومه ييم
 حورى ايچينده سانا مانند اولمايا
 آل اليمى ائسره ييم مقصوديمه
 بن اولوجك يولونا گومون بنى
 بو حسن اوغلو سنون بندن دورور
 سن اريستدين اولدلازا ياغوم بنوم
 سنونلن خوش كئچن چاغوم بنوم
 اصلى يوجا كؤنلو آلچاغوم بنوم
 قويما يوركده يانه داغوم بنوم
 باخا دورسون يارا توپراغوم بنوم
 آنى رد ائتمه يوزى آغوم بنوم

حسن اوغلونون شعرلىرى توركيه و مصرده ده مشهور اولموش و ۱۴ - جو عصرده مصر مملوكونون قىبچاق شاعرى سيف سرايى و ۱۵ - جى عصرده آنادولو شاعرى احمد داعى اونون غزليه نظيره يازميشلار.

نصير باكويى ۱۳ - جو عصرين سؤنو ۱۴ - جو عصرين اوللرينده ياشاميش و اولجايتونون باكييا گللمهسى مناسبتيله بير مخمس يازميشدير. نمونه اوچون مخمسين ايكي بندىنى نقل ائديرىك:

زار كؤنلوم تانرينه قيل گيل ثنا ايمان ايلن
 بؤلدى رونق دين و ايمان طاعت سبحان ايلن
 طاعت سبحان بيزه فرض اولدى جسم و جان ايلن
 شكر اولاشول حقه كييم بى منتها احسان ايلن
 سرفراز ائتدى بيزى اولجايتو تك سلطان ايلن

ترك ائديب شرک و چلىنى گلدى تانرينه طرف
 دين اسلامى قبول ائيله دى اول خيراخلف
 يئنگى اسلام بولدى وئردى دين اسلامغا شرف
 اولدى كينه اوخونا اسلامين اعداسى هدف
 ياندى نيران حسده آتش سوزان ايلن

بۇ بيتلىرى حسن اوغلونون غزلى ايله توتوشدوردوقدا اونلارين ديل باخيمىندان فرقلى جهتلىرى گؤزه چارپير. بۇ بيتلرده (نصير باكويى) شرق توركجهسى خصوصيتلىرى / مثلاً يئنگى (يئنى)، اسلامغا (اسلاما) / اؤزونو گؤستيري و آيدىن اولور كى هله ۱۳ - جو عصرده آذربايجان توركجهسى آذربايجانين هر يئرینده واحد بير شكيل آلمايميشدير. ۱۳ - جو عصرين نثر نمونهسى اولان «صاحح العجم» اثرى دؤرد

دىللى (عرب، فارس، پهلوى، تورک) لغت كىتابى دىر و اسلام انقلابىندان سۇنرا پروفىسور غلامحسین بىگدلى طرفىندىن تىقۇق اولوناراق نىشرا ئىدىلمىشىدىر. اۇرنىك اوچون اوندان بىر ئىچە سطرى اۇخويوروق:

قاعده: بىلگىل مصادىر پارسى نىن علامتى اولدى كى آخىرىندە نون اولسا كىن اۇلدوغو حالده مثال دانىستن، قاچان اۇل نونون ماقبلىنى ساكن قىلسان ماضى غائب اولور. مثال دانىست. قاچان اۇل ماضى نىن آخىرىندە نون و دال زىاد ائىتنىن ساكن اۇلدوقلارى حالدا جمع غائب اولور. مثال دانىستند...

۱۴ - جو عصر:

بو عصرده ادبى دىل انكشاف ائىدىر و نىسىمى، قاضى برهان الدىن و ضرىر كىمى بۇيوك شاعرلر چئشىدىلى، عىنى حالدا قىمتلى اثرلر مىداندا چىخارىلار. نىسىمى نى آذربايجان شىرى نىن معمارى سايماق اولار. ارزوملو ضرىر ايسه شاعر و يازىچى ايدى.

شىخ صفى الدىن بن عرفانى اثرى اولان «قارا مجموعە» و «يا مقامات و مقالات» كىتابى بارده دىقۇق معلوماتىمىز اولمادىغى اوچون يالنىز اۇلارنى چىكىمكە كفايتلە نىرىك.

نىسىمى نىن توركچە و فارسچا دىوانلارى واردىر كى هر ايكىسى ده نىشرا اولونوموشدور. شاعر، عارف اولوب عىنى حالدا حروفىتە طرىقتى نىن بانىسى اولان فضل الله نىسىمى نىن كوره كنى و خليفەسى ايدى و مرشدى نىن اۇلدورولمەسىندىن سۇنرا شىرواندان آنادولوىا و اۇرادان دا حلبە كئىدىب حروفىلىگىن تىبلىغى ايله مشغول اىكن حاكىمىن فتواسىلە درىسى سۇيولموش و اعدام ائىدىلمىشىدىر.

اعدامدان اول، قارداشى اۇنا يازىر كى شعر و نطق لرىندە تىقىه ائىدىب، احتىاطلى اولسون. نىسىمى ده اۇنون جاواىبىندا بئله دئىير:

درىاي محىط جوشه گلدى

كون ايله مكان خروشه گلدى

سـرّ ازل اولدو آشكارا

عاشىق نىجه ائىلهسىن مدارا

نىسىمى بوتون شعر نوعلىرىندە طبعىنى سىنامىش و بۇيوك باجارقىق گۇسترمىشىدىر. بورادا

اونون بىر غزلىنى اۇخويوروق:

جان شىرىنه گۇر نه لر دئدىلر

دۇداغىن قىندىنه شكر دئدىلر

بىخبرلر عجب خبر دئدىلر

دهانى يۇخدور اۇتون

معنى واهب الصور دئدىلر

اهل معنى خجسته صورتينه

سنى اى نور حق بشر دئدىلر
بؤ جهتدن سنه قمر دئدىلر
ياسمين اوزره مشك تر دئدىلر
اهل معنى بودور نظر دئدىلر
عارضين نورينه سحر دئدىلر
صورتين بدرينه قمر دئدىلر
گرچى الفاظينه گوهر دئدىلر

حق دن ايراق ايمشلىر آنلار كيم
فته دوشدى جهانه يوزوندن
عنبرافشان ساچينا عارضينه
باخ اونون يوزونه ايلاهينى گؤر
شامه بنزه تدىلر قارا ساچينى
شب يلدا دورور ساچين گنجهسى
اى نسيمي محيط اعظم سن

نسيمى نين شعرلر ينده كى توركجه سؤزلر نئچه تورلودور:

- ۱ - اونلارين بير قيسى بوگون ده اولدوغو كيمي آذربايجان توركجه سينده ايشلنمكده و اكثرىتى تشكيل ائتمكده دير.
 - ۲ - بير قيسى ده ديلين گليشمه جريانيندا فونتيك باخيمدان دگيشيلميش آنجاق معناسيني ساخلايمشدير. مثلا: آيروق، آيريق (آيرى)، اوق (اوخ)، اويقو (يوخو)، بين (مين) بؤيله (بئله)، توپراق (تورپاق)، قامو (هامى)، قانى (هانى)، كيم (كى)، يودماق (اودماق)، يوره ك (اوره ك)، يوجا (اوجا)، ييلديز (اولدوز) وس.
 - ۳ - اونودولموش (آرخانيك لشميش) سؤزلر: تامو (جهنم)، اوچماق (جنت)، سايرو (خسته) اسروك (مست) ساغيش (حساب) و...
- نسيمى عيني زاماندا تورك فلسفى - مذهبى شعرى نين بانيسى سايلير.

قاضى ضرير:

مصطفى ضرير ارزومدا دؤغولموش و آنادان گلمه كؤر اولدوغو اوچون ضرير تخلصونو سئچميشدير. شاعرين كؤر اولدوغونا باخمايلاق ديل و اسلام معارفى ساحه سينده او قدر ايره ليله ميشدير كى شهرين قاضيسى (حاكىمى) سئچيلهرك بؤيوك شهرت قازانميش و م. ۱۳۷۷ (۷۷۹ هج) - جو ايلده مصرين قبيجاق پادشاهى ملك منصور على نين ساراينا يول تاپميش و اونون تاپشيريغى ايله «سيرت نبي» نى توركجه يه ترجمه ائتميشدير. بؤ منظوم و منشور اثرين مقدمه سينده بئله يازيليب:

بو كتاب كيم رسولون سيرتى كتابى دير، عرب ديليندن تورك ديلينه نه سببدن ترجمه اولدوغونو بيلدورور. ضرير آييدور: (دئيبير) اول ييل ايچينده كيم رسولون هجرتينه يئدى يوز

يىتمىش دوقوز اولمىشىدى. ضريره مصر سفرى روزى اولدى. چون مصر شهرونه گلدی ديله گى او ايدى كيم مصر ملكينه يىتىشه، ملوك حضرتينه يول بۇلا، يا سلطانلار صحبتينه لايىق اولالا... مسكين ضرير فقير اول سعادتلو ملوكون صحبتينه سۇز سۇيله مك سببىندن يۇل بولدى... سونرا پادشاهين دىليندن دئيبيركى:

گل ای گۆزسوز منه بير سييره سۇيله
هم آندا علم آنيلسون عدل آنيلسون
بيزه اگلنجه اۇلسون دىنله مكدە
كيم آندا صورت و هم سيرت اۇلسون
ايچينده معنى و معرفت اۇلسون
يوره گوموزه داخى قوت اۇلسون

ضرير داها سۇنرا شام شهرينده «تارىخ فتوح الشام» آدلى اثرى عربجه دن توركجه يه چىئويرير. ضريرين ايلك اثرى مشنوى شكلىنده يازيلمىش ۲۱۲۰ بيت ليك «قصه يوسف» منظومه سى دير. «سيرت نبي» كتايىندا ضرير ۱۴- جو عصر آذربايجان توركجه سى نثرى نين ان گۆزل نمونه سىنى وئرمىشدير. كتايين «مولودنبي» حيصه سى عثمانلى شاعرلرینه اۇرنك اۇلموشدور.

۱۵ - جى عصر:

بۇ عصرده قاراقويونلور و داها سۇنرا آغ قويونلور آذربايجاندا دولت قوروب فارس دىلى ايله ياناشى آنادىللىرىنه ده رغبت گۇسترمىشلىر. جهانشاه قاراقويونلورون فارس و تورك دىللىرىنده شعرلرى واردير. او، شعرده «حقيقى» تخلصونو سىچمىشدير. بۇ عصرين ان مشهور شاعرلرى شىخ قاسم انوار، حبيبي و خليلى دن عبارتدير.

ختايى - فضولى مرحله سى:

۱۶ - جى عصرده شاه اسماعيل يىن قوردوغو صفوى دولتى و ياراتدىغى امنيت و رفاھلا ادبيات و مدنيتين ده انكشافينا شرايط ياراندى. شاه اسماعيل دۇرونده تورك دىلى ده فارس دىلى ايله برابر يايىلماغا باشلادى. ادبى توركجه رسمى اولاراق اداره لرده، سارايدا و اورودا ايشلندى و مکتبلرده اۇخوندو. بۇ شرايط عموم خلق دىلى نين واحدلشمه سىنه سبب اۇلدو و اۇنا گۆره ده بۇ دۇرون ادبى اثرلرينده املا و لهجه اختلافلارى گۆزه دگمير. عىنى زاماندا بۇ دۇرده بوتون كتاب، مکتوب و فرمانلاردا توركجه اصطلاحلار ايشلنمگه باشلادى و بئله ليكله

تورکجه سۆزلر فارس و عرب دیلرینه کئچدی.

اؤزو ذوقلو شاعر اۆلان شاه اسماعیل، شعرلرینده «ختائی» تخلصونو سنجیب «قوشما» شعر قالیبینی دا کلاسیک ادبیاتا داخل ائتدی. قوشما ۱۱ هجالی و ایکی بیتلی بیر شعر شکلی دیر و داها اؤنجه ده تورکلر آراسیندا شفاهی ادبیاتدا ایشلنیردی. هر قوشما ۵ - ۳ بنددن عبارتدیر. ختایی مذهب و طریقه عاید دوشونجه لرینی ایفاده ائتمک اوچون قوشمادان فایدالانمیش و بئله لیکله ده بیرسیرا مذهب و طریقت اصطلاحلاری خلقین دیلینه یۆل تاپمیشدیر.

اول اللههین ادى سؤیله نیر
پیریم شیخ صفی دن بیزه قالمیشدیر
هر کیم شیخ صفی نین امرینی توتماز
غیر ملت اونا اعتبار ائتمز

شاه اسماعیل بیر چؤخ شعر نوعونده طبعینی سینامیش و عهدہ سیندن گله بیلیمیشدیر. مثال اوچون غزلریندن بیرینی نقل ائدیریک:

ازلدن عشق ایله دیوانه گلدیم
هزاران دؤنا گیردیم من دؤلاندیم
امامیم دیر منیم اول شاه مردان
امام عشقینه چالارام قیلینجی
منم بوندا ختائی حیدر اوغلو

شعرلرین دیلی ساده تورکجه دیر و اؤزادا ایشلنن فارس و عرب منشالی سۆزلرین ده تلفوظو آساندیر.

بۇ دۆرده شرق تورکجه سینه خصوصاً جیغاتای و اویغور تورکجه لرینه عاید سۆزلر و شکیلچیلر آذربایجان شعرینده ایشلنمیشدیر و داها چوخ ختایی، کسوری، شاهی و فضولی نین شعرلرینده گۆرۆلمکده دیر. بونون اساس سببی بۆیوک جیغاتای شاعری علیشیر نوائی نین تأثیری اولموشدور.

بو دۆرده تبریز لهجه سی نین ادبیاتدا کی تأثیری ده گوجلوی ایدی. اؤندان علاوه اصیل اوغوز - قیپچاق سۆزلری ده قوشا ایشلنمیشدیر. بۇ وضعیت ۱۸ - جی عصره قدر داوام ائدیر. مثلاً: قیلماق - ائتمک، ائیله مک، وارماق - گئتمک، بیرله - ییله - ایله - ایلن، آیتماق - دئمک، بولماق - اولماق و...

ختایی نین اثرلری ادبی دیلی زنگین لشدیردی. عینی زاماندا آنادولو شفاهی ادبیاتینا هم ده

شيعه بكتاشى ادبياتىنا دا تائىراتتىدى و قىزىلباش شاعرلىرى اۋنو اۋزلىرىنه اۋرنىك و اوستاد سىچدىلر.

فضولى

محمد فضولى آذربايجان توركجهسى نين ان بۇيوك شاعرى دىر. اۋنون اثرلىرى عصرلر بۇيو شرق و عثمانلى توركلرىنى ائنگىله مېشىدىر. اۋ، عراق توركلرىندىن اۋلوب، بايات طايافاسينا منسوبدور و دئىيلنلرە گۆره كربلادا دۇغولوب، اۋرادا دا باسدىريلمىشىدىر. اۋ، چوخ گومان كى ۱۴۹۳ - جو ايلده دۇغولموش و ۱۵۵۶ - جى ايلده (۹۷۰ هـ ق) طاعون خسته ليگى ايله دونيادان كۆچموشدور.

فضولى عالم بىر شاعر اۋلدوغو اوچون موللا آديلا تانىنىش و تورك، فارس و عرب ديلىرىنده ديوان يازمىشىدىر. تورك شعرى نين شاه اثرى ساييلان توركجه ديوانى دفعه لرله تبريز، استانبول و باكيذا چاپ و لىلى و مجنون مثنويسى ده اوروپا ديلىلرینه ترجمه ائدىلمىشىدىر. فارسجا ديوانى توركيه ده نشر اۋلونوب آنجاق دگرى توركجه ديوانى قدر اۋلمامىشىدىر. فضولى ۱۲ امام شيعهسى دىر. او، عىنى حالدا اۋز زامانى نين ان گۈزل نثر نمونه لرینی يازان گۈجلو يازىچى دىر.

فضولى، اۋزون مدت حضرت على (ع) حرمى نين خادمى اۋلوب، كر بلا فاجعهسى باره ده حديقه السعدا آدلى بىر كتاب يازىدىر. بۇ اثر آذربايجان مرثيه ادبياتى نين ايلك نمونه لریندن سايىلير.

فضولى غزل اوستادى دىر و شعرلرينده عشق، اضطراب و غم - كدرى ترنم ائدىر. اۋنون عشقى اىلاهى عشق دىر. حديقه السعدانين مقدمه سينده بئله يازىلير:

يارب ره عشقینده بنى شيدا قيل

نظاره صنعونده گۆزوم بينا قيل

فضولى نين غزلدن علاوه مثنوى، تمثيل، بنگ و باده و صحبت الاثمار اثرلىرى ده واردىر.

اۋنون لىلى و مجنون مثنويسى تورك شعرى نين شاه اثرلریندن سايىلير. بورادا فضولى

اثرلىرى نين دىلىنى تديق ائتمك اوچون اونون شعر و نثرلریندن نمونه لر وئىرىك:

وادی عشقده سودا ایله سرگشته ایدیم

گلمه دن گردشہ بؤگنبد دوار هنوز

نقطه خالينه باغلانميشدى جان و كۆنول
گزمه دن دائيره دۆرده پىرگار هنوز
مايه چكديم شب هجران علم شعله آه
آه كيم اۆلمى اۆل ماه خىبردار هنوز
ناله زارىم ايله خلقه حرام اولدى يوقو
قاره بختيم يوقودان اۆلمى بىدار هنوز
مرهم وصلى ايله بولدى قامو(هامى)درده دوا
بؤ فضولى الم هجر ايله بىمار هنوز

استفنا حقينده بئله دئيبىر:

قىلماسون دونياده سلطانلار بنا تكليف جود
بس دىرور باشيمده توفيق قناعت افسرى
هر جهتدن فارغم عالمده حاشا كيم اول
رزق ايچون اهل بقا اهل فنائين چاكرى

ايندى ده فضولى نين اوقافدان آلدىغى آيلىغين كسىلمه سى اوچون نشانچى پاشايا
يازديغى «شكايثنامه» اثريندن بير نچه سطر اؤخوياق:
«سلام وئردىم رشوت دگىلدير - دئيه آلمادىلار. حؤكم گؤستردىم، فايده سيز دير. دئيه ملتفت
اۆلمادىلار. اگرچى ظاهرده صورت اطاعت گؤستردىلر اما زبان حال ايله جميع سنوالمه
جاواب وئردىلر».

شفاهى ادبى دىل: ۱۷ - ۱۶ - جى عصرلرده شفاهى ادبيات سرعتله انكشاف اتتى
و اونون مختلف قوللارى اۆلان داستان، ناغىل و عاشيق شعرلرى اؤ جمله دن قوشما، گرايلى و
باياتى نمونه لرى ياراندى. اؤ زامانلار بىر اوزانلار عاشيق دئيبىلدى.

۱۷ - جى عصر: بؤ عصرده ايران و عثمانلى ساواشلارينا گؤره اجتماعى شرايط
مناسب اۆلماسا دا فضولى مکتبى گئنىشلىدى و شاعرلر اونون سبكىنده شعر دئمگه و اونون
شعرلرینه نظيره يازماغا باشلاديلار. بؤ عصرين ان بؤيوك آذرى شاعرلرى صائب
تيريزى، قوسى تيريزى، تاثير، امانى و شاه عباس ثانى دن عبارت دير.
صائبين توركجه شعر توپلوسو باكيذا نشر اۆلونوب. اؤنون توركجه شعرلرى ده فارسجا
شعرلرى كيمي هندى سبكىنده يازيلمىش دير.

شفاھى ادبىياتدا بۇ عصرده انكشاف ائتميش و نمونه لرى تذكره و جونگلرده وئريلميشدير. ان بۇيوك فولكلوريك اثرلر اولان كوراوغلو، اصلى و كرم، عاشيق غريب، شاه اسماعيل داستانلارى و مينلرجه قوشما، باياتى و آغى (مرثيه) بۇ دۇرده يارانميشدير.

آذربايجان توركجهسى ادبى دىلى نين گليشمه تارىخينده واقف مرحلهسى

۱۸ - جى عصرده نادرشاهين اولوموندن سۇنرا قوزنى آذربايجانين مختلف بۇلگه لرينده خانلىقلار ياراندى. بۇ خانلار بعضاً بير - بيريله ساواشير، بعضاً ده دوستلوق ائديرديلر. اۇنلارين بعضىسى ده ادبياتا رغبث گۇستريب، حتا اۇزلرى ده شعر دئيرديلر. بۇ عصرين ايکينجى ياريسيندا خلقيين وضعيتى ياخشىلاشدى و بعضى شهر و قصبه لرده مکتبلر آچيلدى و عرب، فارس و تورک ديللرى اۇخونماغا باشلادى. بو دۇرده ده فضولى ادبى مکتبى ان اهميتلى كلاسيك مکتب ساييليردى. واقف كيمى بعضى شاعرلر خلق ديليندن ده فايдалانيب، شعرلرني هجا وزنى خصوصاً قوشما شكلينده يازديلر.

واقف ۱۸ - جى عصر آذربايجان شاعرلرى نين ان بۇيويو اولموش و شعرده ايستر شكيل ايسترسه ده مضمون باخميندان ياراتديغى يىنى ليكلره آذربايجان ادبياتيندا يىنى بير مرحله آچميشدير. اونون قوشمالاريندان بير نئچه بيتيني نقل ائديرىك:

قاشلارين چكيلي يايلازا دۇنور	آغلارام گۇز ياشيم چايلارا دۇنور
بزه نير ايللره ايللازا دۇنور	جانلار آلان بير مارالى سئوميشم
سۇزون هئچ ايريلماز منيم سۇزومدن	اۇدلارا يانميشام اۇزوم اۇزومدن
اؤل قدر ياش تۇكدوم ايكي گۇزومدن	دريسا تك آچيبان چايا دۇنوموشم

واقفين شعرلرني عاشيقلار و آذربايجان معنلىرى مجلسلرده اۇخويوب، اۇنلارا نظيره يازارديلر.

علمى اوسلوب: بو عصرده آذربايجان توركجه سينده بير نئچه طبى كتاب و صرف، لغت، رياضيات، هيئت و نجوم (اولدوزلار بيلگيسى)، تارىخ، جوغرافيا و مذهبي اثرلر يازيلميش و علمى اوسلوب يارانميشدير.

شفاهی ادبیات: ۱۸ - جی عصرده آغیز ادبیاتی دا اؤز انکشافینا داوام ائتمیش حتا «سایات نووا» کیمی ارمنی عاشیقلاری دا شعرلرینی تورکجه یازمیشلار. بۇ دۆرده مرثیه ادبیاتی چؤنخ انکشاف ائتمیشدیر. اؤنلارین ان مهم لری نظام الدین توفار قانلی، سیدفتاح مراغه ای (اشراق) حاجی خداوئردی خوئی (تائب) ایدیلر. نثر نمونه لری ده بۇ عصرده آرتمیشدیر.

۱۸ - جی عصرده ادبی دیل تدریججه عمومی و واحدلشمیش و لهجه لر آراسینداکی علاقہ لر چوخالاراق اختلافلار (فرقلی جهت لر) آزالمیشدیر. سبک لرده ده معین درجه ده دگیشیکلیک عمله گلیمیش رسمی سبک علمی سبکدن آیریلاراق علمی سبکی سیرادان چیخارمیشدیر.

گرامئر و فوتتیک باخیمیندان دا ثابتلشمه باشلامیش و آشاغیداکی دگیشیکلیکلر عمله گلیمیشدیر:

۱ - ب - م عوضلنمه سی: اؤزون مدت سؤزلرین اولینده «ب» و «م» هر ایکسی ده ایشله نیردی، آنجاق بۇ عصرین سؤنلاریندا «ب» سسی «م» سسینه چئوریلدی. یعنی بن - من اولدو.

۲ - «ق»، «خ»، «ه»، «و» عوضلنمه سی: «ق» سسی اسکی زامانلاردان کلمه لرین اولینده و ۱۵ - جی عصرده «خ» سسی ایله یاناشی ایشله نیردی. آنجاق ۱۸ - جی عصردن سونرا «ه» سسینه چئوریلدی. مثلاً: قانسی - هانسی، قانی - هانی.

۳ - کلمه نین سؤنوندا «ق»، «خ»، «و» عوضلنمه سی: اسکی ق ۱۵ - جی عصردن «خ» ایله برابر ایشلنمگه باشلادی آنجاق ۱۸ - جی عصردن سؤنرا یالنیز «خ» ایشلندی. مثلاً: باق - باخ، یاق - یاخ کیمی. تورکیه ده اسکی شکلینده قالمیشدیر. «ق» سسی بعضی ایکی هجالی کلمه لرین اورتاسیندا دا «خ» سسینه چئوریلیر. یاقشی - یاخشی کیمی.

۴ - تأثیرلیک حالیندا «ی»، «نی» یه چئوریلدی. مثلاً: آتانی - آتانی

۵ - اول - او کیم - کی، بیرله - بیله - ایله، آیریق - آیری و بو کیمی قوشا ایشله ن سؤزلر ۱۸ - جی عصردن سؤنرا یالنیز او کی، ایله و آیری کیمی ایشلندی.

گرامئر خصوصیتلری: اسکی دن مضارع (گنیش زامان) اوچون «آر - ار» شکیلچیلری ایشله نیردی. ۱۶ - جی عصردن اعتباراً گله جک زامان اوچون «آجاق - اجک» شکیلچیلری ایشله نمگه باشلادی و ۱۸ - جی عصرده قایدا شکلینی آلدی. «آر و ار» مضارع و «ایر و اور» ایندیکی زامان اوچون ایشلندی.

ایکینجی شخص امرده شکیلچی حذف اولوب، وئرگیل - وئر شکیلینی آلمیشدیر. بیرینجی شخص جمع ده (امر) آروز، آلیم، الیم، شکیلچیلیری «آق - اک» شکیلچیلرینه چئورلمیشدیر. یعنی آلاوز، آلالیم، زامانلا آلاق - ا تبدیل اولموشدور. تورکیه تورکجه سینده هله ده آلالیم و آلالیم ایشلمکده دیر.

بیرینجی شخص جمع ده «ایق - ایک» شکیلچیلری «ایز - اوز» شکیلچیلری نین یئرینی آلدی. یعنی آلیریز ← آلیریق و وئریریز ← وئریریک اولدو. تورکیه تورکجه سینده هله ده قدیم شکیل ایشلمکده دیر.

ایندیکی و گنیش زامان انکار شکیلچیسى «زم، نم» گنیش زاماندا یئرینی «مارام - مهرم» شکیلچیلرینه و ایندیکی زاماندا «میرام - میرم» شکیلچیلرینه وئرمیشدیر. مثلاً: آلمازام، وئرمزم ← آلمارام - وئرمم (گنیش زامان) آلمیرام - وئرمیرم (ایندیکی زامان).

۱۸ - جی عصرده یئنئ کلمه لر اسکی کلمه لرین یئرینی آلدی و اونلارین واحد شکلی ادبی دیلده ثابتلشدی. بۇ جریان سیستمی اولاراق ۱۹ - جو عصرده ده داوام اتندی.

۱۸۲۸ - جی ایلهده ایران اوردوسو روس اوردوسونا یئئیلدی و آذربایجانین قوزئی حیصه سی آراز چایینا قدر ایراندان آیریلیب، روسیه امپراتورلوغونا یاپیشدی. بو آجی حادثه ایران و خصوصیه آذربایجان تاریخی نین ان بۇیوک فاجعه لریندن ساییلیر و هئچواخت اونودولما یا قادیر.

بۇ تاریخدن سؤنرا تدریجه روس و لاتین سؤزلری ده قوزئی آذربایجان تورکجه سینه کئچدی و یاواش - یاواش آذربایجانین گوئی و قوزئیینه بیر - بیریندن بیر آز فرقلی آذربایجان تورکجه سی عمله گلدی. البته فرقلی جهتله اساساً اجتماعی و دولتی اصطلاحلارا عاید دیر. ایران آذربایجانیندا فارس سؤزلری ایشلندیگی کیمی قوزئیده ده روس و بعضاً لاتین سؤزلری ایشلمکده دیر.

۱۹ - جو عصرده مدنیتین ترقیسی ایله آنادیلینه سؤگی آرتدی و تورک دیلی هر باخیمدان آراشدیریلدی.

۱۸۷۵ - جی ایلهده باکیدا ایلك تورکجه غزئت اولان «اکینچی» حسن بیگ زردابی نین مدیریتی آلتیندا نشره باشلادی. بۇ غزئته آخوندزاده، زردابی و باشقالاری نین شعر و مقاله لری درج اولونوردو. بۇ غزئت نشر اولوندوغو قیسا بیر مدتده (ایکی ایل) تورکجه نین املا و یازیسی نین ثابت لشمه سینه بۇیوک خدمت ائتمیشدیر. اوندان سؤنرا خصوصاً ۱۹۰۵ - جی ایل انقلابیندان سؤنرا وئریلن نسبی آزادلیق نتیجه سینده قوزئی آذربایجاندا دیل و ادبیات داها

سرعتله انکشاف ائتمیشدیر. بۇ ایلرده یازیلان قیمتلی اثرلردن بیر «کشف الحقایق عن نکت الایات و دقایق تفسیر قرآن شریف تورک آذربایجان دیلینده» آدلی قرآن تفسیرینه عاید کتاب دیر و حاج میرجعفر العلوی الحسینی الموسوی باکوئی اوغلو میرمحمدکریم طرفیندن اوچ جلدده یازیلیمیش و ۱۳۲۲ ق ده یایینلانمیش کتاب دیر. بۇ کتاب صادق نوبری طرفیندن فارسجا یا ترجمه ائدیله رک باسیلمیشدیر.

باشقا بیر تفسیرده شیخ الاسلام محمدحسن مولی زاده شکوی نین یازدیغی تفسیرالبیان ترکی (ترجمه و تفسیر) اثری دیر. بۇ اثر ۱۳۲۶ ق ده باکیدا باسیلمیش و اسلام انقلابیندان سؤنرا دا قم عالیملری طرفیندن یئنن دن نشر اولونموشدور.

بۇ دؤرده مطبوعات و مدنیتین انکشافی و صابر کیمی شاعرلرین وجودو اجتماعی مضمونلارین خلق دیلینده مطبوعاتا و ادبیاتا کئچمه سینه سبب اولدو و تئاترین گلیشمه سیله دانیشیق و یازی دیلی بیر - بیرینه یاخینلاشدی.

۱۹ - جو عصرده ایران آذربایجانیندا غزل و مرثیه ادبیاتی حاکیم ایدی. بۇ وضعیت قوزئی آذربایجاندا دا عصرین اورتاسینا قدر داوام ائتدی. مرثیه و نوحه لر کربلا فاجعه سی و اهل بیت حقیقده یازیلیمیشدیر.

مرثیه شاعرلری نین گؤرکملی لری ماراغالی دخیل، راجی، دلسوز، صراف و پرغم اولموشلار. مرثیه ادبیاتی مذهبی و تاریخی مدنیتین تبلیغی ایله یاناشی دیل و ادبیاتیمیزی قوروماقدا داخی بویوک رول ایفا ائتمیشدیر. ۱۹ - جو عصر شاعرلریمیزدن اوشتوبینلی نباتی مشهور عارف شاعر اولوب تورکجه و فارسجا عرفانی شعرلر یازمیشدیر.

۱۹ - جو عصرین سؤنوندا (۱۸۹۳م) میرزه حسن رشديه تبریزده اصول جدیدله ایلک مکتبی (دبستان رشديه) قورموش و «وطن دیلی» آدلی کتابی آذربایجان مدرسه لرینده اوخوتماق مقصدیله تألیف ائتمیشدیر. مؤلف سؤنرادان بو کتابی فارسجا اولاراق فارس مکتبلری اوچون یازمیشدیر. ۲۰ - جی عصرده مشروطه انقلابی جریانلاریندان سؤنرا رضاشاه پهلوی نین گلمه سیله دیلیمیزین رسمی شکیلده ایشلنمه سی و بۇ دیلده کتاب، مطبوعات یاساق اولموش و دیلیمیزین انکشافی دورموش و حتا گنریله میشدیر.

بۇ مدتده قوزئی آذربایجاندا سوونت رژیم و یا قیزیل ایمپریا حاکیم اولدوغونا باخمایاراق تورک دیلی مکتبلرده تدریس اولونموش و داها سؤنرا دولت دیلی کیمی قبول ائدیلمیشدیر. ایران آذربایجانیندا ۲۵ - ۱۳۲۴ ایللرینده آذربایجاندا باش وئرمیش معین سیاسی شرایطه گؤره دیلیمیز فارسجا ایله برابر مکتبلرده تدریس اولونموشسا دا اوندان سؤنرا وضعیت اولکیندن ده آغیرلاشمیشدیر و بۇ یئرسیز ظولم اسلام انقلابینا قدر داوام ائتمیشدیر.

۱۳۵۷ (۱۹۷۹م) دە اسلام انقلابى نېن غلبەسىلە ھەلەلىك دىلېمىز دە مەكتەب - مەدرەسە
 آچىلمايمىشا دا دىلېمىز دە نەشرىيات آزاد اولموش و بىر چوخ غەزەت، درگى و كىتابلار چىخماغا
 باشلامىشىدۇر. بىز دە انقلاب غلبە چالان ايلدن توركچە «وارلىق» درگىسىنى چىخارماقلا، دىل،
 ادبىيات و فرەنگىمىزى سەلسەلە ماقالەلەرلە خەلقىمىزە تانىتماغا باشلايدىق و بۇ كىتاب دا بۇ چىشىد
 ماقالەلرىمىزىن تۇپلوسونو تەشكىل اتمەككە دىر و ھازىر دا كى چاپى دا بۇ كىتابىن ۲ - جى چاپى
 سايىلىر.

آذربایجان ادبیات تاریخینه پیر باخیش

- ۱ -

۱۵ - ۱۳ - جی عصرلر آذربایجان ادبیاتی

آذربایجان ادبیاتی دئییلدیگده بۇ اۆلکهده عصرلردن بری یاشایان خلقین آنادیلی اولان آذری تورکجهسی نین ادبیاتی و اۆنون تاریخی تکاملو اثناسیندا وئردیگی اثرلری قصد ائدیریک. بۇ دیلین آذربایجاندا باشقا ایرانین دیگر یئرلرینده کوتله و داغینیق حالدا یاشایان اهالی نین ده دیلی اۆلدوغونو بیلیریک. ایراندا باشقا تورکیه نین شرق ولایتلرینده و عراق دا یاشایان تورکلرین ده بۇ لهجه ایله دانیشدیقلاری معلومدور. بۇ سایدیغیمیز سببلر اوزوندن آذربایجان ادبیات تاریخینده بوتون بۇ اۆلکهلرده یاشامیش و اثرلرینی آذری تورکجهسیله یازمیش شاعر و یازیچیلاردان بحث ائدهجه بییک.

مثلاً فضولی کیمی عراق تورکلرینه منسوب آذری شاعرلریندن و یا سیواسلی قاضی برهان الدین دن آذربایجان شاعرلری آراسیندا بحث و تدقیق ائدهجه بییک. دئمک اۆلکه دن چوخ دیل مسئلهسی بحث موضوعودور. شجه کی آذربایجانین نظامی و خاقانی کیمی بۇیوک شاعرلری اثرلرینی فارسجا یازدیقلاری اوچون فارس ادبیاتی تاریخینده تدقیق اۆلنورلار.

آذری تورکجهسی نین ادبیات تاریخینی ایکی دۆرهیه آیرماق لازیم دیر: بیرینجی دۆر بو لهجه نین ظهوروندان قاباقکی دۆر یعنی اسکی تورکجه و یا قدیم تورکی، ایکینجیسی ده آذری

تورکجه سی نین ظهورو و آذربایجاندا خلق دلیلی اؤلدوقدان سؤنراکی دؤر دور. اسکی تورکجه دؤرونده یازیلان اثرلردن و یا اسکی و اورتا تورکجه نین ادبیات تاریخیندن کتایمیزین ۲ - جی جلدینده بحث ائده جه ییک.

بؤ کتابدا آذری تورکجه سیله یازان شاعرلریمیزدن و اونلارین اثرلریندن بحث ائدیله جکدیر. ایندی ده ک آذربایجان ادبیات تاریخی حقیقنده کامل بیر کتایین یازیلما ماسی تأسفلو دور. قوزئی آذربایجاندا بؤ باره ده بیر نئچه اثر یازیلیمیشا دا هئج بیر کی کامل دئییلدیر. بؤ بوشلوغو دؤلدورماق اوچون آذربایجان مدنیتینی بیلن یازیچیلاریمیزدان بیر هیئتین بو ایشه باشلاماسی لازیمدیر.

حسن اوغلو

آذری تورکجه سیله ایلیک دفعه شعر یازان حسن اوغلو دور. شیخ عزالدین اسفراینی خوراسان تورکلریندن دیر و تورکجه و فارسجا شعر یازمیشدیر. فارسجا آدی پورحسن دیر. بؤ شاعر ۱۳ - جو عصرین سؤنلاریندا و ۱۴ - جو عصرین باشلاریندا یاشامیش و شعرلری خوارزم دن آنادولویا قدر یاییلمیشدیر. بؤ گون اوندان ایکی تورکجه و بیر ده فارسجا غزل قالمیشدیر. او دولت شاه سمرقندی نین تذکرة الشعر اسیندا عارف و موحد بیر شاعر کیمی توصیف ائدیلیمیش و اونون تورکجه و فارسجا دیوانی اؤلدوغو قید ائدیلیمیشدیر. آشاغیدا حسن اوغلونون تورکجه غزلینی نقل ائدیریک:

آپاردی کؤنلومو بیر خوش قمر یوز جانفزا دلبر
نه دلبر دلبر شاهد، نه شاهد شاهد سرور
من اؤلسم سن بت شنگول صراحی ائیلمه قل - قل
نه قل - قل، قلقل باده نه باده باده ی احمر
باشیمدان گئتمه دی هرگز سنینله ایچدیگیم باده
نه باده باده ی مستی نه مستی، مستی ساغر
شها شیرین سؤزون ائیلر میصیرده بیر زامان کاسد
نه کاسد، کاسد قیمت نه قیمت قیمت شکر
توتوشمایینجا در آتش بلیرمز خصلت عنبر
نه عنبر عنبر سوزش نه سوزش سوزش مجمر

ازلده جانيم ايچينده يازيلدى صورت معني
 نه معني معني صورت نه صورت صورت دفتر
 حسن اوغلو سنه گرچى دوغاجى دير ولي صادق
 نه صادق صادق بنده نه بنده بندهى چاكر

بۇ غزلده چۇخلو اينجه ليك و صنعت ايشلنميشدير. مثلاً ايکينجى مصرعلرده كى نه يئرینه چه قويارساق غزل تورکجه فارسجا بير ملمع اولور. بۇ غزل گنجهلى نظامى نين بير غزلینه نظيره کیمی يازيلميشدير. حسن اوغلو نون ايکينجى غزلى آذربايجان تورک دىلى نين قيسا تاريخى فصلينده درج اتديلميشدير.

نصير باکوئى:

آذربايجان تورکجه سينده يازان حسن اوغلودان سۇنرا، باكى لى نصير، تانيديلمىز ان قديم شاعرلر يميزدندير. او، ۱۳ - جو عصرين سۇنلاريندا و ۱۴ - جو عصرين ايلک ياريسيندا ياشاميش و غازان خان و سلطان محمد اولجايتو خدا بنده ايله چاغداش اولموشدور. سلطان محمد قارداشى غازان خان دان سۇنرا (۱۳۱۶ - ۱۳۰۴) خوراسان دان تبريزه گلमيش و اۇنون يئرینه تخته اتوردوقدان سۇنرا باکيا گلميش و باکيليلارى بير چوخ وئرگيلردن معاف قيلميشدير. بۇ حادثه دن روحلانا نصير باکوئى آشاغيداكى مخمسى يازميشدير:

زار کؤنلوم تانرينه قيل گيل ثنا ايمان ايلن
 بؤلدى رونق دين و ايمان طاعت سبحان ايلن
 طاعت سبحان بيزه فرض اولدى جسم و جان ايلن
 شکر اولاشول حقه کيم بى منتها احسان ايلن
 سرفراز اتتى بيزى اولجايتوتک سلطان ايلن

ترک انديب شرکى چليني گلدى تانرينه طرف
 دين اسلامى قبول ائيلهدى اول خير الخلف
 يئنگى اسلام بولدى وئردى دين اسلامغا شرف
 اولدى کينه اوخونه اسلامين اعداسى هدف

یاندی نیران حسدده آتش سوزان ایلن

شفقتی عدل ایله آچکای ملک اسلامفا لوا
بولدی قوت دولت و دین مسلمان برملا
لطفینی هر بیر مکاندا ائیلهدی بذل و عطا
بیزه ده فیضینی شامل قیلغان اول خان سخا
همتین گیلتوردی اظهاره سرو سامان ایلن

شهریمیز (نقّاته) آدین گرچی آلفای خلق آرا
شیمدی زرخوانی بولوب بولغای قومسیندن ورا
پرتو مهر جلادن وئردی باکویه جلا
گئتدی ظولمت بولدی روشن دین و دولت مطلقا
سایه‌ی عدل شهنشاه فلک دربان ایلن

پادشاه کثور مهر و عدالت برقرار
کثور بیچارگانه لطفیله قیلغای گذار
تیغ نصرتین مخالف سدینه چکدی حصار
ائیلهدی مغلوب اولان اعدا یئرینی فرق دار
باطلی باطل، حقی حق، ائیلهدی قرآن ایلن

سلطنت تختینه یئتکج عقل و تدبیر ائیلهدی
آیه‌ی عدلی بیانه چکدی تقریر ائیلهدی
طرح معماری توکوب ویرانی تعمیر ائیلهدی
همت شاهانه‌سی هر یئرده تکثیر ائیلهدی
خانه‌لر آباد قیلدی امرایلن فرمان ایلن

اسمی پاکسی دیر «خدابنده» اؤزی هم بنده دیر
کوکب اقبالی عالی طالعی فرخنده دیر

شوکتیندن هر قیه دوشمنلری شرمنده دیر
بؤیله بیر عالی هم سلطان عادل قنده دیر؟
هر زامان مشغول بولسون ملک ده عمران ایلن

تیغ عالمگیرایله فتحینی مرداد ائیلهدی
قنده مشرک بؤلدیسه اسلامجه منقاد ائیلهدی
روح ابغون خانى یاد خیرایله شاد ائیلهدی
الحق اول شاه جهان شاهلار آرا آد ائیلهدی
فتح بی آرامیلن هم لطف بی پایان ایلن

بیدق اسلامی اعلا قیلماغا آماده دیر
داد اندر کیم داد قیلسا داده چون دلداده دیر
بی نصیب اولماز او کس کیم پایینه افتاده دیر
آفرین اول شاهه کیم حقا هلاکو زاده دیر
زرده حاتم، زوردا همتای دور خاقان ایلن

محترم بؤلغای مساجد هم زیارتگاهلر
پایمال اولغای قمو بستخانلر، گمراهلر
آچیلوب خلقالین یوزونه باغلی قالقان راهلر
فخر ائلر بو شاهایله الحق گدالر، شاهلر
حؤکمینی جاری قیلور ایران ایلن، توران ایلن

نامینه کشورگشالیق یازدی ازلدن دبیر
حفظ ائده ظل عنایتده خداوند قدیر
شهریمیز بیر آسمان دیر، شاهیمیز ماه منیر
شول هنر شاهینی ائیلهر مدح باکوئی نصیر
هر زامان چینیی کؤتولدن طبع دُرافشان ایلن

ایضاح: ظالیم حؤکمدارلاری مدح ائتمک، نفوذ صاحیبیلرینه قصیدهلر انشاد ائتمک

اسكى دن برى بىر پارا شاعرلرين مبتلا اۇلدوقلارى مذموم صفتلردندير. بۇ نوع اثرلرى نقل ائتمكده آنجاق لغوى و يا ديلچىلىك باخيمىندان فايدا اولاييلر. بورادا «نصير» ين مخمسينى درج ائتمكده ابكى عذروموز واردير: بىرىسى تزه اسلام دينينه تشرف ائتميش بىر حؤكمدارا عايد اۇلماسى، ديگرى شاعرين اسلامى باخيمدان حركت ائدهرك، حؤكمدارى دينمىزىن بويوروقلارينا سالك اۇلماسى اوچون تشويق ائتمك دير. اۇخوجولاريمىزا اوگونكى ديلمىزىن نمونه سىنى وئرمك مقصديله بۇ مسمطى درج ائتمكده بىر محظور گؤرمه ديك.

شاعر على:

شاعر على نين قصه يوسف اثرىنى (۱۲۳۳) آذربايجان ديلچى و تباريخچىلرى آذرى توركجه سىنه منسوب بيليرلر. تاتار شناسلاردا همين اثرى بولغار - تاتار دىلينه عايد اۇلدوغونو قبول ائديرلر. توركمن ديلچىلرى ده بۇ شعر اثرىنى اۇزلرينىكى بيليرلر.

قاضى برهان الدين:

آذرى توركجه سى نين اوچونجو بؤيوك شاعرى قاضى برهان الدين دير. (۱۳۹۸ - ۱۳۴۴) اۇ سالور بۇيونا منسوب اۇلوب سيواس شهرينده آتاسى نين يانيندا تحصيل گؤرموش و ايگيرمى ياشىندا يكن آتاسى اۇلونجه اۇنون يئرینه شهرين قاضى سى سئچيلميشدى. توركجه، فارسجا و عربجه شعر يازميش. توركجه ديوانى غزليات و رباعى و تويوقلاردان^(۱) تشكول ائتميشدير. بۇ شاعرين سياسى و علمى شهزتى شاعرليگىنى كؤلگه ده بوراخميشدير. سيواس قاضى سى اۇلاندان سؤنرا امير غياث الدين ين قىزىلا ائولنميش و اۇز آدينا بىر دولت قورموش و ۱۳۹۸ ده آغ قويونلو دولتى نين باشچيسى طرفيندن اۇلدورولموشدور.

قاضى برهان الدين ديوانى نين تك اليازما نسخه سى لندن ده برىتانيا موزه سىنده دير. بو ديواندا ۱۵۰۰ غزل، ۲۰ رباعى و ۱۱۹ تويوق واردير.

۱- تويوق بىر غزلىن ابكى بيتى كيمي قافيه له نين رباعيه بنهر و داها چوخ فاعلاتون فاعلاتون فاعلون وزنيله يازيلير. رباعى كيمي حكمنى و تصوفى و فلسفى احساسلارى آنلادير.

قاضى برهان الدين ديوانى T.D.K (تورک ديل قورومو) طرفيندن ۱۹۴۳ دە استانبولدا چاپ اولموش. آشاغيدا بير غزلىنى نقل ائديرىک:

اؤلموش تيممه عشقى اؤتون روح دگول مى
عشق ايله قاووشدو کؤنولوم يۇلونا اؤتون
کيرپيگى نه قيلدو غونو سن سانما معما
مين ايلده اگر نوح ياشادى سه مين ياش
معشوق ايله عاشق بير اولور عشق اؤديله
تويوق ادبى نوعىنى ايلک دفعه اؤ بيزه تانيتميشدير. قاضى برهان الدين حقيقى بير مجاهد
اؤلدوغو حالدا عاشقانه شعرلر ده قوشموشدور. آشاغيدا قاضى برهان الدين دن بير تويوق
نمونه سى نقل ائديرىک:

جومله عالم بو دميين حيرانيدير
عشق ارينين بير نفس سيرانيدير

حقه شوکور قوچلارين دورانيدير
گون باتاردان گون دوغان يتره دکين

قاضى ضرير:

مصطفى يوسف اوغلو ضرير ۱۴ - جو ميلادى عصرين ان بؤيوک آذرى شاعرلريندن دير. اؤتون دوغوم يئرى ارزروم و ديلي آذرى تورکجه سى دير و شرقى آنادولو لهجه سینه چوخ ياخيندير. يعنى بوندان ۶۰۰ ايل قاباق دانيشديغيميز ديلدير. آنادان دؤغما کؤر اؤلدوغو اوچون (ضرير = گؤزسوز) تخلصونو سؤچميشدير. شاعر، حافظه قوتيله اسلام ديللرينى و معارفينى مکمل اؤيره نيميش و قاضى ليک رتبه سینه چاتميشدير. ضريرين شهرتى اؤز ساغليغيندا آنادولو، سوريه و مصرده يايلىميشدير. ۱۳۷۷ ده (۷۷۹ هـ ق) مصره گئتميش و اؤرادا مصر سلطانى ملک منصورعلى نين حضورونا چيخميش و ۵ ايل اونون يانيندا قالميشدير. بۇ دؤرده، مصرده تورک حوکمدارلارى مملوکلار حکومت ائديرديلر. ضرير، ملک منصورعلى نين ايستگيله «سیرت نبی»^(۲) کتابينى نثر و شعر شکلينده

۱- احسان ائدلميش

۲- سیرت النبى ۸ - جى عصرده ابن اسحق طرفيندن يازيلميش دير. ۹ - جو عصرده ابن هشام طرفيندن يو کتابين اوزوندن يازيلديقدان سؤنراه، ابن اسحاق بن نسخه سى ايتمئشدير.

تورکجه يه چئورميشدير. (۱) بۇ باره ده، ضرير ترجمه ائتديگى كتابيندا بئله يازميشدير: «بۇ كتاب كيم رسولون سيرتى كتابى دير، عرب ديليندن تورک ديلينه نه سببدن ترجمه اولدوغونو بيلدورور. ضرير آبيدور: اول ييل (ايل) ايچينده كيم رسولون هجرتينه يئئدى يوز يئتميش دوققوز اولميشيدي، ضريره مصر سفرى روزى اولدى. چون مصر شهرونه گلدى ديله گى اول ايدى كيم مصر ملكينه يئتيشه. ملوك حضرتينه يول بولا. يا سلطانلار صحبتينه لايق اول...»

مسكن ضرير فقير و حقير، اول سعادتلو ملكون صحبتينه، سوز سؤيله مك سببيندن يول بولدى. كلمات بركاتيندان اول حضرته تقرب حاصل اولدى. زيرا، گؤز سوز كيشى نون اگرچه گؤزى يوخدور و گؤركى اكسوكدور، اما حافظه قاتى اولور. سوزى كؤنلونده جمع ائيله مگه قوتى اولور. ضرير، سوز سؤيله ييجك داتلو سؤيلردى قوتلو، معرفتو سؤيلردى. نظم و نثر سؤيله مكدده عبارتى خويدي. خلايق آنون سوزى دىنله مگه عظيم رغبت ائدرلردى. بيش ييل اول پادشاهون حضرتينده ضرير، هر گئجه مجلس ائيله دى.

ضرير پادشاهين ديليندن بئله دئير:

كيم آندا صورت و هم سيرت اولسون

گل اى «گؤز سوز» بنه بير سيره سؤيله

ايچينده معنى و معرفت اولسون

هم آندا علم ائيلسون عدل ائيلسون

يوره گوموزه داخى قوت اولسون

بيزه اگلنجه اولسون دىنله مك ده

ضرير، بۇ كتابى ۱۳۸۸م (۷۹۰ هـ ق) ده تاماملاميش، لاکين ملك منصور، بۇ تاريخدن قاباق

اؤلموشدور.

ضرير، ۱۳۹۳ ده حلبه گئتميش و حلب نايبي امير چؤلپان آدينا «فتوح الشام» تاريخ كتابىنى عربجه دن تورکجه يه ترجمه ائتميشدير. بۇ اثر، ۳ جيلده ۶۰۲ صحيفه ده يازيلميش و استانبول اونيوئرسيته كتابخاناسى، تورکجه يازمالار بؤلومونده موجوددور (ساى ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۳۵).

ضريرين ايلک اثرى «قصه يوسف» منظومه سى دير. (۲) موضوعو، قرآن كريم دن آلينان بۇ اثر «فاعلات فاعلات» و «زنيله يازيلميش بير مشئوى دير و ۲۱۲۰ بيتدن عبارتدير. ضرير، بۇ مشئوىنى يئر - يئر غزل شكيلنده يازيلميش پارچالارلا بزه ميشدير. مثلاً

بير يئر ده يوسف ين ديليندن بئله سؤيله يير:

الدين الة ساتديلار خوار و حقير

بنى اوش (ايشته) قارداشلاريم قيلدى اسير

۱- ضرير، كتاب سيرت النبى - استانبول اونيوئرسيته كتابخاناسى، تورکجه يازمالار بؤلومو - ساى ۲۳۴۸.

۲- قصة يوسف - استانبول اونيوئرسيته كتابخاناسى - تورکجه يازمالار بؤلومو ساى ۳۱۱.

سؤیله مزسم نیده بییم (نه ائدییم) جانوم اریر
 آییرور دوران چرخسی ای حریر
 یاقدی وصلت سویی اؤلدی ناگزیر
 بابامون گؤزکلو یوزونو ای نظیر
 اوش اسسیر ایلتورلر اؤلمیشم اسسیر
 آغلاماق اولدی حلال ای دستگیر

جانوم ایچینده کی سلطانوم بنوم
 جانوم اولسون آنا قوربانوم بنوم
 کیم بنه گؤستردی سبجانوم بنوم

غزل پارچالاری قور تولاندان سؤنرا، ضریر مثنویسینی بئله داوام ائتدیریر:

کیم سالایدی یوسف آردینا اؤزین
 کندوزین قیماق دیله ردی آشکار
 عاشق اولانلاردان اؤلور دل بری

اثرین سؤن حیصه سینده یوسف ایله زولیکانین ائولنمه سی بئله بیان ائدیلیر:

رقصه گلدی ارقامو یوخسول و بای (زنگین)
 هم زلیخا - یوسف ائده اجتماع

اثرین سؤنوند، شاعر منظومه نین یازیلیش تاریخسی حقیقنده بئله سؤیله ییر:

بونجالایین داستان شرح ائیلهدیم

یئددی یوز آلتیمیش سکیزده سؤیله دیم

ضریرین ان مهم اثری سیرت النبی ترجمه سی دیر. بؤ اثر آنادولو تورک ادبیاتیندا چوخ
 تأثیر بوراخمیشدیر. اثر، نثر و نظم حیصه لریندن تشکول اتمیشدیر. ضریرین نثری ساده و

طبیعی دیر و سؤزلر خلق دیلیندن آلمیشدیر.

اثرین منظوم حیصه سی نین ان گؤزل حیصه سی حضرت محمدین دوغوشونو
 (مولود) آنلادان پارچاسی دیر. ضریرین مولود منظومه سی تزلیکله آنادولو و بالکان تورکلری
 آراسیندا یاییلمیش و تورکلرین سلیمان چلبی کییمی بؤیوک مولود شاعری (۱۵ - جی
 عصر) «وسيلة النجات» آدلی مولودونون «ولادت» بؤلومونو تقریباً کلمه - کلمه ضریرین
 منظومه سیندن آلمیشدیر.

ضریرین مولود منظومه سی اوچ بؤلومدن عبارتدیر و قصیده شکلینده کی بندلر و
 ترجیع بندلرله ترتیب لشمیشدیر. بؤلوملرین هم باشیندا هم ده سؤنوند ا تکرار لanan بیتلر

سؤیلر ایسم قارداش اؤلدورور بنی
 آناجوغم قوزوجاغونی سنون
 نه قیلايوم فرقت اؤدی جانومی
 گؤریسه رمی گؤزلروم آیروق عجب
 آنادان اؤکسوز قالب هم آتادان
 شیمدی دن گئرو (سؤنرا) بنه گولمک حرام
 و یا زلیخانین دیلیندن بئله دئیر:

بودور اؤل عشقیله کؤنلوم اگلەنن
 بودور اؤل گؤنلومو یغما ائیلەین
 بودور اؤل سلطان خوبان جهان

قصد قیلدی پنجره دن کندوزین
 توردی (دوردو) یئریندن نگار آشفته وار
 تایالار دوتدیله (توتدولار) اؤل دم دلبری

دوزدیله گرده ک (داماد) ایچون کوشک و سرای
 هر یانا دان دوزدیله رقص سماع

یئددی یوز آلتیمیش سکیزده سؤیله دیم

ضریرین ان مهم اثری سیرت النبی ترجمه سی دیر. بؤ اثر آنادولو تورک ادبیاتیندا چوخ
 تأثیر بوراخمیشدیر. اثر، نثر و نظم حیصه لریندن تشکول اتمیشدیر. ضریرین نثری ساده و

طبیعی دیر و سؤزلر خلق دیلیندن آلمیشدیر.

ضریرین مولود منظومه سی اوچ بؤلومدن عبارتدیر و قصیده شکلینده کی بندلر و
 ترجیع بندلرله ترتیب لشمیشدیر. بؤلوملرین هم باشیندا هم ده سؤنوند ا تکرار لanan بیتلر

گۆستریرکی منظومه، بسته له نیب او خونماق مقصدی ایله سؤیله نمیشدیر:

ربیع الاول آیی قوتلو (مبارک) اولسون
همیشه دین و دل قوتلو اولسون

رسولون مولودی بو آی ایچینده
نبی نین آناسی آمنه خاتون
آیین اون ایکسی اتنین گجه سی
اٹو یمدن گۆکلره بیر نور چیخدی
دؤشنندی بیر بساط انس سوندوس^(۱)
دیکیلدی اوچ علم شرقه و غربه
یقین اولدی بنه کیم مصطفی نون
اینیلده دوم یالی نوز لوخ الیندن
دیوار یاریلدی و اوچ حوری گلدی
اوتوردیلار یانیمدا و اؤنومده
وجوده گلور اؤل سلطان عقبی
آنا اولدون اونون کیمی رسوله
بنی تاتلو دیل ایله توپلادیلار
بو کئز بؤلوک - بؤلوک گلدی حوریلر
بو اؤن گلن سورار اول سون گلندن
کی عطری نوز قوخوسیندان یئر و گوک
سیزون یوزینوز آیدینین گؤروبن
دئدی لر کیم تعالی و تقدس
سینوخ کؤنوللری جبار عالم

ربیع الاول آیی قوتلو اولسون

همیشه دین و دل قوتلو اولسون

چلب (الله) امر ائیلهدی رضوانا کیم تئز

بزه گیل جنت اهلین جنت ایله

حبیب‌الله وجوده گل‌یسردور (گلمک اوزره‌دیر)
 طولیسار (دولار) دونیا عفو و رحمت ایله
 بزه‌نسین حوری و قیلمان و ویلدان (اوشاق)
 قامو ساجویا گیتسین رغبت ایله
 چلبدن جبریله امر اولدی کیم این
 قامو قاتولارین (جهنم) یاپ هیبت ایله
 جمیع وحشه و طیره خبر قیل
 بو گنججه قالماسونلار غفلت ایله
 امینه ائیدور اولدی کیم اوش
 وجوده گلدی احمد قدرت ایله
 سوسادوم صودیلهدوم ایچمگه بن
 الومه صوندیلار کیف شربیت ایله
 صوووخ قاردان داخی آغ و شکردن
 داخی داتلودور ایچدوم لذت ایله
 بو کئز بیر نور ایچینده غرقه اولدوم
 بورودو نورو بنی عصمت ایله
 بیر آغ قوش گلدی آرخامی صیغادی
 قانادی بیرله قاتی قوت ایله
 وجوده گلدی اولدی وجود کیم
 عزیزدور قامولاردان عزت ایله
 نه قان گوردوم نه صوگوردوم نه آغری
 دوغور مادیم بن آنی زحمت ایله
 ایشیدورم کی دنیا طولدی (دولدی) گل گل
 گؤتورولدی حجابلار ظولمت ایله
 دیله گلدی دیوار و تاش و توپراق
 سؤزه گلدی دوکله (هامیسی) حکمت ایله
 بشارت قیلدی یار بیری - بیری
 کی احمد دونیه دوتدو امت ایله

گۇرورم مکه شەھرى نور دولموش
 ولى غافل ياتور ار، عورت ايله
 بو کئز کندومه گلديم باخدوم ائودن
 گويدوبدور حوريلر جمعيت ايله
 ولى مولودو گۇرمه ديم ائويمده

يوره گيم اۇدى ياندى حسرت ايله
 گومانوم اولدى کيم حوريلر آلدى
 گوزوم دورت يانا دور بو فکرت ايله
 ربيع الاول ايبى قوتلو اولسون
 هميشه دین و دل قوتلو اولسون

گۇرورم کعبه يه قارشو، محمد
 يوزى سجده ده بارماغين گۇتورموش
 کسيلميش گۇبگى سنت اولونموش
 بير آغ صوفلاپشم) دولاميشلار وجودين
 ديلله ديم کى و ارام اليمه آلام
 بير اون (سس) گلدى هوادان هيبت ايله
 نه کيم مرسل نبى گلدى جهانه
 جمع انبيائون خوى - خصالين
 آنى اوچ گونه دگين گيزلو ساخلا
 گينه بير دورلوقوم گلديلر تيز
 گينه اؤل لحظه ده ايلتن گۇتوردى

بو جاقدا يتره اۇرموشدور يوزونى
 دىلى سۇيلر، بيله مه زم سۇزونى
 قاماتلو (پارلاق) سورمه له ميشلر گۇزونى
 تىنىنى باغلايان ساچميش توزينى
 گۇره م او، آى دان آرى خوب يوزينى
 كى گيزلن خالق گۇزيندن اۇزينى
 محمد دور دوکله لينون گوزينى
 وئرون آنا بزهنوز کندوزينى (اۇزونو)
 هميشه گئجه سين و گوندوزينى
 آلوب گيتديلر اؤل دین ييلدوزينى
 ايشيدن آنلايا سۇز روموزينى

سعادت اؤل كيشى نون كيم رسولون
 اوميدسيز قومايا اؤل گۇز سۇزونى

نسيمى:

اون دۇردونجو عصرين ان ممتاز آذرى شاعرى عمادالدين نسيمى دير. اۇ ايلک دفعه آذرى
 تورکجه سينده شعر ديوانى ياراتميش، فارسجا و حتا عربجه ده ديوان يازميشدير. فقط عربجه
 ديوانى ايتميش و اليميزه چاتماميشدير. يازديغى ملمعاتدان عربجه ده داخى اوستاد اۇلدوغو.

بللی اؤلور. نسیمی نین شعرلری غنائی شعرین ان گؤزل نمونه لریدیر و آذربایجان شعرینه ادبی شکیل و ثرن اؤدور.

نسیمی نین دؤغولدوغو یئر و ایل بللی دگیل. بؤیوک بیر احتمالا گؤره ۱۳۶۹ میلادی ده شیروان اطرافیندا شاماخی دا دوغولموشدور. عراق تورکلری نسیمی نین باغداد حوالی سینده دونیا یا گلدیگینی یازیرلار و اؤنو عراق تورکمنلری نین ایلک شاعری ساییرلار. نسیمی عؤمرونون بیر حیصه سینى باکیدا کئچیرمیشدیر. نسیمی حروفیه فرقه سی نین قوروجوسو اولان تبریزلی فضل الله نعیمی ایله شیرواندا تانیش اولموش و اؤنون شاگردلیگینی قبول اتمیشدیر و سؤنرا دا نعیمی نین خلیفه سی و ان قوتلی تبلیغاتچیسى اولموشدور. نسیمی اوستادی فضل الله حقیقنده بئله سؤیله میش:

فا و ضاد و لاما دوشدو کؤنلوموز	کعبه و احراما دوشدو کؤنلوموز
عشق بی انجاما دوشدو کؤنلوموز	جاودانی نامه دوشدو کؤنلوموز

«ف» و «ض» و «ل» حرفلری فضل الله نعیمی نین آدیندا کی فضل کلمه سینى تشکیل ائدن حرفلردیر. «جاودانی نامه» ده اونون مشهور اثری نین آدی دیر. حروفیه فرقه سی قرآنی باطنی لر کیمی تفسیر ائدیب، قرآندا کائاتین «ک» و «ن» (کن) تلفوظ اؤلدوقدان سؤنرا یارادیلدیغی اوچون هر شئیدن قاباق حروفون خلق اولوندوغونا و وارلیغین (عالم وجود) حروفدان میدانا گلدیگینه ایسانیر و بونون اوچون الیفبا حرفلرینه اسرارانگیز بیر معنا و ثریر و اؤنا چوخ حورمت ائدیرلر.

من اوتوز ایکی حروفم لم یزل	یؤخدور اورتاغیم نه مثلیم نه بدل
چون ابددیر آخریم اول ازل	اول و آخر منم عز و جل

بیر چوخ تاریخچی و تدقیقاتچیلار حروفیه طریقتی نین وحدت وجودا (پانتئیزمه) ایناندیغینی یازیرلار، فقط حروفیلر بوتون موجوداتی ذات ازلی و آلاهیین اؤزو و هر شئین نشو و نما و حرکت و تکاملدا اؤلدوغونا اینانیرلار.

چون هستی ما ز کاف و نون پیدا شد	ماهیت کاف و نون عین ما شد.
او را چو بظاهر صفت اسماء شد	اشیا همه او و او همه اشیا شد

نسیمی انسانی مظهر جمال حق بیلیر و روح و جسم آیریلیغینا اینانماییر.

نسیمی در رخ خوبان جمال الله می بیند بیا بشنو ز گفتارش بیان سر سبجانی

طریق رسم دو بینی رهاکن ای احول که یک حقیقت و ماهیت است. روح و بدن نسیمی نین قارداشی (شاه خندان) اؤنون بو شکیلده آچیق دانیشماغیندان اؤتورو اؤنون سؤنوندان قورخور و اؤنا سیر ساخلا ماسینی سؤیله ییر. نسیمی قارداشینا بئله جاواب وئریز:

دریای محیط جوشه گلدی
سز ازل اولدو آشکارا
کون ایله مکان خروشه گلدی
عاشق نجه ائیله سون مدارا

فضل الله نعیمی امیر تیمورون اوغلو میرانشاه طرفیندن اولدور و ولدو کدن سؤنرا نسیمی باکیدان آنادولویا و بیر مدت سؤنرا اؤرادان دا حلبه گئتمگه مجبور اولموشدور. بۇ دؤرده حلب و مصرده اصللری تورک اولان مملوکلار حکومت ائدیردیلر. حلب مفتیسی پادشاهین امریله نسیمی نین قتلینه فتوا وئرمیش و مفتی نین حضوروندا دریسی سؤیولاراق اولدور و لموشدور.

نسیمی غزل لرینده نظامی، عطار و مولوی نین نظم و عرفان و وجدیندن بهره آلمیشدیر. نسیمی حافظین عصرینی درک ائدیب، فارسجا شعرلرینده اوندان آد آپارمیشدیر. نسیمی اؤز معاصیر و اخلاقیندا چوخ تأثیر قویموشدور.

حییی، فضولی، ختائی و قوسی نین شعرلرینده اؤنون تأثیری آشکار دیر. نسیمی آنادولو و تورکمن لهجه لرینده ده شعر قوشموش و شعرلرینی خلق دیلینه یاخین یازدیغی اوچون خلقلین سئوگی و رغبتینی قازانمیشدیر.

نسیمی نین تصوف شعرلری اؤرتا آسیادا بؤگون داخی معروف دور (وامبری Vambery) آنادولو دا بکتاشی تکیه لرینده نسیمی مقدس بیر شاعر کیمی تاینمیشدیر. نسیمی ایدئالیستیک فیکیرلرینی غزل، قصیده، مثنوی، مستزاد و ترجیع بندلرینده بیان ائتمیشدیر. اؤنون فلسفی رباعیلری آذری تورکجه سینده ایلك یازیلان رباعی لردیر:

گل کی مشتاق اولموشام دیدارینا
وئرمیشم جان زولف عنبر بارینا
محرم ائتدین چون منی اسرارینا
ای پری گل چک منی بردارینا

صاف ایچن هر دم صفا حاصل قیلور
دُرد ایچن درده دوا حاصل قیلور
کیم کی یار بی وفا حاصل قیلور
جانینه یوز مین بلا حاصل قیلور

عاشیقین سیرانی اول عالمده دیر
گؤرمه یین شول عالمی ماتمده دیر
گنت کئزن گوهری آدمده دیر
آدم اول می دیر کی جام جمده دیر
نسیمی نین تورکجه غزل لریندن ایکی نمونه:
دوداغین قندینه شکر دئدی لر
جان شیرینه گؤر نه لر دئدی لر

دئدی لر کیم دهانی یۇخدور اونون
 اهل معنی خجسته صورتینه
 حقدن ایراق ایمیشلر آنلار کیم
 فتنه دوشدو جهانه یوزوندن
 عنبرافشان ساچینا عارضینه
 باخ اؤنون یوزونه ایلاهینی گؤر
 شامه بنز تدیلر قارا ساچینی
 کیر پیگین اؤخونه قاشین یایینه
 جان دئمیشلر دؤداغینه هئی-هئی
 ای نسیمی محیط اعظم سن

چون منی بزم ازده ائیلهدی اؤل یار مست
 اؤل جهندن گؤرولور بو چشمیمه دتار مست
 عشق سبحانی می ایندن واله اؤلدی شویله بیل
 عرش مست و فرش مست و کوکب سیار مست
 انبیا و اولیا و اصفیا و اتقیا
 اؤلدولار حق مجلسینده شویله بی هوشیار مست
 کؤنلوموز نور تجلی جسمیمیز دیر کوه طور
 جانیمیز دیدارا قارشی اؤلدی موسی وار مست
 ای نسیمی سر حقیق محرمی سن سین بوگون
 سؤیله دین قدرت دلی ایله معنی اسرار مست

نسیمی بۇ غزلده موجوداتین ایلاهی عشق دئییلن می ایله مست اؤلدوقلارینی
 سؤیله بیر. نسیمی یه گؤره طور انسان وجودو دور و نور دا انسانین کؤنلودور. ایلاهی نرون
 تجلیسی قارشیسیندا موسی کیمی اؤزوندن کئچن ده انسانداکی ایلاهی روح دور.
 سؤن اولاراق فارسجا غزللریندن ایکی نمونه نقل ائدیریک:

ساقیا آمد بجوش از شوق لعلت جان ما
 خضر مائی می بیار ای چشمه حیوان ما
 با لب لعلت بجان بستیم پیمان در ازل
 تا ابد پیمانۀ لعل تو و پیمان ما
 درد بی درمان ما را چاره جز وصل تو نیست
 روضه ای کو غیر از این ای روضه ای روضان ما
 چشم یعقوب از غم روی چو ماهت شد ضریب
 سر بر آر از قعر چاه ای یوسف کنعان ما

تا که باشد زلف و رخسارت گل و ریحان ما
 گر چنین سوزان بماند آتش پنهان ما
 چون بگیرد کوه و صحرا سر به سر طوفان ما
 هم تو دانی قیمت خود ای دُر عمان ما
 ای ز لطف گشته منزل آیتی در شأن ما
 آه از این سودای دور و راه بی پایان ما
 چون کلام ناطق اینست آیت قرآن ما
 ای اسیر بند زلفت جان سرگردان ما

فانی از خود شده و ملک بقا یافته‌ام
 خورده‌ام شربت شافی و شفا یافته‌ام
 که خدا را بحقیقت همه جا یافته‌ام
 رستگار آمده از درد و دوا یافته‌ام
 از وصالت من درویش گدا یافته‌ام
 چکنم هر دو جهانرا چو ترا یافته‌ام
 از خط و خال و رخ و زلف تو وایافته‌ام
 مکن اندیشه که از باد هوا یافته‌ام
 کز رخت جنت و فردوس و لقا یافته‌ام
 هر دم از مشعر موی تو صفا یافته‌ام
 کز خیال رخ آن ماه چه‌ها یافته‌ام

بر گل و ریحان کی اندازند اهل دل نظر
 عاقبت خواهد ز ما دودی ز روزن بر شدن
 کشتی چون نوح اگر داری ز طوفان غم مخور
 جوهری نیکو شناسد قیمت دُر یتیم
 سوره زلف و رخت نور و دُخان آمد زحق
 عمر در سودای زلفت رفت و راه آخر نشد
 مصحف روی تو میخوانیم از حق در ازل
 شد بسرگردان نسیمی در هوایت چون فلک

من به توفیق خدا ره بخدا یافته‌ام
 در شفاخانه روح القدس از دست مسیح
 اگر از کعبه به بتخانه روم عیب مکن
 خاطر از محنت اغیار و دل از رنج خلاص
 ذوق و عیشی که بدان دست سلاطین نرسد
 جز تو کام دگرم در دو جهانم چون نیست
 شرح اوراق کتب خاتنه‌ی اسرار ازل
 ناله و سوز دل از آتش عشق است مرا
 نیستم منتظر جنت و فردوس و لقا
 در طواف حرم کوی تو ای کعبه حسن
 ای نسیمی ز خیال رخ آن ماه می‌پرس

فارسجا غزلترین بیرینجی سینده حافظین تأثیری گورونور و ایکینجی سینده ده
 حروفیلیک مفکوره‌سی گوزل بیر دلیل و استعاره ایله بیان انڈیلمیشدیر.

شیخ قاسم انوار:

قاسم تخلصوایله مشهور اولان معین‌الدین علی بن نصیر ۷۵۷هـ ق ده سراب دا آنادان
 اولموش و جاوانلیق چاغیندا صوفی طریقتینه گیرمیشدیر. او بیر مدت اردبیلده شیخ صدرالدین
 اردبیلی نین شاگردی اولموش سونرا حجه گتمیش و قاییداندان سونرا گیلانا و سونرا خوراسانا

گندیب هرات دا یئرلشمیشدیر. شاه قاسم آدیله ده مشهور اولان شیخ قاسم انوار هراتدا چوخ مرید و نفوذ تاپمیش، ائله کی شاهرخ شاه اونون گؤروشونه گندهرمیش. شیخ قاسم بیر مدت سؤنرا خوراسانا قاییدیب جام ولایتینده یئرلشمیش و ۸۲۷ هـ اؤرادا وفات ائتمیشدیر.

شیخ قاسم انوار زمانی نین مشهور عارف و شاعر لریندن اؤلموش بؤیوک جیغاتای شاعری امیرعلیشیر نوائی یه تأثیر ائتمیشدیر.

کلیاتی غزل لر، ترجیع بند لر، مرثیه لر، مثنوی لر، قطعه لر و ملمع لرینی احتوا ائدیر (تورکجه و فارسجا و گیلان لهجه سیله) و ۱۳۳۷ شمسی ده مرحوم سعید نفیسی طرفیندن تصحیح و چاپ اولونموشدور. سؤنرا آقای عزیز دولت آبادی بیر نئچه معتبر نسخه نی تدقیق ائده رک (تبریزده ملی کتابخانادا حاجی محمدنجوانی و استانبول اونیورسیتیه سی کتابخاناسی نسخه لری و...) کلیاتینی چاپ ائدیرمیشدیر.

بورادا شعر لریندن نمونه لر وئره جه بیک:

غزل:

صباحنگ مبارک اؤلسون، چلبی سلام قیلدوک	سلام ایله جان بیردوک چلبی بیزی اونوتما
چلبی تو شاه جانی، چلبی تو دلستانی	چلبی حبیب جانی، چلبی بیزی اونوتما
عاشق اولدو غم بیلورسن جانیمه جفا قیلورسن	حال زارمی سؤررسن چلبی بیزی اونوتما
چلبی شه جهانی، چلبی تو جان جانی	چلبی نه این نه آنی چلبی بیزی اونوتما
اؤده یاقه سن جانیم سن یثره تۆکه سن قانیم سن	چلبی دلیم؟، جانیم سن چلبی بیزی اونوتما
سر (قاسمی) فدایت، دل و جان طفیل راحت	به خدا بروی ماهت چلبی بیزی اونوتما

بیا ای ساقی جانها بیار آن باده در گلشن
 بغایت خوشدلم کان یار میگوید کی سن کیم سن؟
 بجانان گفتم ای دلبر، خرابم در غمت یکسر
 ولی میخوانم این ازیر بو سؤزنی سن ائشتمس سن
 زهی الطاف بی پایان که می یابد دلم پنهان
 سلامم گفت و جامم داد و زانو زد کی هی ایچ سن
 مرا میگوید آن جانان چه حیرانی و سرگردان
 صفا قیلسن وفا قیلسن اگر سن عاشقی قیل سن

میان گلشن حسنت هزاران گل بیار آمد
 ویران بولمشدیر اول بوستان اگر بیر چیچگی سویسن
 بیا ای روشنی جان که هم جانی و هم جانان
 یوزون گولشن، سؤزون روشن، آچیق بؤلدی کی سلطان سن
 ز فیض خاطر «قاسم» همیشه شاد می باشد
 که این فیض از تو می یابد اگر دوققوز اگر دوقسن

یارم زدر درآمد وشتن (دولانماق) کنید وشتن
 وین خانه را به وشتن گلشن کنید گلشن
 یارم درآمد از در با حسن و زیب و با فر
 گفتم وفا نداری خندید و گفت سن سن
 ای پادشاه جانها، ای راحت روانها
 اول سنی سئوردیم، آخر سنی سئورمن (سئوهرم)

دوشینه شب که اول شب بود و عید بود آن غازی من آمد یاریم سراینه
 کردم سلام گرم و زدم بوسه بر رکاب هئج التفات قیلمادی اول شه گداینه
 گفتم که «قاسمی» به جمال تو یافت راه در خنده رفت یار گرامی که های نه

ذرات کون رو بتو دارد به هر طریق مستان جام توست اگر یخشی گر یمن (یامان)

شیخ الوان شیرازی: اون بشینجی عصرین شاعر لریندن شیرازی تخلصوایله مشهور
 آذربایجان شاعری شیبستری نین «گلشن راز» اثرینی تورکجه شعره چئورمیشدیر.
 بو عصرده قاراقویونلولار (۱۴۶۸ - ۱۴۰۰) و سؤنرا دا آغ قویونلولار آذربایجاندا حاکیم
 ایدیلر. بونلارین زامانیندا آذری تورکجه سی ان ایشلک بیر حالا گلدی، فارسجا دا سارای دیلی
 اؤلدوغو حالدا دولت و یازی دیلی آذری تورکجه سی ایدی.

حقیقی:

اولان و شعرلرینده حقیقی تخلصونو ایشلهدن ابوالمظفر جهانشاه فارسجا - تورکجه شعرلر یازان گورکملی شاعرلریمیزدن اولموشدور. او جسور بیر ساواشچی و ماهر بیر سیاست آدمی اولماقلا یاناشی عارف بیر شاعر دیر.

جهانشاه شیعه مذهبیینه منسوب اولدوغو اوچون سنی تاریخچیلر اونون حقیقنده بعضی یاراماز سؤزلر یازمیشلار. بونونلا بئله سنئی اولان تیموریلرین رسمی تاریخچیسو و جهانشاهین چاغداشی عبدالرزاق سمرقندی یازدیغی «مطلع السعدین» اثرینده اونون حقیقنده بئله یازیر: «جهانشاهین یاخشو اداره سسی اوزوندن آذربایجان چوخ مسرفه بیر وضعیت ده ایدی. عدالتی اجرا ائتمک، مملکتین آبادلیغینی تأمین ائتمک و تبعه سینه مهربانلیقلا رفتار ائتمک بو پادشاهین اساس قایغیسی ایدی. حکومت مرکزی اولان تبریز جمعیتی و امنیتی ایله مصرله رقابت ائدیردی.

جهانشاه و قارا قویونلار حقیقنده ۱۵۶۴م = ۹۷۲ھ ق ده قاضی احمد غفاری طرفیندن یازیلان «جهان آرا» کتایبندا اطرافلی معلومات و ثریلمیشدیر. مشهور ایران شناس و مینورسکی بو کتایبدا یاناراق بئله یازیر: ^(۱)

«قارا قویونلو اولوسونون جوغرافی مرکزی وان گولونون قوزنی ساحلینده کی ارجیش دیر. اونلارین رقیبی اولان آغ قویونلو اولوسونا منسوب اویماقلار (تیره لر) دیار بکر ناحیه سینده یئرلشمیش دیر. آق قویونلار بایندی (اوغوز) قبیله سینی بیگلری طرفیندن و قارا قویونلار یسیوا قبیله سینده (اوغوز) منسوب اولان بارانسی و یا بهارلو عایله سی طرفیندن تشکیلاتلاندیر یلمیشدیلار.

جهانشاهین آتاسی قارا یوسف سلطان احمد جلایرین امیرلریندن اولوب قیزی دا سلطانلا ائولنمیشدی.»

قارا یوسف امیر تیمور اولندن سونرا قبیله سینین اطرافینا ییغدی و نخجوان جواریندا تیمورلو میرزا ابوبکری مغلوب ائتدی. سونرا امیر تیمورون اوغلو میرانشاهلا ساواشدا اونو اولدوروب بوتون آذربایجان، عراق و اراکین بعضی بؤلگه لرینی حاکیمی اولدو. قارا یوسفی دالییا اوتورتماق اوچون شاه رخ ری شهرینه گلدی و قارا یوسف لا ساواش باشلادی. قارا یوسف قهرمانجا ساواشیدی و تبریزدن اوجانا قدر ایره لیلهدی و اورادا ۱۴۲۰م = ۸۲۳یلینده اولدو. اونون آلتی اوغلو و ارایدی. ایلك ایللرده آلمیش اولدوغو یئرلر اوغلانلاری آراسیندا

۱- قارا قویونلو جهانشاه و شعرلری - و. مینورسکی - ترجمه اندنی: امینه ارول، سلجوقلو آراشدیرمالاری

بۇلدوندو. ۶ - ۱۴۳۵م - ۱۸۳۹ يىلىندە جەھانشاھ شاھرخ طرفىندىن آذربايجانا امير تەيىن اولدو و بىر مدت سۇنرا اصفهان، فارس، كرمان و عراقى دا تصرف ائتدى، حتا گورجوستانى ۱۴۴۰م = ۸۴۴ دە و هراتى ۱۴۵۷م = ۸۶۱ دە فتح ائتدى.

جەھانشاھ ۱۴۶۷م = ۸۷۲ دە آخ قويولنو اميرى اوزون حسن بيگه قارشى دياربكره قوشون چكدى. فقط بۇ ساواشدا محاصره اولوب بىلنمە ين بىر عسگر طرفىندىن موش چولونده اولدورولدو.

جەھانشاھ ۷۰ يىل ياشايىب و ۳۳ يىل پادشاهلىق ائتميشدير. بۇگون تبريزده گۇي مسجد اديله مشهور اولان آبيده اونون و خاتونو بگومون اثرى دير و جەھانشاھين قبرى ده اوراددير. شعرلرى: جەھانشاھ ايكي ديلده فارسجا و توركجه شعر يازميشدير. شعرلرى نين ايكي اليازماسى واردير. بىرى برىتانيا موزه سينده (نمره ۹۴۹۳) ساخلاينير. بۇ مجموعه ۸۵ ورق دير ايلك قسمينده ۱۰۵ فارسجا غزل و بىر مستزادى واردير. ايكنجى قيسى ده ۸۷ توركجه غزل و ۳۲ توركجه رباعى دن عبارت دير. سۇن ورقده، خاتمه قسمينده بئله يازيلميش دير: «عارف لر ين سلطانى و اوز دۇرونون حۇكمدارلارى نين افتخارى و دۇرونون عادللىرى نين امامى نين سۇزلىرىنى احتوا ائدن كتاب سلطان جەھانشاھين چاغيندا... اصفهانلى خسرو اوغلو قنبرعلى... طرفىندىن ۸۹۳ شواليندا (سپتامبر ۱۴۸۸) ده بيتيريلدى.»

ايكنجى قيسى ايروان اليازمالارى انستيتوسوندا (متن داران) ساخلاينير. بۇ نسخه باره سينده ايلك دفعه لطيف حسين زاده معلومات وئر ميشدير. بئله نظره گليركى بۇ نسخه هجرى ۸۷۹ - ۱۴۷۴م) ده كۇچورولموشدور.

بۇ ايكي نسخه نى تدقيق ائتديكدن سۇنرا باكيذا ابوالفضل رحيموف، لطيف حسينوف و مايل على يف ۱۹۸۶ دا «جەھانشاھ حقيقى» سئچيلميش اثرلرى عنوانيله ۱۴۳ صحيفه ليك بىر كتاب چيخارتميشلار، بۇ كتابدا شاعر ين يالنيز توركجه شعرلرى نشر ائديلميشدير. تأسف كى، تدقيقا تچيلار شعرلرى اؤريژينال لهجه ده يۇخ باجاردىقلارى قدر بۇ گونكو تلفظه نقل ائتميشلر.

جەھانشاھ صوفى اولدوغو اوچون شعرلرينده حقيقى تخلصونو سئچميش دير. شعرلرىنى دۇرونون ان بۇيوك عارف شاعرى اولان عبدالرحمن جامى يه گۇندر ميشدير. جامى بو باره ده بئله يازميشدير:

همايون كتابى چو درجى ز در	رسيد از گهرهاى تحقيق پر
درو هم غزل درج هم مثنوى	ز اسرار صورتى و هم معنوى
شده طالع از مطلع هر غزل	فروع تباشير صبح ازل

ز مقطع چه گویم که هر مقطعی که فیض ابد را بود منبعی
 بصورت پرستان کوی مجاز ز شاه حقیقی نشان داده باز
 «وجیز دانیسان حقیقت آختاران جواهر لرله دؤلوی بیر اینجی قوتوسو کیمی محتشم بیر کتاب
 گلدی او، هم غزل لرلی و هم ده مثنوی لرلی و هم ادبی و هم ده معنوی سیر لرلی احتوا ائدی.
 هر غزلین ایلک مصرعی ابدیلیک هباحی شفق نین مسعود پارلاقلیغی ایله باشلار سون
 مصرععلار حقیقنده نه سؤیله نیر کی، هر بیر ابدی بیر گؤزه للیگین منبعی دیر.
 (مجموعه منشآت، علی اصغر حکمت، جامی، تهران ۱۳۲۰ = ۱۹۴۱)

فارسجا شعر لرلی داها قووتلی دیر. تورکجه رباعیلرلی تک قافیله لی دیر و کلاسیک هزج
 قالبی یئرینه رمل وزننده دیر.
 حقیقی هر شیدن اول لیریک شاعر دیر، او غزل و رباعی لرینده محبت، دوستلوق، صداقت
 و عشقی ترنم ائتمیش دیر. او انسان گؤزه للیگینی رنگارنگ بدیمی بویالارلا، لطیف و گؤزل
 سؤزلرله وصف ائتمیش دیر.
 مثلاً:

قدین کیمی ستوده صنوبر نه یئرده وار عنبر فشان ساچین کیمی عنبر نه یئرده وار
 حسنون بیاضینا دوشه لی دانه ی سیاه بو طور ایچینده خال مدور نه یئرده وار
 حقیقی نین شعر لرینده هامیدان چوخ نسیمی نین تأثیری گؤزه چار پیر. او دا حروفیلر کیمی
 انسانی تانری نین مظهری بیلیر:

تجلی قیلدی جمالوندا واهب صورت بو معنی دن سنه مظهر ایلاه دئدیم
 حقیقی نین رباعیلرلی نین تقریباً هامیسیندا هر دؤرد مصرعی هم قافیه دیر.
 حقیقی نین دیلی آذری تورکجه سی دیر و ۱۵ - جی عصر خصوصیتلرینی گؤستریر و بو
 جهتدن حبیبی و فضولی نین دلینه بنزر، بورادا شعر نمونه لرینی بوگونکو ایفبا ایله یازماقلا
 یاناشی تلفوظ جهتندن اصلینه صادق قالماغا دقت ائتدیک:

ای خط و خالون کلام الله هم أم الکتاب
 حسرتوندن دیدهی عشاق اولوبدور غرق آب
 غمزه ی چشمون اشارت قیلدی اهل وعده یه
 مست عشقون شول جهاندا قالمادی عینینده خواب

لیلة الاسرا^(۱) و والللیل ایندی زولفون شانینا
 آیت والشمسه وجهوندن گؤروندی آفتاب
 ای منیم عینیمده رخسارون چو نور لم یزل
 وی ساچون بیر طرفه^(۲) سیندن عالم اوزره مشک ناب
 عالمی قیلدی متور نور وجهون تا ابد
 لوح محفوظوندا روشن اولدی هم یوم الحساب
 زار و بیماریم اگر تشریف قیلسان بیر نظر
 خاک راه مقدمونده سپیشم گؤزدن گلاب
 اول خط و خال و رخ و زولفون حسابین قیلماغا
 حاسب عشقه میسر اولدی حقدن احتساب
 صورتون آیینهی عشق اولدی اهل عالمه
 لوح محفوظونده فرقان اولدی حکمتدن کتاب
 ای «حقیقی» باشونی قوی اول جناب حضرته
 قویماگیل الدن مثالین (فرمانی نین) دامنین از هیچ باب

تاکی حسنون صورت و معنی ده دعوا گؤرسه دور
 قرصی نین جمالوندان تجلی گؤرسه دور
 سجدهی ایمان گؤتورمز قاشلارون محرابینا
 هر بصیرت کیم آنی طاق کسرا گؤرسه دور
 سورهی سبعة المثانی (فاتحه) خط رخساروندا دور
 شول جهتدن صورتون هر شئی ده معنی گؤرسه دور
 ای مسیحادم سنون انفاس لعلون عاشقه
 نفخه روح القدس تک نطق عیسی گؤرسه دور
 کیم کی حیران اولماز اول معشوقه نین رخسارینا
 اهل دل اول مشرقی معنی ده آنا گؤرسه دور
 زاهدا گل سجده قیل شول صورت رحمانه سن
 سجده حق سنه چون کی اهل تقوا گؤرسه دور

چون «حقیقی» هر کی منصور اولدی در میدان عشق
بر سر دار محبت شرط دعوا گؤرسه دور

رباعیلردن:

ای وصالون روضه‌ی رضوانوموز وی دوداغون چشمه‌ی حیوانوموز
چون ایکی عالمده سن سین جانوموز کفر زولفون شهری دور ایمانوموز

جمالون معینه هر شب گلور مهتاب روزندن
چون آنین آفتابیندان دوشوبدور تاب روزندن
معنبر زولف پُر چینون گلور باد صبا بیرله
به حلق دردمندان دوشوبدور تاب روزندن
غم و دردوندن ای دلبر اگر آه ائیله سم دردم
ز اشک دیده‌ی مردم آخر سیلاب روزندن
ساجون ظلینده رخسارون کی نور جاودان اولدی
بو حسرتدن سالور چتری فلک اطناب روزندن
«حقیقی» آستانوندان تمنا چون وصال ائتدی
تجلی حقیقتدن آچیلدی باب روزن دن

ای سر زلف تو کمند بلا	پیش قدت سرو صنوبر دو تا
سوره والشمس یوزون آیتی	حرف بدایت ده خطین والضحّا
خضر لبین چشمه‌ی آب حیات	عاشق دلخسته‌یه لعلین شفا
کیم کی سر کویینه خاک اولمادی	ایسرمه‌دی مقصودینه اول بینوا
آه ایله یانیدردی منی فرقتین	گل منه وصلیندن ایریشدیر دوا
آیت واللیل ساچین شانینه	خال و خطین فاتحه‌ی رتنا
کیم کی سنی گؤردی بو وجهیله شاه	اولدو سنین خاک رهینده فدا
سدره بویون سروینه قیلدی سجود	عارض رخسارینه بدر دجا
حسن و لطافتده یوزوندور قمر	کفر و ضلالتده ساچین دیر بلا
وصلینه یار اولدو «حقیقی» بو گون	حقدن ایریشدی اؤنا فضل و عطا ^(۱)

۱- مطلمی فارسجا اولان بو غزل باکیدا یازیحی نشریاتی طرفیندن ۱۹۸۶ «جهانشاه حقیقی» عنوانینه چیخان

عالم غداره اغیار اؤل کؤنول
جاننی قوربان ایله بردار اؤل کؤنول
وئر کؤنول اؤل گلعداره تا ابد
دونییی و عقبی حرام اولسون حرام

ای ایکی عالمده چشمون آفتاب
دوشدی جاننه آتش هجرونده تاب

خسروا چوق ظولم و بیداد ائیلمه
عزم هجران جوری بنیاد ائیلمه

وحدتون نوری یوزون مهتابی دور
لیلهالاسرا ساچون اطنابی دور

حقیقی فارسجا غزللرینده ده سؤگی و محبتی ترنم ائتمیشدیر. فارسجا شعرلریندن الیمیزه
یالنیز بیر بیت چاتدینی اوچون آنجاق اؤنو بورادا نقل اندیریک:

خضر منی حیات من غیر تو نیست دلبرم صبر منی ثبات من غیر تو نیست دلبرم

حبیبی:

حبیبی م ۱۵=۹- جو عصرین ان پارلاق آذری شاعری دیر. گویچای ماحالی نین برگشاد
تصبه سینده یوخسول بیر عایله ده آنادان اولموشدور. اوشاقلیقدا بیر مدت چوبانلیق
ائتمیش دیر. ختائی نین کیچیک اوغلو سام میرزا یازدینی «تحفه سامی» تذکره سینده اونون
حقینده بئله یازمیشدیر: سلطان یعقوب بیرگون اوودا! همیشه اورادا اوتلایان بیر چوخ قوزولاری
گؤرور و بونلارین کیمه عاید اولدوغونو اؤیرنمک اوچون آدمالاریندان بیرینی

گۆنده ریر. حبیبی نین یانینا گلن آدام قوزولارین کیمه عاید اولدوغونو سوروشور. جاواب آلابیلمه دیگی اوچون سنوالیسی بیر کره داها تکرار اندیر؛ حبیبی بئله جاواب وئریر: قویونلارین! آدام سوروشور: کندی نیزی بؤیوک لری کیملر دیر؟ حبیبی: اوکوزلر هامی سیندان داها بؤیوکدور - دئییر. آدام: من اونو سوروشمادیم، انسانلاری قارشیلایانلار کیملر دیر - دندی. حبیبی: سنن کیمی بیر عزیز کندیمیزه گلینجه قارشیلایانلار ایتلر دیر - دئییر. بو جاوابلاردان غضبه گلن آدام تورکجه اولاراق: ای نه چا پایدیم! سنی. حبیبی: چا پا گور کسی یولداشلارین گتدی - دئییر.

آدام بو صحبتی پادشاه عرض اندیر. بو گنج چوبانین ذکاسی و حاضر جاوابلیغی خوشونا اونوندا خوشونا گئدی و اونو اؤزونون یانینا آلیر.

حبیبی سلطان یعقوبون ساراییندا و اونون حمایه سینده تربیه گؤرور و مشهور شاعر اولور. سونرا شاه اسماعیل دؤرونده ملک الشعرا عنوانینی آلیر. لاکین چالديران محاربه سیندن سونرا استانبولا سلطان سلیم سارایینا گئدی و اورادا قالیر. حبیبی قالان عؤمرونو استانبولدا کئچیرمیش و اؤز وصیتینه گوره سودلوجه ده جعفرآباد تکیه سی (خانقاه) جواریندا دفن اندیلمیشدیر.

حبیبی حقیقده پروفور فوآد کوپرولو بئله یازمیشدیر:

«آذری لهجه سیله و او ادبیاتا خاص اولان صمیمی و صوفیانه ادا ایله عاشقانه اثرلر یازدیغیندان دولای اسکی عثمانلی تذکره چیلری «اداسی عجمانه و خلاف اوسلوب شعرای زمانه» بولموشلار سا دا» بیر طرز خاص و اوسلوب مخصوص اولوب بو فن ده فرزانه و طریقتده یگانه اولدوغونو» دا اعترافدان گئری دورما میشلاردی.»

حبیبی نین دیلی ساده و صمیمی دیر. عثمانلی تذکره یازان شاعرلرین «خلاف اوسلوب زمانه» دئمهلری گؤستیر کی استانبولدا سارای اطرافیندا تۇپلاشان مداح شاعرلرین فارس ادبیاتینی تقلید انده رک چوخ طمطراقلی و مرکب ایفاده لرله یازماغا جهد اثتمهلری تکجه حبیبی اوچون یوخ حتا فضولی نین دیلی و اوسلوبو اوچون ده عینی حؤکمو وئریشلر.

حبیبی نسیمی دن تأثیر آلمیش و باشدا فضولی و ختائی اولماق اوزره اوزوندن سونرا گلن شاعرلره تأثیر بوراخمیشدیر.

بیر چوخ عثمانلی و آذری شاعرلری اونون شعرلرینه نظیره یازمیشلار.

فضولی حبیبی نین بیر غزلینی تخمیس اندیب و بیر مسدسینه نظیره یازمیش و حبیبی نین داها چوخ مشهور اولماغینا سبب اولموشدور.

شاه اسماعیل ختائی ده اونون بیر غزل و مسدسینه نظیره یازمیشدیر. حبیبی حقیقده

سامميرزا، لطيفى، اوليا چلبى، شمس الدين سامى، سلمان ممتاز و سۇن اۇلاراق فوآد كۇپرولو معلومات و ئرمىشدير.

پروفىسور فوآد كوپرولو حبيبي حقينده يازدىغى تحقىقى مقاله ده اونون ۴۳ منظومه سىنى نىشرا ئتمىشدير (ادبيات فاكولتەسى مجموعه سى استانبول ۱۹۳۲)

آذربايجان عالمى عزيز آقا محمدوف «حبيبي» آذلى كىتابىندا بىر مقدمه ايله برابر حبيبي دن بىر مسدس، بىر قطعه و ۴۲ غزل نىشرا ئتمىشدير. ايندى حبيبي نىن فضولى طرفىندن تخمىس ائدىلن غزلىنى و فضولى نىن مخمىسىنى نقل ائديرىك:

گر سنين چون قىلماسام چاك اى بت نازك بدن
گۇروم اولسون اول قبا اگنيمده پىراهن كفن
چىخمايا سوداى زولفون باشدان اى مه گر يوز ايل
استخوان كلهم ايچره دوتسا عقربلر وطن
دوشدى شبنم باغه گل تا گول نىشرا ئتسون سنه
سبزه نين هر برگينه بىر دَر كى تاپشورموش چمن
اى كۇنول عشق اهلينه هر دم گولردىن شمع تك
من دئمزمى يديم كى بىر گون آغلىاسى دور گولن
نىجه دىنلە نىسين «حبيبي» سن سىز اى اندامى گول
چون باتار جسمينه تنده هر توک اولموش بىر تيكن

ايندى فضولى نىن مخمىسى:

تا جنون رختين گئيب دوتدوم فنا مولكون وطن
اهل تجرىدم قبول ائتمم قبا و پىرهن
هر قبا و پىرهن گئيسم مثال غنچه من
«گر سنين چون قىلماسام چاك اى بت نازك بدن
گۇروم اولسون اول قبا اگنيمده پىراهن كفن»

گرچى سوداى سر زولفونده بىم زار و ذليل
گئچمن اول سئودادن اولدوقجا بانا عۇمر طويل
سائما ترك ائتدیم بو سئودانى اولورسام بن قتيل
«چىخمايا سئوداى زولفون باشدان اى مه گر يوز ايل

استخوان کلهم ایچره دوتسا عقربلر وطن...»

یئنه حبیبی نین فضولی یه الهام قایناغی اولان لیلی و مجنوندا مجنون دیلیندن «ایسته رم» ردیفلی بیر غزلینی نقل ائدیریک:

خواب غفلتدن اویانسین عشق دلدار ایسته یین
بولبول شوریده اولسون وصل گولزار ایسته یین
نئی کیمی باغیرین دلیب هر دم ده نالان ائیله سین
دردیله یانسین- یاخیلسین وصلت یار ایسته یین
عاشیقین یانماقدان اؤزگه دردیسه درمائی یوخ
یانماغا پروانه بولسون شمع رخسار ایسته یین
عاشق اولدور جان و دلدن دردی قیلدی اختیار
دردیسه درمان بولدو دردی تکرار ایسته یین
جان وئریب بیر جان اوچون یانسا حبیبی، غم دگیل
ماسوادان فارغ اولدو وصل دلدار ایسته یین

حبیبی آذربایجان شاعرلریندن باشقا عثمانلی و عراق تورکمن شاعرلرینده ده تاثیر بوراخمیشدیر.

ایندی حبیبی نین مشهور مسدسیندن بیر بندینی نقل ائدیریک:

دون گؤردوم اول نگار طربناک و ارجمند
کافور الیله دسته له میش عنبرین کمند
باخدیم شکنج طره سینه زار و مستمند
بیر شخص ناتوان اوتورور گردنینه بند
کیم دیر بو مسکین، اول نه رسن دیر؟ دئدیم، دئدی:
زولفوم کمندی توتساغی جانین دورور سنین

بو مسدسه فضولی نظیره یازمیش، ایندی اوندان بیر بند:

دون سایه سالدی باشیما اول سرو سربلند
کیم قدی دلربا ایدی رفتاری دلپسند
گفتاره گلدی ناگه آچیب لعل نوشخند
بیر پسته گؤردوم اوندا توکُر ریزه - ریزه قند

سوردوم مگر بو دورج دهن دیر دئدیم، دئدی
یوخ - یوخ دوای درد نهانین دیر اول سنین

یشه حبیبی دن بیر غزل:

گؤره نده زولف عنبربارین ای دوست
پریشان دیر بو دل افکارین ای دوست
یاشار دو قجا لب - لعلمینده خطین
قیزاریر آتش رخسارین ای دوست
نه شیرین آب رنگ و خال و خط دیر
شو زیبا صورت پرگارین ای دوست
بوگون ماهیتی سن سن حقیقت
بو هفت و پنج و نهله چارین ای دوست
عجب آفت وورور جان جهانّه
او چشم جادوی عیارین ای دوست
اولوبدور غرق انوار تجلی
حبیبی گؤره لی دیدارین ای دوست
یوزون ماهین گؤره ن مه رینه باخماز
او چرخ اطلس دؤارین ای دوست
بو غزلدن ختائی الهام آلا راق بو مطلعلی غزلی یاز میشدیر:

بو عالم حسنونه حیران دیر ای دوست
سنه بو غنچه لب خندان دیر ای دوست

حبیبی ده حرفی مکتبی نین قوروجوسو فضل الله نیمی و نسیمی یه باغلی اولموش و
فضل الله - ی غزل لرینده مدح ائتمیشدیر.

حبیبی پیغمبریمیز حقیقنده بئله دئیر:

شول مبارک ذاتینا ایشیم ثنادیر یا نبی
عاصی لیک بیمارینا آدین شفا دیر یا نبی
ایاغین تورپاغی نین قدرین نه بیل سین هر کیشی
کن فکان اول توپراغا کمتر بها دیر یا نبی
ای گونش یوزلو حبیب هر کیم سنی حق بیل مده دی
دانلا محشرده آنین یوزی قارادیر یا نبی

چون سنون خوشلوغونا یاراتدی صانع عالمی
 آیاغین تورپاغینا عالم فدا دیر یا نبی
 بو حبیبی خسته به قیلگیل شفاعت روز حشر
 چونکی اصلینده سنینله آشنا دیر یا نبی

حبیبی نین شعر لر مجموعه سی ح.م. ساوالان طرفیندن «حبیبی» آدیله بیر مقدمه ایله ۱۳۶۰
 دا تهراندا چاپ اولونموشدور.

امیر هدایت الله:

امیر هدایت الله ۱۵م = هجری ۹ - جو عصرین گؤرکملی شاعر لریندندیر. او آخ قویونلار
 زمانیندا یاشامیش و اوزون حسنین اوغلو و فارس ایالتی نین حاکیمی و آتاسیندان سؤنرا
 تبریزده بیر ایل سلطنت ائدن سلطان خلیلین مهرداری و امیر کبیری اولموش و اونون
 شیرازداکی ساراییندا مصاحبی (ایناق) کیمی یاشامیش و دیوانینی اونون خصوصی
 کتابخاناسینا هدیه ائتمیشدیر.

امیر هدایت الله بیگ حقیقده داها اول و مینورسکی معلومات و ثرمیشسه ده ایلك علمی
 مقاله نی آنکارادا پروفیسور زینب قورقماز یازمیشدیر.^(۱)

پروفیسور زینب قورقمازین یازدیغینا گؤره امیر هدایت الله یین دیوانیندان دؤرد الیازما
 نسخه سی موجوددور. دیوانلاری داها چوخ غزللردن تشکول ائتمیش، غزللرین سؤنونا بیر
 مستزاد، دو ققوز بندلیک بیر تخمیس ایله ۱۰۲ بیتلیک ایکی مثنوی علاوه ائدیلمیشدیر.

دیوانی نین الیازمالاریندان بیری آکسفورد، بودلیان کتابخاناسیندادیر. بو نسخه ۱۱۶
 یارپاقدان عبارت دیر و هجری ۹۰۳ = میلادی ۱۴۹۷ ده کاتب پیر حسین طرفیندن نستعلیق
 خطیله یازیلیمیش و ۱۶۶۲ میلادی دا کشیش لؤد Laud طرفیندن بودلیان کتابخاناسینا هدیه
 ائدیلمیشدیر و ۲۱۸ غزلی احتوا ائتمکده دیر.

ایکینجی نسخه دو بلن (ایرلند) ده چئسترییتی Chester Beaty کتابخاناسیندادیر.
 یارپاق سایسی ۷۳ دور و دؤرد نفیس مینیاتور و وار دیر و ۱۴۷۸م = ۸۸۳ هجری ده
 یازیلدیغی قبول ائدیلمکده دیر.

۱- زینب قورقماز پروفیسور تورک دلیلی آراشدیرمالاری ایلیگی، بللتن ۸۳ - ۱۹۸۲ ص ۱۲۴ - ۱۱۳ تورک

اوچونجو نسخه کرماندا و هجری ۸۹۳ = آوریل ۱۴۸۸ ده کوییه ائدیلمیشدیر. بو نسخه اؤنجه لری افشار قبیله سی رئیس لریندن بیرینین یانیندا ایکن سؤنرادان گ.ف.س. استثناس Mr.Stevens این الینه گئچمیش. بو نسخه نین بعضی شعرلری نین فتوکوپوسو مینورسکی نین الینه کئچمیش و اونون وئر دیگی معلوماتا گؤره بو نسخه ده ده اوچ مینیاتور وارمیش. دؤردونجو نسخه استانبولدا توپقاپی سارایی موزه سی کتابخانا سیندادیر. (تورکجه یازمالار کاتالوگو). بو نسخه ۵۶ یارپاقدیر و ۱۷ - جی عصر ده کوییه ائدیلمدیگی تخمین اولونور. امرهدایت الله یین حیاتی و ادبی شخصیتی باره ده بیزه معلومات وئرن ان یاخشی نسخه لر چئستربیتی و بودلیان نسخه لری دیر.

نسخه لرین بیرینده (چئستر بیتی) یالنیز سلطان خلیل خان یین آدی نین گئچمه سی و او بیرینده (بودلیان) سلطان خلیل دن سؤنرا پادشاه اولان سلطان یعقوبون دا آدی نین اولماسی بۇ سؤن نسخه نین داها سؤنرا یازیلدیغینی گؤستریر.

ایندی هدایت الله یین سلطان خلیل ایله مناسبتینی گؤسترن بعضی بیتلرینی نقل ائدیریک:

خلقه اول اول دئدی حمد و ثنا سؤنرا شهون عؤمرونه قیلدی دوعا
شاه دوعاسین چو ادا ائیلهدی جان دل بیماره ندا ائیلهدی

لطف و کرم پیشه قیل ای شهریار

تا سنه ملک اولا و هم شهریار

باشقا بیر یئرده شاهین لقبینی ده گتیریر:

اول کی ابوالفتح لقب دیر آنا پیشه کرم - خوی ابد دیر آنا

بودلیان نسخه سینده یعقوبون دا آدی کئچمکده دیر:

گول گئچوب گولزار اؤتورسا نولا چون پابنده دور

عالمین باغیندا سرو همتمی یعقوب خان

امیرهدایت الله باره ده جلال الدین محمد بن اسعد دؤانی نین (هجری ۹۰۸ - ۸۳۰ = ۱۵۲ - ۱۴۲۷م) یازدیغی ارض نامه ادلی اثرینده بیر آز معلومات واردیر. ارض نامه نین یازدیغینا گؤره امیرهدایت الله و قارداشی امیرعنایت الله شیرازدا شهزاده سلطان خلیل یین امیرلری اولموشلار و هدایت الله اونون مهاداری و مصاحبی (ایناق) اولموش و هر ایکی قارداش «سؤز اهلی» اولاراق دونیادا نظیرلری تاپیلما دیغی و شهرت لری نین گؤیلره چیخدیغی قید ائدیلمیشدیر.

امیرهدایت الله سلطان خلیل آتاسی اوزون حسن اولدو کدن سؤنرا اونونلا تبریزه گلیر و بیر ایل سورهن سلطنتینده اونون یانیندا قالیر. امیرهدایت الله سلطان خلیل قارداشی سلطان

يعقوبلا ساواشدا اولدوكدن سۇنرا هارايلا گئتىدىكى معلوم دئىيلىدور. بىير شعرينده تىبرىزدن آيريلماغينا اشاره ائدير و خوراسانا و يا روما گئتمك ايسته يير.

چون اراك ايچره هدايت يوقدورور سۇز قيمتى

تيز خراسان عزمين ائيله يوخسا ميل روم قيل

سۇنرا بىير مثنويسينده شاهی دوعا ائله ديكدن سۇنرا اوندان عفو ايسته يير.

امير هدايت شيعه اولوب حضرت علي به باغليليغيني آشاغيداكى بيتلريله بيان ائتميشدور.

كؤنلوم هوسى مشهد شاه نجف ائيلر

يالقوز نه كؤنول جان داحى عزم اول طرف ائيلر

هر كيم كى آنين ذكريله اوقات كئچورمز

بيچاره گونون ضايع و عؤمرين تلف ائيلر

ديوانينداكى ۲۰۰ غزلى اونون ادبى شخصيتى حقينده لازىمى قدر معلومات

وئرمكده دير. شعرلرينده او دا فضولى كيمي داها چوخ عشقين و عشق آيريلغيني نين اضطرابينى

ترنم ائتميشدور (ز. قورقماز):

منى كوويندن آنين مدعى آواره قيلور

باغرومى تيغ فراقيله يئنه پاره قيلور

چاره اول عارض زيباسيني گؤرمك دير دئر

نئيله بيم آه كى دوران منى بيچاره قيلور

نولا گر يارار ايسه باغرومى اول يار منوم

خوشدور اى خسته كؤنول يار نه كى ياره قيلور

وارماق ايستر سرى كويينا هدايت كؤنلوم

ميل بولبول نولا گر جانب گولزاره قيلور

ميرهدايت الله غزللرينده حبيبي و نوائى دن بحث ائتميش و اوزونو اولارلا مقايسه

ائتميشدور:

گر هدايت ون نوائى كيمي زنگين سؤزلرى

نيجه كيم چؤخدور ولى دئمك گره ك بىر - بىر جاواب

ميرهدايت ين دىلى آذرى توركجه سى نين م ۱۵ = ۹۸ - جى عصرى نين خصوصيتلرينى

گؤستيرير. سون اولاراق اونون دىل خصوصيتلرينى ده گؤسترمك اوچون بىر نئچه بيتينى نقل

ائديرىك:

ای و گوندن چوخ دانیشما ای منجم ابسم اول(دیلسیز)
یوزی حق آیینه سی دور گول یوزی آیینه باخ
بیر اوپوشدن ای گؤزوم آغزومی شیرین ائت دی گنج
لبلری قیلدی تبسم دیدی کیم آغزیما باخ

جانا سانا شکایت هجران نه سؤیله ییم
چون یوخدور اؤل حکایته پایان نه سؤیله ییم
سندن ایراق چکدوگومی درد و غصه دن
سن هم بیلورسین ای شه خوبان نه سؤیله ییم

من نه یالقوز عشق ایچونده آبرودان ال یودوم
گیتدی دین و دل، سنی گورگج هامودان ال یودوم
جستجوی جور عین کؤلومده(اول)^(۱) وار ایدی
تا یوزون گؤردوم شها اؤل جستجوون ال یودوم
زولفونه باغلانمادین اؤماردوم اؤسلانا کؤنول
تا کیم اؤل زنجیره دوشدی اؤل دلودن ال یودوم
لبلری یانیندا اؤگم(چشمه ی)^(۲) حیوانی من
بو سویی تا آغزما آلدوم اؤ سؤدان ال یودوم

حامدی:

سلطان محمد فاتح زامانیندا و اؤنون درباریندا ۲۰ ایل یاشامیش و فضولی، باقی، نفعی
کیمی بؤیوک شاعرلر اوزه رینده تأثیر بوراخمیشدیر. بؤ شاعرلری حامدی ایله مقایسه ده
حامدی نین دیلی داها ساده اؤلدوغو حالدا استانبول لهجه سینه فضولی دن داها یاخین
دیر. نمونه اوچون ایکی غزلینی درج ائدیریک:

۱- اؤل سؤزو شعرین وزنی اوچون طرفیمزدن آرتیلمشدیر.

۲- وزن اوچون آب یثرینه قؤبولمشدور.

راحت اولمادی دل ای راحت جان سن گیدهلی
 غنچهوش کۆنلومه دار اولدی جهان سن گیدهلی
 سونبول زولفون ایله گول یوزینی یاد ایدهرم
 گنجه گوندوز قیلیرام آه و فغان سن گیدهلی
 گۆزهلی لعل گیبی لبلرینی مردم چشم
 آقیدیر دردایله سؤیئرینه قان سن گیدهلی
 آب چشمیمده خیال قد سیمینبرینی
 ایستهرم دمبدم ای سرو روان سن گیدهلی
 دهنین شوقی ایله حامدی،یی سوخته نین
 گیتدی صبر دل و جان اولدی روان سن گیدهلی

آی یوزین آینه صورت جاندير بیلورم
 آندا نقش رخ دلدار عیاندیر بیلورم
 اول عیان نوری کی مطلوبیدیر اهل نظرن
 دل هر ذره نین ایچینده نهاندیر بیلورم
 بو کی آرام ائدهمز سیر و سلوکنده فلک
 غرضی تریبت حسن بیاندر بیلورم
 اول کیم آلور دل و صبر و خردی غارت ایدر
 مظهر صورت زیبای فلاندير بیلورم
 اول شکر لب گتوره، حامدی، نی میکده په
 گؤسترن یول بنا مهدی زاماندير بیلورم

خلیلی:

خلیلی ۱۵ - جى عصرده یاشامیش بیر شاعر دیر. جاوانلیغیندا شرقدن (دیاربکر؟) ازنیقه گلیمیش و اوردادا تحصیل ایله مشغول اولموش و ۸۸۰ هجری ده اوردادا بیر خانقاه قۇرموش و ۸۹۰ دا اوردادا وفات ائتمیشدیر. خلیلی تحصیل ائناسیندا بیر قیزی شویمیش و بۇ شوگینی «داستان فراقنامه» ادیله منظوم بیر اثرین یازماغینا سبب اولموشدور. اونون دیوانی اولدوغونو تذکره لر قید ائتمیشلر. خلیلی نین یارادیجیلیغیندان بیر نمونه اولاراق اونون آشاغیداکى

تخميسيندن اوچ بندىنى درج ائديرىك:

اي گونش طلعت قمر بهجت حبيب گلغاز
اي پىرى پىكر ملك منظر صنوبر بۇيلى يار
سرورا سن بير پىرى رخ سن كى دور روزگار
سنى دوران ايچره يوسفدن قوموشدور يادگار
آب كوثر دىر دوداغين شربتinden شرمسار

اي يوزى جنت دوداغيندير شراب سلسبيل
غنچهوش لعلونا جان اولسون فدا جانيم سبيل
بۇ كماليله كى حق وئردى سنا حسن جميل
عاشق دلخستهنين حالين سۇروب قدريني بيل
كى نهلر چكميزدورور هجرينده اول ليل ونهار

نيته كيم عشقينده بن فرياد و افغان ائيلهرم
مرغ جاني هر سحر شوقيله نالان ائيلهرم
كوئليمى زولفين كيبي غمدن پریشان ائيلهرم
بيلمزم نولدى گناهيم سانه سن قان ائيلهرم
كى منى جورينله هر دم آغلاديرسان زار زار

هاشمى :

هاشمى ۱۵ - جى عصر شاعرلريندن دىر. اونون دۇغوم يىرى و ايلى حقينده هله ليك بيلگيميز يۇخدور. او جاوانليقتا آذربايجاندا توركيه يه گئديب ياووز سلطان سليم بن خدمتينه گيرميش و اونون مصاحبي اولموشدور. تاريخى قيدلره گوره هجرى ۹۱۷ ده اولموشدور. اوليا چلبى سياحتنامه سى اونو سلطان بايزيد ثانى شاعرلريندن گۇستريير و بئله يازير: «سادات عجم دن دىر. عجمانه اشعارى غايت پاكيزه ديره او زمان آذربايجاندا تاج و تخت و مذهب داعوالارى اوزوندن امنيت و رفاھين پۇزولماسى سببيله هاشمى ده بير چوخ آذربايجان شاعرلرى كيمي توركيه يه كۇچموش و عثمانلى دربارلارينا سيغينميشدير. بۇ شاعر

حقیقته تورکیه تذکرهچیلری بیر - بیریندن بیر آز فرقلی معلومات وئریرلر. لطیفی نین یازدیغینا گؤره هاشمی گنجلیگینده آنا یوزدو آذربایجاندان آیریلاراق ترابزون طرفلرینده حکومت ائدن یاووز سلیمین یانینا گلیمیش، علم، ادب و یارادیجیلیغی سایه سینده شهزاده سلیم طرفیندن بیه نیلیب اونون مصاحبلی آراسینا گیرمیش و مداح شاعرلریندن اولموشدور.

یشنه لطیفی یه گؤره بۇ شاعر یاووز سلیمین آتاسی بایزیدله ائتدیگی محاربه ده اولموشدور لاکین قینالی زاده حسن چلبی نین یازدیغینا گؤره هاشمی هم اوزو هم ده آتاسی یاووز سلطان سلیمین مصاحبی اولموشلار.

دیلی و یارادیجیلیغی: هاشمی اوز چاغی نین شاعرلی آراسیندا صنعت و قابیلیته تاینمیشدیر. اونون یارادیجیلیغی سلطان سلیم کیمی مشکل پسند بیر شاعر پادشاه طرفیندن بیه نیلمیش و بیر چوخ شاعرلر اونون شعرلرینه نظیره لر یازمیشلار. بورادا نمونه اوچون اونون بیر چوخلاری طرفیندن ده تنظیر ائدیلمن بیر غزلینی نقل ائدیریک:

بزمیمی ائیله میشم دون گنجه خوبانلار ایله
نیجه خوبانلار ایله بی سر و سامانلار ایله
وای نه خوش بیلدی کی یوقدور بنی آدم ده وفا
شؤل کی انس ائیله دی مجنون کیمی حیوانلار ایله
نه بنا وصل میسر، نه خود وصل حبیب
دوشه ییم شهرینه شیدا اولوب افغانلار ایله

لنینگراد آسیا موزه سینده موجود بیر الیازما مجموعه سینده بۇ غزل بیر آز فرقلی، لاکین بوتوو اولاراق نقل ائدیلمیشدیر:

بزم می ائیله میشم دون گنجه سلطانلار ایله
نیجه سلطانلار ایله بی سر و سامانلار ایله
می و محبوبه بنی توبه لو دیر دئرلر می
دوستلار نیچئده بین (نئجه ائدیم) بو قورو بهتانلار ایله
نه بنا صبر میسر دیر و نه وصل حبیب
دوشوبن کویینه شیدا اولوب افغانلار ایله

مست اولوب عاشق و شیدا اولونوب سینه‌سی چاک
گزه‌رم شه‌ری بوتون جمع پریشانلار ایله
«هاشمی» قابل تقریر دگیل قصه عشق
کیم آنسی شرح ائده‌سن دفتر و دیوانلار ایله

سروری:

سروری ده ۱۵ - جی عصر شاعرلریمیزدن دیر. او دا عؤمرونون چوخ حیصه‌سینی
تورکیه‌ده کئچیرمیش و ازارادا وفات ائتمیشدیر. اونون حقیقته لطیفی تذکره‌سینده بئله
یازیلیمیشدیر:

«غایتده مطبوع اشعاری و مخیل گفتاری واردیر. طرز تغزلده نظیری معدوم و حدیلی
نامعلومدور. سہی تذکره‌سینده اونون «سلطان سلیم دؤرینده شاه اسماعیل وقتینده فوت
اؤلدی.» یازیلدیغینا گؤره اونون ۹۲۶ - ۹۱۸ آرالاریندا اولدیوو محتمل دیر.
قینالی‌زاده حسن چلبی‌نین «سروری ولایت عجمدن دیر سلطان سلیم‌خان ماضی زامانیندا
فوت اولوب. بؤ دنیانک سروری فی‌الحقیقه عین سروردور... اگرچه اشعاری بیشمار دیر لاکین
لا یق قبول بعضی مطالعی واردیر. بؤ شعر آنک گفتاریندندیر:

دیده پرمنده خالک عکسی ای آرام جان
مسکه بکزر کیم قزل والاده اولمشدر نهان^(۱)

لطیفی‌نین وئردیگی معلوماتا گؤره سروری‌نین بیر دیوانی اولوب. زامانی‌نین چوخ مقبول
شاعری اولموش و اؤزونه مخصوص اوسلوبو واردیر.
سروری‌نین دیل و یارادیجیلیق قدرتی‌نی یاخیندان گؤره بیلیمک اوچون آشاغیداکی
غزلرینی دقتله اوخویاق:

قامتیم غمدن بوکولدی سُنبل پرتاب تک
گؤزلریم قانيله دولدی لاله سیراب تک
جنگ ایچون هر دم دل خارادن اول سرو روان
طاش ساقلار سینئه سیمین ایچینده آب تک

۱- قینالی‌زاده حسن چلبی تذکره‌سی «بازما لنینگراد عمومی کتابخانا - نومره ۸۰۴ صفحه ۲۶۳.

عشق كووينده نمد پوشم كى نعل و داغدن
 جسمم اوزره هر طرف اولمشدورر قلاب تك^(۱)
 تا معنبر كاكلون خورشیده سالميشدر كمند
 باغلاميشدير بوينيمي زنجير زولفون بند بند
 قد دلجوون نهالين گوردى چون گلزارده
 دوردى آياغ اوستينه تعظيم ائديب سرو بلند
 عنبرافشان زولفونه ايرمك ديلر جاناكؤنول
 الله الله نه اوزاق سودايه دوشميش دردمند
 ناصحا پند ايتمه گيل مهريندن اول مه پاره نين
 شويله دولمشدير كؤنول كيم قالماميشدر جاي پند
 اى «سرورى» خط سوداسيندان آنين باش چكن
 پاره لنسون تيغ محنتله قلم تك بند بند

بۇ غزلى عثمانلى شاعرلريندن محرمى، تخميس و شمعى، ذاتى، وصفى، روانى و باشقا
 بيرچوخ شاعرلر تنظيم ائتميشلر. سۇن اولاراق (لنينگراد آسيا موزه سينده «روزنامه» آدلى (ص
 ۲۷۳ نؤمره لى) اسكى و رنگلى كاغيدلار اوزه رينه يازيلميش مجموعه، صفحه ۶۸) ده يازيلان
 بير غزلىنى نقل ائديرىك:

كؤنلومى زولفونله چك زنجيره شيدالانماسون
 سينه مى چاك ايت كى سندن اؤزگه ماوالانماسون
 توتتمشم خونابه دل بييرله چشمم روزنين
 كيم يوزوندىن اؤزگه يى هرگز تاماشالانماسون
 لبلرون دؤرنده مشكين زولفونى داغيت كى تا
 غنچه خندان اولماسون سنبيل مطرالانماسون
 غمزهنى بيدار قيل ناز اويقوسنده كيم دخى
 نرگس رعنا چمن صحنينده شهلالانماسون
 بيخير در چون حبيبين درس عشقيندن فقيه
 اى «سرورى» شويله ايكن داخى ملالانماسون

۱۷ - ۱۶ - جى عصرلر آذربايجان ادبياتى

۱۶ - جى عصرده ختائى و فضولى دن باشقا بير چوخ آذرى شاعرلرى يئتيشميش و اثرلرينى آذرى توركجه سييله يازميشلار. لاکين بونلارين هنج بيرينى بۇ ايکى بۇيوک شاعرله قياس اتمک اولماز. ۱۶ - جى عصرين باشلاماسيله حکومت توران و حکومتلرى ۲۵۰ ايل داوام ائدن صفويلر دۇرونده ايراندا تورک دىلى و ادبياتى نين مهم بير موقعى واردى. پادشاه خاندانى و نظامى لرین آنادىلى اولان آذرى تورکجه سى رسمى دىل و ادبيات دىلى اولاراق ساراي و ديواندا فارسجادان سۇنرا گليردى. تورک شهر و کندلرينده و تورک ائللرينده دانيشيق دىلى تورکجه ايدى. شاه عباس اصفهاني پايتهخت سئچندن سونرا مرکزيتچيلىک سياستى آپاريب ضيالى، عاليم و هنر صاحيبلرينى تهریزدن اصفهانا کؤچوردوب بۇيوک و اؤنملى ايشلرى شهرلى و فارسلا وئردى و فارسچيلىق سياستى نين و فارس حاکميتى نين تامل داشيني قۇيدو. بۇ سياسته باخمایاراق بير چوخ شاعرلر اؤز اثرلرينى تورکجه و يا تورکجه و فارسجا يازديلار.

تاريخ «عالم آرای عباسى» و بير چوخ تذکره لرده و هابئله خارجى سفيرلرين سياحتنامه لرینده بۇ باره ده مارقلى معلومات واردير. بۇ دۇرده دولتين داخللى ايشلرينده رسمى دىلى فارسجا اولماقلا ياناشى باشقا دولتلرله علاقه و مناسبتلرينده فارس دىليله تورکجه ده ايشله نيردى. آذرى شاعرلرى اؤز لهجه لریندن باشقا جيغاتاي و عثمانلى لهجه لريله ده تانيش ايديلر. شاه طهماسب فارسجا شعر يازديغى حالدا تورکجه ده شعر قوشموش و سلطان سليمان

قانونی له مشاعره ائدرمیش.

۱۶ - جی عصرین شاعرلری باره سینده اساسلی معلومات «تحفه سامی» و «مجمع الخواص» و «عهدی» تذکره لرینده موجوددور.

تحفه سامی شاه اسماعیلین کیچیک اوغلو سام میرزا طرفیندن یازیلیب و بۇ عصرین ایلک یاریسینا عاید شاعرلردن بحث ائدیر. سام میرزا اؤز ده شاعر اولوب لاکین بۇیوک بیر شهرت تاپا بیللمه میشدیر.

تحفه سامی ده تورکجه یازدیقلاری آچیقلا نان آذری شاعرلری بونلاردیر:
آیقوت سلطان (وفات ۱۵۴۹م)

یوسف بیگ (سام میرزانین چوخ تقدیر ائتدیگی شخص)

خیالی (وفات ۱۵۴۴م)، بو شاعرین تورکجه دیوانی واردیر و گوی و چوگانا بیر نظیره یازمیشدیر.

طفیلی - خوراسان تورکلریندن اولوب شعرلرینده علی اللهی و حروفی عقیده لرینی آچیق یازمیشدیر.

جدیدی (۱۵۳۲م)، امنی، کلیمی تبریزی، سوسنی و داها باشقالاری: بۇ شاعرلرین بعضی لرینین اثرلرینده آنادولوللهجه سی، بعضی لرینده ده جیفاتای لهجه سی نین تأثیر گؤزه چارپیر. وفات ایلرلی قید اولمایان شاعرلر تذکره نین یازیلیش تاریخینده (۱۵۵۰م) حیاتدا ایمیشلر.

مجمع الخواص تذکره سی شاه عباسین کتابچسی آذری شاعری «صادقی» طرفیندن یازیلیب، ۱۶ - جی عصرین ایکنجی یاریسینا عاید شاعرلردن بحث ائدیر:

صادقی تذکره سی جیفاتای لهجه سیله یازیلیب و مشهور جیفاتای و عثمانلی شاعرلریندن ده بحث ائدیر. بۇ تذکره ده آدلاری چکیلن شاعرلر بونلاردیر:

امانی تخلصو اولان بایبورقلو محمد بیگ (۱۰۱۶ - ۹۴۵ هـ) بۇ شاعرین بعضی تورکجه شعرلری بریتانیا موزسینده دیر.

صادق - تخلصو اولان علیخان میرزا و اوغلو محمد صالح میرزا شاه قلی بیگ روملو و فقیری .

«پیری بیگ»، «کرامی» و خویلو «میرزا محمد» و باغدادلی «قلیج بیگ» و «شمسی» تخلصو محمد بیگ، تبریزلی «حکیم بدیع» و تبریزلی «شریف».

هجولری و نکته لرلی ایله مشهور مولانا «هوشی» و ماراغالی «قاضی عراجی» (چولات اولدوغو اوچون).

صادقی افشار:

تبریزده ورجی محله سینده ۱۵۳۲م = ۸۹۴۰هه آنادان اؤلموش باباسی صادق بیگ خداینده لو ائیلندن اؤلوب ائلی ایله بیرلیکده شاه اسماعیل زامانیندا شامدان آذربایجانا گلیب یئرلشمیشدیر. صادقی کلیاتیندا تورکجه اثرلری «مجمع الخواص»، «دیوان و منشآت» دیر. آیریجا شاه عباس دؤرونه عاید «عباسنامه» ادلی فارسجا بیر مثنویسی و شعرلری واردیر. صادقی مشهور نقاش «مظفر علی» نین طلبه لریندن و زامانی نین نادر شخصیتلریندن اؤلوب.

مجمع الخواصی یازماق اوچون نوائی نین «مجالس النفاثس» نی اؤرنک سنچمیش دیر. صادقی بۇ کتابدا تورک دیلی و ادبیاتینی بیر بوتوو اولراق اله آلمیش و موجود اوچ ادبی شیوه سی نین شاعرلرینی تانیتمیش و اثرلریندن اؤرنکلر و ئرمیشدیر. صادقی اوچ لهجه نی چوخ یاخشی بیلیر و هر اوچ لهجه ده شعرلر یازمیشدیر. ایندی شاعرین غرب تورکجه سینده سؤیله دیگی ایکی غزلی نقل ائدیریک:

گۆز یاشیم وئرمه نمی آه سحرگاهلارا
 یانار افلاک کؤنولدن چکین آه لارا
 قویمای حال گؤزومی شمع روخون عکسیندن
 قویمای عیب دگیل شمع نظرگاهلارا
 غیری دوتدی اته گین ساعدینی اؤپمک ایچون
 دولت ال وئرمه سه یگ همت کوتاهلارا
 درد دل خوبلارا حاجت اظهار دگیل
 عرض حال ائیله مه سن سنگدل آگاهلارا
 صادقی سؤیلمه زهادا قدح کیفینی سن
 ره میخانه نی گؤستمه بو گمراهلارا

دؤلدی گؤزوم غبار سر کوی یاردان
 گؤر-گؤر نه لر یئتیشدی منه روزگاردان
 عشق آتشینه یانما یاخیلما دئمک نه دور
 اؤد ماجراسین ایسته مه دی کیمسه خاردان

جانانداں آیری طعنه دوشمن نه دور منه
 یوق اجتنایی کالبدون سنگساردان
 دوشدوم محیط عشقه و قورتاماغا منی
 گر توشسه صادقی نظر اعتباردان

عهدی بغدادی تذکره سینده باغداد شاعرلری آراسیندا بؤیوک فضولی دن باشقا بیر نئچه
 آذری شاعریندن ده بحث ائدلمیشدیر.

آذری شاعرلری نین بعضیلری آنادولویا گئتدیکلری اوچون عثمانلی تذکره لرینده آدلارینا
 راسلانیر. بونلارین مهم لری بیدادی، سحابی، مسیحی، پناهی، مشربی، عنقا و شاهی
 دیر.

یوخاریدا آدلاری آپاریلان شاعرلردن باشقا تاریخی و ادبی منبعلرده قید ائدیلن
 شاعرلریمیز بونلاردیر:

ابراهیم میرزا: شاه طهماسبین قارداشی شاعر بهرام میرزانین اوغلودور. بؤ شاهزاده
 مختلف هنر ساحه لرینده ماهر اولوب و هنر صاحبیلرینی حمایه ائتمیش و زنگین بیر کتابخانا
 قورموشدور. تورکجه و فارسجا گؤزل شعر یازمیش و م. ۱۵۷۵ ده ایکینجی اسماعیل طرفیندن
 اؤلدورولموشدور.

قاضی عبدالله خویی: فارسجا و تورکجه شعرلرله مشهور و عینی حالدا دیوان
 منشی سی اولوب. صفوی دیوانیندا تورکجه مکتوبلار و گؤندریلن خبری او انشاء
 ائدرمیش. باباسی سعداله دا خوی و سلماس قاضیسی اولموش. بؤ رباعی اوندان دیر:

قاضی نه یامان شکسته حال اولموش سن بیر بدر فراقدن هلال اولموش سن
 سن بولبول ایدین گولوندن آیری دوشدون دیلین دوتولوب گؤر نجه لال اولموش سن
 قاضی عبدالله ۹۹۱ هجری ده سبواردا وفات ائتمیشدیر.

تبریزی کلبعلی (۱۵۹۴ م - وفات): تخلصو «راغب» فارسجا و تورکجه
 شعرلری ايله مشهور اولوب، عثمانلی اوردوسونون تبریزی اشغالی سیراسیندا گیلان امیری
 شاعر احمدخانین یائینا گتتمیش لاکین اومدوغو حورمت و اکرامی گورمه دیگی اوچون
 گیلانلیلاری هجو ائتمیش.

کارکیائی خاندانیندا میراحمدخان صفویلرله مبارزاتیندا مغلوب اولدوغو اوچون
 عثمانلی امپراتورلوغونا التجا ائدیپ بیر مدت ایراتلا عثمانلیلارین مناسبتلری نین پوزولماسینا
 سبب اولموشدور. احمدخان فارسجا و تورکجه شعرلر یازمیشدیر، او یاخشی بیر
 موسیقی شناس اولوب، اوزو ده عود چالارمیش.

یعقوب اردبیلی: بیر نتجه دیلده شعر یازیبیدیر.

بصیری:

بصیری ۱۶ - جی عصر شاعرلریمیزدندیر. تورک تذکره‌لری نین یازدیغینا گؤره اؤ، هجری ۹ - جو عصرین سؤنلریندا آنادان اؤلموش و هجری ۱۰ - جو عصرین اورتالاریندا اؤلموشدور. بۇ دؤره تورک کلاسیک ادبیاتی نین آلتین دؤرودور. بۇ دؤره خوراساندا سلطان حسین بايقرا، نوائی، لطیفی و آذربایجاندا حبیبی، فضولی و بصیری و تورکیه‌ده ذاتی، باقی و اونلار کیمی بۇیوک شاعر و ادبی شخصیتلر ظهور ائدیب و تورک ادبیاتینی دنیا مقیاسیندا یوکسک زیروه‌یه چاتدیرمیشلار.

سهی تذکره‌سینده بصیری حقیقنده بئله روایت واردیر: «عجمدر، اوغورلی اوغلی محمد میرزانک خدمتینده اولوردی. اوغورلی اوغلی عجمه واروب پادشاه اولدیقا مرحوم سلطان بایزید ایله چیلیک طریقیله گؤنلردی. رومه گلدیکه اول ائناده اوغورلی اوغلی واقعه‌یه اوغرایوب دیار عجمه گنتمک میسر اولمایوب بوندا استانبولدا تاهل ایله یوب قالدی. خیلی زماندان بری ولایت رومدا اولماقلاری رومی کیمی اولوب بوندا اولان روم شاعرلرینک اکثری ایله همزبان دوشوب چوق مناظره‌سی و محاوره‌سی کنچمیشدر. تورکی اشعاری واردر و بو حیثیتله روم شاعرلریندن عد اولونوب اشتهار بولمغین بو تذکره‌یه قید اولوندی. زیاده معارفه و نیجه لطائفه قادر کیمسه‌در».

بو معلوماتا گؤره بصیری سلطان محمد فاتح زامانیندا استانبولدا گلیمیش اولاجاق. لطیفی تذکره‌سینده اونون حقیقنده بئله یازیلیمیشدیر: «عجم سر حدینه قریب یئردندر. سلطان بایزید زامانیندا حضرت شیخ جامی و مولانا نوایی تربیه‌نامه‌سیله رومه گلیمیش و نوائی دیوانینی دیار رومه اول اول کتورمیشدر. اکثر اوقاتین دیار رومدا کنچیرمکین طرز شعرده تورکی عبارت ناظملاری شیوه‌سین و روم شاعرلری عشوہ‌سین رعایت ائتمیشدر. خوش آینده خوب اشعاری و پسندیده فارس و ترکی مرغوب گفتاری واردر.

بو بیر قاچ مطلع آنک اشعاریندندر:

عاشقلارینی آه او مسیحادم اولدورر بو آدم اولدورر کی مسیح آدم اولدورر

شول ایکی مخمور کوزلر چهرة دلدارده ایکی نرکسدر آچیلیمش کوشه گلزارده

فارسجا مطلع:

تا خاک پاک از نظر اهل درد رفت چندان گریست دیده که دریا بکرد رفت

بو ایکی تذکره نین وئر دیگی معلومات آراسیندا بعضی نقطه لر وار کی بیر ی - بیرینه مخالف کیمی گؤرونور. بیر ی اوغورلی اوغلی محمد میرزا معیتینده گلدیگی، دیگری ده موللا جامی و امیر نوائی تاپشیریغیله گؤنده ریلدیگی دیر. هر حالدا بونلاری بیرلشدیرمک مومکوندور. بو قدر وار کی محمد میرزا ایله گلدی ایسه فاتح زامانیندا گلیمیش اولماسی لازم، لطیفی نین دئدیگینه گؤره ایسه بایزید زامانیندا گلیمیشدیر. دنمک اولور کی، بصیری اوغورلی محمدله گلیب گتیمیش و اوغورلی محمدین فلاکتیندن سؤنرا استانبولا دؤنمک اوزره چیخمیش و اوغرایارق جامی و نوائی نین مکتوبلارینی و دیوانلارینی برابر گتیرمیشدیر. (اسماعیل حکمت، آذربایجان ادبیاتی تاریخی، بیرینجی جلد، آذر نشر - باکی ۱۹۲۸)

باشقا تذکره لرین ده وئر دیگی معلوماتی نظره آلساق بصیری نین آذربایجاندا آنادان اولوب بؤیودویو و سؤنرادان استانبولا گلدیگینی ثبوت ائدیر. بصیری بهق = کک مک (چیل) اوزلو اولدوغو اوچون (الجابصیری) آدیله ده مشهور اولموشدور (ریاضی تذکره سی).

تورکیه ده یازیلان تذکره لرین تقریباً هامیسی اونون چوخ قدر تلی عالیم، بذله سنج و لطیفه پرداز (ریاضی تذکره سی) اولدوغونو یازیرلار. سهی تذکره سی اونون زیاده معارفه و نیجه لطائفه قادر کیمسه دیر یازیر. لطیفی ده مطایبه (ظرافتچی) سرلوحه سی آلتیندا اونون حقیقنده بئله دئیر:

«مرحوم عجب چرب زبان و عذب لسان، خندان روی و بذله گوی، ندیم شیوه شوخ طبع کیشی ایدی. جسنکله و جریده لره ثبت اولونا جاق رنگین لطائفی و لطائفه متعلق معارفی چوقدی. خوی خصلتده آلاجالیفیندان (کک مک، چیل) غیر ی عیبی یوقیدی.

بصیری یاریم عصر قدر اوزون بیر مدت عثمانلی سارایلاریندا یاشامیش و فاتح دن باشلا یارق سلیمان قانونی یه قدر پادشاهلارا مدحیه لر یازمیش و بالاخره سلطان سلیمانین باغداد فتحی ایلینده (۹۴۱ هجری) وفات ائتمیشدیر. ریاضی نین یازدیغینا گؤره «۹۴۱ ده فوت اولوب ایوب»^(۱) رهگذاریندا «ذاتی» ایله بیر ینرده مدفوندر.

بصیری نین یازما بیر دیوانی استانبولدا «علی امیری» کتابخاناسیندا دیر. بوندان باشقا بیر چوخ غزلری نظم نین «مجمع النظائر» آدیله تذکره سینده یازیلی دیر.

۱- ایوب پیغمبرین صحابه سیندن ایوب انصاری نین مقبره سی اولان استانبولدا بیر محله نین آدی دیر.

دیلی و یارادیجیلیغی: بصیری کلاسیک و قدیم مکتبین نماینده لریندن دیر. دیلی طمطراقلی و تکلفلو دور. چاغی نین ان یوکسک محفللریله تماسدا اولدوغو اوچون اثرلرین او محفللره به یندیرمیش و بؤ وسیله ایله ده یاشاییشینی تأمین ائتمک مجبوریتینده قالمیش و او زماندا یوکسک محیطلرده بیه نیلن اسلام و ایران مدنیتی نین یاراتدیغی ایران ادبیاتینی تقلید و تنظیر ائتمیشدیر.

بصیری نین طبعی آخچی، شوخ و ملایم دیر. نمونه اوچون آشاغیداکي غزلی نقل ائدیریک:

شول نازنین کی دل زاریم آشنا دیر
 بلایی گور کی گوزهلر ده مبتلا دیر
 یاقوب یقارسا دل و جانیم اعتراض ایدهم
 نه سؤیله دیم بیری قوربان بیری فدا دیر
 سزای باغدا گلگشتی ناسزالار ایله
 نه طعن ایدرسه، بداندیشه لر سزادیر
 طبیعتی قاتی نازیندن اول شه حسنون
 شکایت ایله به مم جوردن جفا دیر
 حکایت ائتمه بنا حور عینی ای واعظ
 کی دوست تشنه سی یم رغبتیم آنا دیر
 فسون و غنج (ناز) و دلال (ناز و عشوه) و کرشمه و شوخی
 بوتون بنیمده وار اکسیک همین وفا در
 نئدم (نه ائدیم) کی ائیله به ترتیب بزم ساز و طرب
 نوا طراز «بصیری» بیینوا در آنا

غزللریندن گوروندو یو کیمی بصیری نین دیلی زمانینی شاعرلری نین دیلیندن داها ساده دیر. غزللرینده دوشونجه و دویغو هر ایکسی ده وارد دیر. بصیری نین عرفانی غزللری ده وارد دیر. مثلاً:

عارفه دولتدن استغنا کیبی دولت می وار
 ترک لذات جهان ائتمک قدر لذت می وار
 شاه عالیجاه دن درویش خاطر ریشه دک
 کیمسه یه محنت سرای دهرده راحت می وار
 عشق حسن پاک ازلدن خاصلار مخصوصی در
 یوقسا عامی لرده هیهات او ایله خاصیتی وار

لذت ايراث ائيله يور آميزش ابناى دهر
 عاقله عزلت كيبي سرمايه عزت مى وار
 نقش شيرين كوه ده آساندر اما بن كيبي
 كوهكنده كوه محنت چكمه يه طاقت مى وار
 يار قتلچون وضو قيلميش تقرب عزميني
 يا ضميرينده نمازيم قيلماغا نيت مى وار
 اى «بصيرى» عبدين احوالى آنا معلوم ايكن
 درگه مولادا عرض حاجته حاجت مى وار

بصيرى زامانى نين شاعرلرى (ذاتى، روانى، طالعى، مجمع النظاير صاحيبي نظمى) و داها بير
 چوخلاريله دوستلوق قورموش و بير - بيرلرينه نظيره لر يازيب و مشاعره لر ائتميشلر.
 بصيرى ظريف و صنعتكار بير شاعر اولوب هزله، شطحياته و گولوب اگلمگه ماييل
 اولدوغو حالدا ايچينده گيزلى بير حزنون و المين ياشاديغيني دا بعضى شعرلرينده
 گوروروك. مثلاً:

گره قيسلام حزين اولور كؤنلوم	گولسه م اندوهگين اولور كؤنلوم
غم ايله شويله اولفت ائتميش كيم	بى غم اولسا غممين اولور كؤنلوم
اول بت خوب طلعت ائتسه گذر	رشك خلد برين اولور كؤنلوم
اى «بصيرى» محبت ائتيديكجه	محنت ايله قرين اولور كؤنلوم

سۇن اولاراق بصيرى نين اۇز تانريسى ايله نجواسيني شرح وئرن و اۇنون اينام دۇيغولارينا
 ترجمان اولان بير غزلىنى نقل ائديريك:

گداى نعمت آموزم بنى آج ائيلمه يارب
 سهام فاقه^(۱) و افلاسه آماج ائيلمه يارب
 كبار و اغنياسى جمله محتاج نوالوندور^(۲)
 كرم ايله بنى محتاجه محتاج ائيلمه يارب

فقیر ایتدونسه ده یاز صابرین طومارینه اسمیم
 بازارسان داخی اول دفتردن اخراج ائیلمه یارب
 تن عریانیمی تقوا لباسیله مزین قیل
 رهین منت زربفت و دیباج ائیلمه یارب
 «بصیری» کیبی ظل رافتین فرقمده کافیدر
 سروم درد آشنای افسر تاج ائیلمه یارب

شاه اسماعیل ختائی:

شاه اسماعیل ختائی (۹۳۰ - ۸۹۲ هـ ق و یا ۱۵۲۴ - ۱۴۸۶ م) آذربایجان و ایراندا صفویلر
 سلطه‌سی و یثنی ایران دولتی و ایران استقلاللین قوروجوسودور. او اردبیلی شیخ
 صفی‌الدین بن نسلیندن اولوب، سلطان حیدرین اوغلودور. شاه اسماعیل ایراندا اون یکی امام
 (اثنی عشری) شیعه مذهبینی یایان و اونو ایرانین رسمی مذهبی ائیله یین و شعرلرینده ده
 شیعه‌لیگی تبلیغ ائدن شاه و صوفی شاعر دیر. شاه اسماعیل آذربایجان ادبیاتیندا شیعه
 لیریزمی نین قوروجوسودور. بو لیریزمین تملینی حضرت علی (ع) و اونون خاندانینا عشق و
 باغلیلیق تشکیل ائدیر. ختائی نین عاشقانه غزللری اؤز نوعینده اوریزینال دیر.
 مثنوی طرزینده ۱۵۰۶ م دا یازدیغی «ده نامه» تورکجه یازیلان قیمتلی اثرلرندیر. دیلینده
 جیغاتای لهجه‌سی نین تأثیری گورونور. اثرین قهرمانی عاشق، شاعرین اؤزودور.
 شاه اسماعیل شعرلرینده ختائی تخلصونو سئچمیش و دیوانیندان باشقا بیر ده ۱۶۵ بیتلی
 «نصیحت‌نامه» سی واردیر.

شاه اسماعیل شیعه تبلیغاتی اوچون عاشق طرزینده قوشمالار یازمیش و بیر قوشما شکلی
 و بیر ده آهنگ وجودا گتیرمیشدیر. آیریجا عروض وزنینده یازدیغی غزللری سازلا مجلسلرده
 اوخونوردو. شاه اسماعیل ۱۵۲۴ م (۹۳۰ هجری) ده ۳۸ یاشیندا سل مرضیندن اولموش و
 اردبیلده بابالاری نین یانیندا دفن ائدیلیمیشدیر.

شاه اسماعیل صفوی دن باشقا ختائی تخلصونو آلان یکی شاعر داها واردیر.
 بونلارین بیری ۱۵ - جی عصرده یاشایان بیر آذری شاعری دیر و یوسف و زلیخا آدیله
 تورکجه بیر مثنوی یازمیش و سلطان یعقوبا اتحاف ائتمیشدیر.
 ایکینجی شاعر جیغاتای لهجه‌سیله یازان شمال تورکلریندیر.
 ختائی نین شعرلرینی روح و معنا جهتیندن دؤرد قیسمه آیرماق مومکون دور:

۱ - تصوف عقیده لری احتوا ائدنلر.

۲ - تشیعی ترنم ائدنلر.

۳ - حروفیلیک رمز لیرینی احتوا ائدنلر.

۴ - عاشقانه شعرلر.

ختائی هر شئیدن اول متصوف بیر شاعر دیر و منظومه لری نین مهم حیصه سینده تصوف فیکیر لیرینی بیان ائتمیشدیر. منظومه لری نین بیرینده قلندر بیر درویش اولدوغونو بیان ائدیر. ترک، تجرید و عشق یؤلوايله حقه واصل اولماق ایسته یین شاعر وحدت وجود عقیده لیرینی تامامیله نیمیسه میشدیر. اونا گوره بۇ مظاهرده حقدن باشقا وجود یوخدور. کمال مرحله لیرینی سیر ائتمک اوچون حقیقی بیر مرشده انتصاب ائتمک و اخلاقی تصفیه ائلمک لازیم دیر. ختائی اون ایکی امام شیعه لیگی عقیده لیرینه اینانمیش و حضرت علی حقیقنده بیر چوخ مدحیه لر دئیش و اهل بیت و اون ایکی امامدان دا مختلف منظومه لیرینده حورمتله بحث ائتمیشدیر.

ختائی نین بعضی شعرلرینده حروفیلیک عقیده لیرینه تصادف ائدیلیر. خصوصاً «نصحیت نامه» ادلی اثرینده حروفی طریقتینه و فضل الله نعیمی یه حورمت بسله دیگی گؤرونور. فقط ختائی نی وحدت وجود پرنسیپ لیرینی بوتون آفاقا تطبیق ائدن حروفیلردن دئیل انفسه تطبیق ائدن متصوفلردن سایماق داها دوغرودور.

ختائی نین عاشقانه اثرلری ده واردیر. بونلاردان بیر قیسمی ایلاهی عشقی ترنم ائدن شعرلردیر. باشقالاری دا مجازی ماهیتده دیر. بۇ پادشاه و عینی حالدا شاعر ادبیاتین هر ساحه سینده منظومه لر یازماغا میل گؤستریمیشدیر.

ختائی آذربایجان و آنادولو خلق ادبیاتیندا درین تأثیر بوراخمیش و خصوصیه قیزیلباش شاعرلری اونو بیر اؤرنک کیمی اؤزلرینه اوستاد تانیمیشلار.

بکناشی ادبیاتیندا دا اونون تأثیر آچیق بیر شکیلده گؤرولور:

ایندی ختائی نین مختلف شعرلریندن نمونه لر وئریزیک:

۱ - اون بیر هجالی قوشمالاردان:

اول آلاهین آدی سؤیله نیر
پیریم شیخ صفی دن بیزه قالمیشدیر
جمله عبادتین باشی دیر توحید
صوفی قارداشلارین قانیدیر توحید

هر کیم شیخ صفی نین امرینی توتماز
غیر ملت اوتا اعتبار ائتمز
یوزولور بؤ یولدا منزله چاتماز
جمله عبادتین باشی دیر توحید

توحید ایله بیتمز ایشلر بیتمیشدیر
توحید ایله طالب حقه یئتمیشدیر
توحید ایله دونیا قرارا توتموشدور
درمانسیز دردلرین درمانی توحید

مری سیز مصاحب سیز دامن سیز
بقین اخلاص ایله چاغیر گمانسیز
اقراریندان دونن یانار ایمانسیز
شیخ صفی نین ارمغانی دیر توحید

جان ختائیم توحید دریا دنیز دیر
پیریم شیخ صفی دن سرمایه میز دیر
۲ - سککیز هجالی لاردان:
حقیقت بیر گیزی سز دیر
کفر ایچینده ایمان واردیر

آچا بیلیرسن گل بری
سئجه بیلیرسن گل بری

آچیلدی جنت قاپوسو
قیلدان اینجه دیر کورپوسو
لعل و گوهر دیر یاپوسی (بیناسی)
کئجه بیلیرسن گل بری

جانیمیز ملک جانی دیر
ایچدیگیم ارسلان قانیدیر
تسنیمیز سلمن تنی دیر
ایچه بیلیرسن گل بری

پیریمدن اؤیود آلمیشام
من قانادیم باغلامیشام
اوستادیمدان درس آلمیشام
اوجا بیلیرسن گل بری

من باغچه لرین گولویم
قیرخ قاپونون کلیدییم
آنین جمن بولبولویم
آچا بیلیرسن گل بری

شاه ختائیم ایدور همان
ایشته انجیل ایشته قرآن
داغلاری بورودو دومان
سئجه بیلیرسن گل بری

ایندی عروض وزنیله دئیلمیش یکی غزل:

ازلدن عشق ایله دیوانه گلدییم
یئریم میخانه دیر مستانه گلدییم

بۇگون خصم ايله من میدانه گلدیم
 بۇگون نسل علی دیوانه گلدیم
 منافق قیرماغا مردانه گلدیم
 چو اسماعیل تک قوریانه گلدیم

هزاران دونا گیردیم من دولاندیم
 امامدیر منیم اول شاه مردان
 امام عشقینه چالارام قیلینچی
 منم بوندا ختائی حیدراوغلو

ز هجران اولموش ایکن جانہ یئتدیم
 شکر کیم بیر مه تابانه یئتدیم
 یوزونو گورجه گین ایمانه یئتدیم
 بحمداله گئنه عمانه یئتدیم
 لبیندن چشمه‌ی حیوانه یئتدیم
 قاپوندا وایه^(۱) و احسانه یئتدیم

بوگون بیر دلبر جانانه یئتدیم
 غمیندن گوزلریم کوکب کیمی ایدی
 ساچین کفر ايله اولموشدوم گرفتار
 مثال ذره ایدیم قطره قیلدیم
 کونول قالمیشدی هیجران ظولمتینده
 ختائی خسته دیر وصلین گداسی

سۇن اولاراق فارسجا بیر شعرینی نقل اندیریک:

دل کشته آن سوی که بر روی تو افتد
 جان کشته آن چین که بر ابروی تو افتد
 بی خوابم از آن خواب که در چشم تو بینم
 بی تابم از آن تاب که بر سوی تو افتد

.....

فضولی (۹۶۳ - ۸۹۴ هـ ق و یا ۱۵۵۶ - ۱۴۸۹ م):

۱۶ - جی عصرین ان بویوک و گؤرکملی آذری شاعری فضولی دیر. ناپل دانشگاهی نین تورک، فارس و عرب دیللری اوستادی پروفیسور آلسیو بومباسی (Prof. Alessio Bombaci) فضولی نین شاه اثری ساییلان لیلی و مجنونون انگلیزجه ترجمه سی نین مقدمه سینده بئله یازیر: «فضولی اگر تورک شاعرلری نین ان بویویو اولماسا دا ان بویوکلریندن بیرری دیر.»

فضولی نین آدی محمد و حله مفتی سی سیلمانین اؤغلودور. فضولی عراق تورکلریندن دیر. بیات بویونا (بیات بویو اوغوز تورکلریندن اولوب سلجوقیلرله اورتا آسیادان ایرانا، عراقا و آنادولویا گلمیشلر) منسوب اولوب حله ده دنیا یا گلمه سی سانیلیر. شهرتی فضولی بغدادی دیر. فارسجا دیوانی نین مقدمه سینده فضولی دن شعر قوشماغی ایسته یین دوستونا بئله دئییر: «از من سودازده توقع این فن عجب است که مولد و مقام عراق عرب است.»

فضولی شاعرلیکله مشهور اولماقدان قاباق اؤ عصرده بویوک عالیم معناسینی وئرن موللا مقامینا یوکسلمیش و بؤ آدلا مشهور اولموشدور.

او فضولی تخلصونو سنچدیگی اوچون دیوانی نین مقدمه سینده بئله یازیر: «در ابتدای شروع نظم هر چند روزی دل بر تخلصی می نهادم و بعد از مدتی بواسطه ظهور شریکی بتخلص دیگر تغییر می دادم. بنا بر رفع ملابست التباس (فضولی) تخلص کردم و از تشویش ستم شریکان پناه بجانب تخلص بردم و دانستم که این لقب مقبول طبع کسی نخواهد افتاد که بیم شرکت او به من تشویشی بتواند داد.»

کرد بدنامی مرا از اختلاط خلق دور
عزلمت شد موجب مشغولی کسب هنر
منت ایزد را که شد نیک آنچه بد پنداشتم
خار من گل خاک من زر گشت سنگ من گهر

فضولی شرق و اسلام عالمی نین اوج اساس دیلی یعنی عرب، فارس و تورک دیل لرینده شعر یازمیش و دویغولارینی، فیکیر و عقیده لرینی گؤزل و یئتگین بیر دیلله بیان ائتمیشدیر. تورکجه دیوانی نین مقدمه سینده دئییرکی: «علم سیز شعر قالب بیروح و یا اساسی یوخ دیوار کیمی اولور و اساسیز دیوار خایته بی اعتبار اولور.»

فضولی شاعر و عالیم اولدوغو قدر ده ظریف و خوش صحبت بیر رنددیر. فضولی تامام عؤمرونده نه لایق اولدوغو حضور و رفاهی اله ائده بیلمیش نه ده کفایت قدر بیر شهرت قازانمیشدیر. شیعه اولوب، شاه اسماعیلی تائید و اؤنون آدینا «بنگ و باده» اثرینی یازدیغی حالدا صفویلردن ده حؤرم و التفات گؤرمه میشدیر. اساساً فضولی پادشاهلارا قوللوقچو و مداح اولان شاعرلردن دئییلدیر.

سلطان سلیمان قانونی یه فارسجا یازدیغی «انیس القلب» قصیده سینده بئله دئییر:

چرا باید نهادن سر بتعظیم کی و کسری
چرا باید کشیدن منت از فغفور و خاقانش

بحکمت خالی از غیر خدا کن خانه دل را
امین کعبهات کردند بتخانه مگردانش

فضولی تورکجه و فارسجا دیوانلارینین مقدمه لرینده وئردیگی معلوماتا گؤره بوتون عومرونو حله و کربلا و باغداددا کنچیرمیش و عراق عربدن قیراغا چیخمامیشدیر. دؤغوم تاریخی قطعی بیلینمه دیگی حالدا (۱۴۹۴ - ۱۴۸۹م)، عهدی بغدادی تذکره سی نین یازدیغینا گؤره ۱۵۵۶م = ۹۶۳هـ ق ده طاعون خسته لیگیندن اولموش و کربلادا حضرت سیدالشهدا نین حرمی جواریندا دفن ائدلمیشدیر. «کنچدی فضولی» جمله سی فضولی نین وفات تاریخی نی گؤستریر.

فضولی نین فضلی آدیندا شاعر اوغلو اولوب تورکجه و فارسجا و عربجه شعر یازمیشدیر، فقط شعر قدرتی آتاسی قدر دئییلدیر. او زمانین دبی اولان شعر ایله معماچیلیق و تاریخ یازمیشدیر. فضولی فارس دیوانی نین مقدمه سینده اوغلو باره سینده بئله دئمیش:

در حله دو شاعرند اکنون
فضلی پسر و پدر فضولی
عکس اند جمیع کار عالم
فضلی پدر و پسر فضولی

فضولی نین مذهبی اون ایکی امام شیعه سی دیر. یازدیغی قصیده و مرثیه لرده «آل عبا مرثیه سی» و «حدیقه السعدا» دا بۇ مسئله آدینجا اؤزونو گؤستریر. فقط فضولی شعر و فیکیر باخیمیندان نسیمی و حبیبی نین تأثیری آلتیندا قالمیش و بعضی شعرلرینده وحدت وجود فلسفه سینه میل گؤستمیشدیر.

ادبی شخصیتی و اثرلری: فضولی نین ادبی شخصیتی رومان تیک بیر دؤرده و اجتماعی رومان تیزم ایچینده تشکول ائتمیشدیر. باغداد محیطی نین عصرلر بؤیو معروض قالدینی تاریخی و اجتماعی بحرانلاردان باشقا امام حسین (ع) ین شهید ائدیلدیگی یئرلرده دؤغولوب بؤیوین فضولی بۇ بؤلگه ده یاشایان تاریخی اضطراب میراثینی سانکی تنفس ائتمیشدیر. شاعر بئله بیر محیطده ان چتین شرایطده یئتیشمیش و علم و ادبیات و تفکوره درین بیلگی و یوکسک عرفان و انسانلیق سویه سینه چاتمیشدیر.

فضولی نین ادبی شخصیتی باره سینده اثرلری نین تدقیقی گؤستریرکی: اؤز دئییشیله آنادیلی تورکجه اولان فضولی عراقدا بؤیودوگو اوچون اوشاقلیقدان عربجه و فارسجانی و بؤ دیل لرین ادبیاتی نی اؤیرنمیش و عینی زاماندا علم کلام و معقول و منقول و حتا فلسفه و طب داخی تحصیل اتمیش و بؤ ساحه ده سؤز صاحیبی اولموشدور.

او، فیکیر و هنر ساحه سینده عطار، مولوی، سعدی، حافظ، جامی، نسیمی و حبیبی دن الهام آلمیشدیر. مثنوی لرینده نظامی، جامی و هاتفی و غزل لرینده و قصیده لرینده سلمان ساوجی و جامی نین تأثیرینی گورمک مومکون دور. فضولی ان چوخ علیشیر نوائی دن تأثیر آلمیشدیر. فقط بؤیوک شاعر مختلف الهام منبع لریندن آلدیغی مختلف عنصرلری اؤز شخصیتی ایله بیرلشدیریب تماماً خصوصی و شخصی بدیع اثرلر یاراتمیشدیر.

فضولی ده وحدت وجودا دایانان تلقی لر، الهامی نین منبعینی تشکیل اندر. لاهوتی غزل لرینده و شاه اثری اولان لیلی و مجنوندا تقدیس و ترنم اتدیگی عشق، ایلاهی و یا افلاطونی عشق دیر. شاعرین دویغولار یله فلسفی - صوفیانه دوشونجه لر ی بیر - بیر یله چوخ همآهنگ بیر طرزده بیرلشمیشدیر.

الم له یوغرولان بؤ ایلاهی عشق فضولی نین روحوندا یاشامیش و اثرلرینی یاراتمیش و یاشاتمیشدیر. «یشته بوندان اؤتورو دورکی دویغولارینی بیان اندرکن احتشام و صمیمی لیگینی قورویان شاعر قصیده لرینده کلمه اویونلارینا باش وورور و ایلاهی هنرمند یشرینه چوخ ماهیر بیر متفکر و هنرمند کسوتینده ظاهر اولور.» (فواد کؤپرولو)

فضولی لیریزم شعرینی نین اوستادی اولدوغو حالدا غزل قوشماقلا کفایتلنمه ییب مثنوی و تمثیلی اثرلر ده یازمیشدیر. آیریجا آذری تورکجه سینده بدیع نثرین نمونه لرینی وئرمیشدیر.

فضولی نین دوشونجه سینده گوره شاعر ایلاهی بیر موهبته مظهر اولماسا عیب سیز شعر قوشایلمز. فقط بؤ ایلاهی موهبتی علم ایله بزه مک و کامل لشدیرمک لازیمدیر، چونکی علم سیز شعر روحسوز جسمه بنزر. حقیقی شعر عشق دویغولارینی ترنم ائدن شعر دیر. بئله بیر شعرین ان اویغون شکلی غزل دیر.

فضولی نین اؤز دئییشینه گوره تورکجه دیوانی نین مقدمه سینده فضولی دن تورکجه غزل ایسته یین بیر تورک گؤزه لی نین دیلیندن بئله دئییر:

غزل دیر گول بوستان هنر
غزل منکری اهل عرفان دگیل
غزل آرتیریر ناظمین شهرتین

غزل دیر صفا بخش اهل نظر
غزال غزل صیدی آسان دگیل
غزل بیلدیریر شاعرین قدرتین

کؤنول گرچی اشعاره چوخ رسم وار
 غزل دی کی مشهور دوران اوله
 غزل رسمین ائت جمله دن اختیار
 خردمندلر صنعتی دیر غزل
 اؤق—ومقده یازمقده آسان اوله

فضولی شاعرین سس و ثرن بیر ساز، بیر موسیقی آلتی اؤلدوغونا اینانیر. شاعر بیر ساز
 اؤلونجا، بیر سازین محصولو بیر نوا، بیر خوش صدا اولاجاقدیر. شعر بو سازدان چیخان گؤزل
 سس دیر.

فضولی شعرلرینده اؤز وجودونون و چنگه بنزه دیر:

نی بزم غم ای ماه نه بولسان یئله وئر
 اؤدا یانمیش قوری جسمیمده، هوادان غیر
 بزم عشق ایچره فضولی نجه آه ایلمه بییم
 نه تمتع بولونور نئیده صدادان غیر

نی کیمی جسمیم اؤلدی اؤخوندان دلوک دلوک
 دم ووردوغونجا یئرلو یئریندن صدا وئریر

بو دئمکدیر کی فضولی به گؤره شعر کلمه لرله سؤیله نن بیر موسیقی دیر. داها قاباقدا
 دئدیکلریمیزی ده حسابا قاتساق بؤیوک شاعر، شعرین دویغو و فیکیر و موسیقی دن عبارت
 اؤلدوغونا اینانیر.

فضولی نین شعرینده دقتی جلب ائدن تم (موضوع و آنا
 فیکیر) عشق، اضطراب، رندلیک، وفا، دینی و فلسفی فیکیرلر دیر.

فضولی ده کی عشق، ایلاهی عشق دیر و انسانی ابدیته قووغدورور. فضولی عشق دردیله
 خوش دور. بؤ درده دوا ایسته مز، بونو مجنونون دیلیندن بئله دئییر:

یارب بلای عشق ایله قیل آشنا منی
 بیر دم بلای عشقندن ائتمه جدا منی

عشق وادیسینده حتا مجنونو داخی اؤزوندن ایره لی گؤره بیلمیر:

منده مجنوندان فزون عاشیقلیق استعدادی وار
 عاشق صادق منم مجنونون آنجاق آدی وار

بؤیوک عالیم عشق باره سینده بئله دئییر:

عشق ایتمیش هر نه وار عالمده
علم بیر قیل و قال ایتمیش آنجاق.

فضولی ده کی عشق حزن و الم و اضطرابلا یوغرولموش و شاعرین روحونون غذا سی
حالینا گلمیشدیر:

«جفا و جور ایله معتامم آنلارسیز نؤلور حالیم
جفاسینا حد و جورونا پایان اولماسین یارب.»
بو دویغو باغداد محیطی نین تاریخی و اجتماعی روماتیزمیندن آسیلی دیر.
گرفتار غم عشق اولالی آواره دهرم
غم عشقه منی بوندان بتر یارب گرفتار ائت

فضولی نین رندلیگینی و عارفلیگینی و دنیا وارلیقلاری قارشیسیندا دورومونو بیان ائتمک
اوچون لیلی و مجنونون «نه دور» قافیه لی غزلی مناسب دیر:

اؤیله سرمستم کی ادراک ائتمزم دنیا نه دور
من کیمم ساقی اولان کیم دور می و صهبا نه دور
گرچی جاناندان دل شیدا ایچون کام ایسترم
سورسا جانان بیلزم کام دل شیدا نه دور
حکمت دنیا و مافیها بیلن عارف دگؤل
عارف اؤلدور بیلمه یه دنیا و مافیها نه دور
آه و فسریادون فضولی اینجیددور عالمی
گر بلای عشق ایله خوشنود ایسن غوغا نه دور

فضولی نین انسانلاردا آرادیفی بیرینجی فضیلت وفا دیر. فقط بونو تاپمادیغیندان چوخ
اوزگون دور. انسانین وفاسیزلیغی دونیانین وفاسیزلیغینا اویغون بیر طبیعت اؤلدوغونو بیلیر و
بو فیکرینی بئله بیان ائدیر:

وفا هر کیمسه دن کیم ایسته دیم آندان جفا گؤردوم
کیمی کیم بیوفا دونیاده گؤردوم بیوفا گؤردوم

فضولی اثرلرینده دؤنه - دؤنه پاخیللاردان، نانجیب و یارامازلاردان چکدیگی عذابلاری خاطرلادیرسا دا عدالتین و انسانیتین سؤن غلبه سینه محکم اینانیب و همیشه بؤ ایناملا یاشایارق دئییر:

حسود صورت احوالیمه نظر قیلماز
جفا قیلیر من بیچاره یه حذر قیلماز
سانیر کی ناله و زاریم اونا اثر قیلماز
اونو مرور ایله عالمده دربدر قیلماز
زمانه ایچره مجربدور انتقام زمان
همیشه یاخشییه یاخشی وئریر یامانه یامان

فضولی شعرلرینین بیر چوخوندا انساندا تجلی ائدن ایلاهی گؤزه للیگی صنم و بت کیمی مفهوملا ایفاده ائدیر و بؤ ایلاهی گؤزه للیک قارشیسیندا بئله ترنم ائدیر:

سجده دیر هر قانده بیر بت گورسم آئینیم منیم
خواه کافر خواه مؤمن دوت، بودور دینیم منیم
اؤل بت ابروسون قویوب محرابا دؤندورمه م اوزوم
قوی منی زاهد منه چوخ وئرمه تاتریچون عذاب

اثرلری: داها اولده سؤیله دیگیمیز کیمی فضولی اوچ دیلده منظوم و منشور اثرلر یازمیشدیر، بونلاردان تورکجه و فارسجا دیوانلاریله بعضی کیچیک مشنوی اثرلر و لیلی و مجنون ایله حدیقه السعدا، عصرلردن بری مختلف تورک خلقلری آراسیندا یایلمیش و بؤیوک شهرت قازانمیشدیر.

تورکجه دیوانی: بو دیوانین اولینده تورکجه و فارسجا و عربجه بیت و منظومه لرله بزه نمیش منشور بیر مقدمه واردیر. مقدمه ده شاعرین شعر باره سینده گوروش و دوشونجه و خاطرلرینی بیان ائتمه سی ماراقلی دیر. مقدمه دن سؤنرا عالیمانه بیر باهار توصیفی ایله باشلایان بیر توحید قصیده سی و اؤندان سؤنرا حضرت محمد (ص) ین مدحینده سؤیله دیگی قصیده لر واردیر.

حضرت محمد(ص) باره سینده یازدیغی ان گؤزل منظومه سی «سو» قصیده سی دیر. بو قصیده دن نچه بیت:

ساچما ای گؤز اشکدن کؤنلومده کی اؤدلاره سو
 کیم بو دکلو(شکیلده) دوتوشان اؤدلاره قیلماز چاره سو
 آبگوندیر گنبد دوار رنگسی بیلمزم
 یا محیط اؤلמוש گؤزومدن گنبد دواره سو
 ذوق تیغیندن عجب یوق اؤلسا کؤنلوم چاک چاک
 کیم مرور ایله بیراقور رخنه لر دیواره سو...
 ...سید نوع بشر دریا ای دز اصطفا
 کیم سپویدر معجزاتی آتش اشراره سو

سونرا حضرت علی(ع) اوچون دئدیگی «قصیده در مدح شاه ولایت» گلیر.
 دیگر قصیده لرینی ۱۲ امام مدحینده و باغداد و سلطان سلیمان قانونی نین مدحینده و
 سونرا باغداد والیسی ایازپاشا و او دؤرون بیر نچه مهم آدمالاری اوچون یازمیشدیر. باغدادین
 ۱۵۳۴م = ۹۴۲هجریده سلطان سلیمان قانونی طرفیندن فتحیندن سونرا یازیلان بۇ قصیده ده
 فضولی، باغدادی برج اولیا یا بنزه دیر:

اولیا برجی دئمیش زیرا کی خاک اشرفی
 بقعه بقعه اولیاءالله اؤلמוש دور مزار

فضولی نین شعر قدرتی داها چوخ غزل لر و مسمط لرینده اؤزونو گؤستریر.
 تورکجه دیوانیندا ترکیب بند شکلینده دئیلمیش منظومه لرده ایچینده مرثیه آل عبا دئییلن
 کربلا مرثیه سی «سو» قصیده سی سویه سینده دیر و شاعرین پنج تن آل عبا یه بسله دیگی درین
 محبتی گؤستریر.

ماتم بوگون شریعته بیر احترام دیر
 غفلتسرای دهر ده تنبیه عام دیر
 نقض وفای دهره دلیل تمامدیر
 سیاره سپهر علو مقام دیر
 مفتاح روضه دارالسلام دیر

ماه محرم اولدی مسرت حرامدیر
 تجدید ماتم شهدا نفعسیز دگیل
 غوغای کربلا خبرین سهل سانما کیم
 هر ذره اشک کیم دوکولور ذکر آل ایله
 هرمده آه کیم چکیلور اهل بیت ایچون

شاد اولماسون بؤ واقعه ده شاد اولان کؤنول بیر دم بلا و غصه دن آزاد اولان کؤنول

فضولی دیوانیندا، غزل لردن، ترکیب و ترجیع بندلردن، مسدس، مخمس و مریع لردن سؤنرا گلن شعر لر قطعه لر و ریاهیلر دیر.

فضولی نین کلیاتیندا یوخاریدا سایدیق لاریمیزدان باشقا بنگ و باده، شکایت نامه، ساقی نامه و لیلی و مجنون واردیر.

فضولی نین ان اسکی و کامل کلیاتی ۱۵۸۹م = ۹۹۷ه ق ایلینده باغداددا ال ایله یازیلیب و بوگون لنینگراد آسیا موزه سی الیازمالاری آراسیندا دیر.

تورکیه و اوروپا کتابخانالاریندا دا مختلف الیازما نسخه لری واردیر. فضولی نین دیوانی ایلک دفعه تبریزده (۱۲۴۷) بولاقدا (قاهره) ۱۲۵۶ دا و استانبولدا (۱۲۶۸) چاپ اولموشدور. سؤنرا دفعه لرله یوخاریداکی شهر لرده و هابئله باکیدا باسیلمیشدیر.

بنگ و باده: حشیش ایله شراب آراسیندا بیر مناظر دن عبارت اولان بو مثنوی تورکجه یازیلیمیش و شاه اسماعیل - ه اتحاف اندیلیمیشدیر. بؤ اثر ۵۰۰ بیت دیر و شاعرین جاوانلیق اثر لری نین دیر. اثر ده باده جاوان و جوشغون روحلو بیر پادشاه اولان شاه اسماعیلی و بنگ (حشیش) ده، آغیر باشلی و حرکتسیز و متوکل سلطان سانیلان ایکینجی بایزیدی تمثیل اندیر. بؤ مناظره و ساواشدا بنگ مغلوب و اسیر اندیلیمیشدیر.

ساقینامه یا هفت جام: یئددی قدحین نشئه سینی ترنم ائدن بؤ فارس جامثنوی ۳۱۸ بیت دیر. ۳۱ بیتینده، منه شریعته نظام وئرن شرابی وئر، شریعته حرام اولان شرابی یوخ دئییر. ساقینامه بئله باشلا ییر:

لوای فراست برافراشتم
به معموره صنع کردم گذر
چو پیر مغان مرشد کاملی
که بر من چرا می کند دور جور
ز کارم چنین گشت مشکل گشای
ز عقل است بر دور تهمت منه
خلاف قضا هر خیالی که هست
مداوای آن علت از باده جوی

سر از خواب غفلت چو برداشتم
فکندم به آثار حکمت نظر
ندیدم به از میکده منزلی
باو دوش نالیدم از جور دور
خردمند پیری پسندیده رأی
که در رشته آرزویت گره
خرد را خیالات بیهوده هست
بدارالشفای مغان آر روی

شاعر ۳۵ بیتلیک بیر مقدمه دن سونرا مثنویسینی یئددی حیصه ده سؤیله و نی، دف، تار و چنگ، عود، طنبور و قانون کیمی سازلارلا و مطربله مناظره ائدر. اثر کاملاً صوفیانه دیر و شاعرین موسیقی و میتولوژی (اسطوره شناسی) معلوماتینی ده گؤستریر.

غزلیات: فضولی نین غزلیاتی و لیلی و مجنونو اونون شاه اثرلری سایلیر. داها اولده بۇ باره ده بحث ائتدیگیمیز اوچون فقط بیر نچه غزل نقل ائدیریک:

<p>یارب همیشه لطفینی ائت رهنما منه قطع ایله آشنالیغیم آندانکی غیر دیر بیر یئرده ثابت ائت قدم اعتباریمی یوق منده بیر عمل سنه شایسته آه اگر خوف خطر ده مضطربم وار اومید کیم من بیلزم منه گره کن سن حکیم سن اول دور منه مراد کی اول دور سنا مراد حبس هواده قویمه فضولی صفت اسیر</p>	<p>گؤسترمه اول طریق کی یئتمز سنا منه آنجاق اؤز آشنالرین ائت آشنا منه کیم رهبر شریعت اولا مقتدا منه اعمالیمه گوره وئره عدلین جزا منه لطفون وئره بشارت عفو و عطا منه منع ایله وئرمه هر نه گره کمز سنا منه حاشا کی سندن اؤزگه اولا مدعا منه یارب هدایت ایله طریق فنا منه</p>
--	---

<p>نطقوم توتولور غنچه خندانینی گورکج باغریم ده لینور ناوک مزگانینی گورکج اؤلمازمی خجل سرو خرامانینی گورکج ترک ائتدی سنین عاشق نالانینی گورکج ایمانه گلور آتش هجرانینی گورکج ائتمزمی حیا لعل بدخشانینی گورکج ائل فهم قیلور چاک گریبانینی گورکج</p>	<p>کؤنلوم اچیلور زولف پریشانینی گورکج باقدجه سنا قان ساچیلور دیده لریمدن رعنائیق ایله قامت شمشادی قیلن یاد چوق عشقه هوس ائدهنی گؤردوم کی هواسین کافر کی دگیل معترف نار جهنم نازلی لیق ایله غنچه خندانین ائدن یاد سن حال دلین سؤیلمه سن نولا فضولی</p>
---	---

رمضان اولدی چکوب شاهد می پرده په رو
می ایچون چنگ دوتوب تعزیه آجدی گیسو
بیلدی مطرب کی نه دیر حال گؤتوردو قوپوزون
بزمین چکدی ایاغینی صراحی و سبو

بزم قانونی پوزولدی نه ایچون چنگله دف
 ییغیلوب ائتمه یه لر حاکیم ایشیکنده غلو
 رمضان آیسی گره ک آچیله جنت قاپوسی
 نه روا کیم اوله میخانه قاپوسی بغلو(باغلی)
 آفتاب قدح ائتمز رمضان آیسی طلوع
 نه بلادیر بیزه یارب نه قره گوندور بو
 انتظارمی گلگون ایله بایرام آیینه
 باقه باقه ایسه جکدیر گؤزوموزه قره سو
 رمضان اولدو بودور وهمی فضولی نین کیم
 نچه گون ایچمی می زهدایله ناگه دوته خو

آشاغیداکی مشهور غزلی باکیدا بئویوک بسته کار عزیز حاجی بیگاف طرفیندن
 بسته نلیمیشدیر.

منی جانان اوساندردی جفادان یار اوسانمازمی
 فلکلر یاندی آهیمدن مرادیم شمی یانمازمی
 قامو بیمارینه جانان دواى درد ائدر احسان
 نیچون قیلماز منه درمان منی بیمار سانمازمی
 شب هجران یانار جانیم دوکر قان چشم گریانیم
 اویادیر خلقی افغانیم قارا بختیم اویانمازمی
 گول رخسارینه قارشی گؤزومدن قانلو آخار سو
 حبیبیم وقت گول دیر بو آخار سولار بولانمازمی
 غمیم پنهان دوتردیم من دئدیله یاره قیل روشن
 دئسم اول بییوفا بیلمم اینانورمی اینانمازمی
 دگیلیدیم من سنا مایل سن ائتدین عقلمی زائل
 منه طعن ایله یین غافل سنی گورگج اوتانمازمی
 فضولی رند و شیدادیر همیشه خلقه رسوادیر
 سورون کیم بو نه سودادیر بو سودادان اوسانمازمی

لیلی و مجنون: مثنوی طرزینده یازیلان بؤ عشق و اضطراب اثری فضولی نین شاه اثری

سایلیبر. اسکی عرب افسانه سی اولان لیلی و مجنون فضولی دن قاباق نظامی، جامی و هلالی و هاتمی کیمی ایرانین بؤیوک شاعرلری طرفیندن نظمه آیینمیشدی. تورکجه ایلک دفعه ۱۵ - جی عصرده بؤیوک جیاغاتای شاعری علیشیر نوائی طرفیندن یازیلدی فقط فضولی بؤ تورکجه مثنوی دن خبری اولمادان بو ایشه باشلادی. اؤزونون دندیگینه گوره ایکی روم (تورک) ظریفی اونو بو ایشه تشویق ائتدیلر. بؤ ایکی تورک ظریفی سلطان سلیمان قانونی ایله باغدادا گلن تورک شاعرلری خیالی و یحیی بیگ اولماسی چوخ محتمل دیر:

لیلی و مجنون عجمده چوقدور	اتراک ده اول فسانه یوقدور
تقریره گتور بو داستانی	قیل تازه بو اسکی بوستانی

بؤ مثنوی مفعولون مفاعیلون فاعولون وزنینده یازیلیمیش و آراریندا مختلف وزنلرله یازیلیمیش غزللر و عاشق و معشوق آراسیندا یازیلان، مرعی، ایکی مکتوب واردیر. اثرین باشیندا منظوم و منثور کیچیک بیر مقدمه واردیر. (۱)

فضولی بؤ اثرده نظامی دن چوخ هاتمی نین لیلی و مجنونونو اؤرنک قرار وئرمیش. فقط اثرین ترتیب و تحریرینده مهم یشنی لیکلر گتیرمیش و اثره ملی و اوریشینال بیر رنگ وئرمیشدیر. اثر ۱۵۳۵ م ده تاماملانیب صدر اعظم ویس پاشایا اتحاف ائدیلیمیشدیر. بؤ اثر ایلک دفعه ۱۸۴۴ ده تبریزده سؤنرا دا استانبولدا و باشقا یشلرده چاپ اولموش و انگلیزجه و آلمانجا و روسجا یا ترجمه ائدیلیمیشدیر.

فارسجا دیوانی: تورکجه دیواندا اولدوغو کیمی کیچک شعرلرله برابر منثور بیر مقدمه واردیر کی فضولی باره سینده مهم معلوماتی احتوا ائدیر. بؤ مقدمه ده فارسجا غزللری اوچون بئله یازمیش: مدتی به سرودن اشعار ترکی و عربی و قصائد و معمای فارسی گذرانیدم تا آنکه روزی گذارم به مکتبی افتاد. پری چهره ای فارسی نژاد چون توجه من دید از گفته های من چند بیتي طلبید. من نیز چند بیتي از عربی و ترکی به او ادا نمودم و لطایف چند نیز از قصیده و معما بر او فرودم. گفت که اینها زبان من نیست و بکار من نمی آید، مرا غزلهای جگرسوز عاشقانه فارسی می باید:

ابهام در معانی و اغلاق در کلام	کار اکابر و علمای زمانه است
تاب عذاب فکر ندارند دلبران	مرغوب دلبران سخن عاشقانه است

۱- پروفوسور علیار صفرلی به گره فضولی دن ۲۰ ایل اؤنجه حقیری تبریزی لیلی - مجنون مثنویسی یازمیشدیر.

بی تکلف از این سخن مرا خجالتی دست داد و آتشی در دل افتاد که خرمن اندوخته مرا همه بسوخت و در شبستان خیالم شمع شوق غزل فارسی برافروخت.

بئله نظره گلیر کی بؤ دیوان هله ایراندا چاپ اولمامیش. الیازما نسخه لری آذربایجان، تورکیه و اوروپا کتابخانا و موزه لرینده موجود دور. لنینگراد کلیاتیندا فارسیجا دیوانی واردیر. ۱۹۶۲م ده آنکارادا پروفیسور حسیبه مازی اوغلو طرفیندن بیر تنقیدی متنی Edition Critique چاپ و نشر ائدیلیمیشدیر. بؤ دیواندا ۴۹ قصیده و ۴۱۰ غزل، بیر ترکیب بند، بیر مربع، بیر مسدس، ۴۶ قطعه و ۱۰۵ رباعی واردیر.

عربجه دیوانی: فضولی نین عربجه دیوانی اولدوغو تکجه صادقی تذکره سینده یازیلیمیشدیر. سون زمانلاردا لنینگراد کلیاتیندا عربجه دیوانی تاپیلیبدیر. بؤ کلیات حقیقده ایلک معلوماتی روس عالیمی E. Berthels (۱۹۳۰م) دا و ئرمیشدیر. ۴۶۵ بیتدن عبارت اولان بو دیواندا اون بیر قصیده و بیر خاتمه واردیر.

قصیده لرین یئددیسی حضرت محمد (ص) و اوچو ده حضرت علی نین مدحینده یازیلیمیشدیر. فضولی نین فارسجا و عربجه شعرلری تورکجه شعرلری سویه سینده دئییلدیر. هله عربجه اولانلارین سویه سی داها آشافی دیر.

حديقة السعداء: کربلا فاجعه سینی شرح و نثرن منظوم پارچالارلا بزه نمیش تورکجه منشور بیر اثر دیر. شاعر بؤ اثر اوچون حسین واعظین روضه الشهدا سینی اؤرنک سئچمیش آنجاق اثر اؤرنکدن ده اوستون اولموشدور.

حسن و عشق و یا روحنامه: فارسجا یازیلیمیش و طب باره سینده معلومات وئیریر.

شکایت نامه: تورکجه منشور بیر مکتوب دور. نشانچی جلال زاده مطصفی چلبی یه یازیلدیغی اوچون نشانچی پاشا مکتوبو آدی ایله مشهور دور.

فضولی بؤ مکتوبو اوقاف تخصیصاتیندان مقرریسی (تقاعد) نین وئرلمه دیگی اوچون یازیمیشدیر. ۱۶ - جی عصرده تورک نثری نین شاه اثری ساییلان بؤ مکتوب یئر - یئر کیچیک منظوم پارچالارلا سوسلنیمیشدیر. بو مکتوبون ان چوخ بیه نیلن پارچالاری بونلاردیر:

«حضورلارینا گئتدیم، بیر جمع گوردوم، حکایتلری پریشان، نه صفادان آندا اثر و نه صدق دن آندا نشان وار. سلام و نردوم رشوت دگولدر دئییه آلمادیلار. حؤکم گؤستر دیم، فایده سیز

دیر دئییه ملتفت اولمادیلار. اگرچه ظاهرده صورت اطاعت گؤسترديلر اما زبان حال ایله جمع سؤالیما جاواب وئرديلر.

مطلع الاعتقاد: علم کلام باره سینده بیر رساله دیر و فضولی نین مذهبی اعتقادینی آنلادیر.

انيس القلب: ۱۳۴ بیتلی فارسجا بیر قصیده دیر. بۇ قصیده نی ایران طرفیندن سلطان سلیمانا گؤندر میشدیر.

تورکجه - فارسجا منظوم لغت: لاهوردا پنجاب دانشگاهی کتابخاناسیندا بیر مجله ده فضولی یه منسوب تورکجه - فارسجا لغت چاپ اولموش. فقط اوزرینده هله علمی تدقیق ائدیلمه میشدیر. (پروفور فاخر ایز- آنکارا).

فضولی نین تأثیری: عومرونون مهم حیصه سینى آذربایجان ادبیاتینا وقف ائدن بۇ یوک تورک عالیم و ادیبی پروفور فوآد کؤپرولو اسلام آنسیکلوپئدیاسیندا فضولی حقیقده بئله یازیر:

«تورک ادبیاتی نین مختلف ساحه لرینده عصرلردن بری فضولی قدر تأثیر بوراخمیش شاعر چوخ آزدیر. نسیمی و نوائی دن سؤنرا فقط فضولی دیر کی تورک دونیاسی نین هر طرفینه اثرلری یاییلمیش، اؤخونموش، سؤیله نمیش، تقدیر ائدیلمیش و نظیره لر یازیلیمیشدیر. یالنیز فضولی نی یتیشدیرن آذری ساحه سی دگیل، عثمانلی و جیفاتای ادبیاتلاری دا عصرلردن بری اونون قوتلی نفوذو آلتیندا قالمیشدیر.

فضولی تأثیری تکجه یوخاری ادبی محیطلرده و کلاسیک شاعرلر اوزرینده قالمایب ساز و تکیه شاعرلری واسطه سیله گئیش خلق کوتله لر ی آراسیندا دا یاییلمیشدیر.

فضولی نین ان چوخ ایشلندیگی وزنلر و نظم شکیللری عاشق ادبیاتینا گیریب، اونون تفکور و دو یغو خصوصیتلری ساز شاعرلرینه تأثیر بوراخمیشدیر. جاوان عاشیقلار فضولی نین غزللرینی اؤخویوب اؤز تخلصلرینی اونون دیوانیندان سئچمیشلر. فضولی باره سینده سؤزلریمی آشاغیداکی سئوال ایله بیتیرمک ایسته ییرم:

۱ - بوتون دونیا شاعرلرینی واسکی دن بری یاراتدیقلاری اثرلرینی تدقیق ائده رسک نئچه شاعرین فضولی کیمی اوچ دیلده شاه اثرلر یاراتدیقینی گؤره ریک؟

۲ - بیزیم گؤزل دیلیمیزه خور باخانلار و زنگین ادبیاتیمیزی دانانلار فضولی نین

شاعرین فضولی کیمی اوچ دیلده شاه اثر لر یاراتدیغینی گۆره ریک؟
 ۲ - بیزیم گۆزل دیلیمیزه خور باخانلار و زنگین ادبیاتیمیزی دانانلار فضولی نین
 دیلیمیزده یازدیغی منظوم و منثور اثر لری اوخویوب آنلایا بیلسلر اولریندن اوتانارلارمی؟

ماتمی:

ماتمی ده تورکیه ده یاشامیش آذری شاعر لریندیر. او احتمال کی هجری دوققوزونجو
 عصرین سۇنلاریندا آنادان اولموش و چالديران ساواشیندان سۇنرا تورکیه یه گتتمیشدیر.
 ماتمی تخلصونو سئچمه گی اونون شیعه اولوب آل عبایه علاقه سینى گۇستیریر. ماتمی
 حقیقنده معلوماتیمیز آزدیر. اونون چاغداشی اولان عثمانلی شاعر لرینه یازدیغی بعضی
 نظیره لری مجمع النظایر و مجموعه النظایر کیمی مجموعه لرده نقل ائدیلمیشدیر. ماتمی نین
 یارادیجیلیق قدرتینی یوخلاماق اوچون بونلاردان ایکی نمونه نقل ائدیریک:
 بو غزلی فاتح دۇرو شاعری نجاتی نین:

دل کسيلمز عشق دلبردن قو ناصح سؤزی کس
 وه کی بۇ خواب اجل در اولاماز (اولا بيلمز) مانع مگس
 مطلعلی غزلینه یازمیشدیر:

باش قۇیوب درگاهینه پابوسدن ایتدی ملتمس
 بن گدایی گؤر کی تاج سلطنت قیلدم هوس
 باشومی یاصدینماغ ایچون ای گول باغ جمال
 بالاش رحمت گلور کیویونده اولان خار و خس
 کوکب برج شرف سن ای کمان ابرو ساقین
 کیم ایریشور مهر و ماهه تیر اهم هر نفس
 غایب اولالی نظردن آب حیوانسم بنم (بنوم)
 حسرتیندن اشک چشم اولدی جیحون و ارس
 ای خضر آب بقا نوش ایله سن کیم «ماتمی»
 زهر غمدن نوش دارویی اجل قلدی هوس

کشوری:

کشوری شاه اسماعیل ختائی معاصیری اولان شاعر لریمیز دندیر. اونون دا حیاتی و اثرلری حقیقته کافی معلوما تئیمیز یؤخدور. لنینگراد شرق موزه سینده کی مثنوی ختائی (۲۹۷ ساییلی) آدلی گؤزل الیازماسی بیر اثرده درج ائدیلمیش بیرنچه غزلی شاعرین شعر و صنعتی حقیقته بیزه اولدوقجا قوتلی بیر فیکیر و اثره بیلیر (اسماعیل حکمت، آذربایجان ادبیاتی تاریخی، باکی، آذر نشر - ۱۹۲۸). سام میرزائین دا تذکره سینده اونون رودبار قزوین دن اولوب فارسجا چؤخ شعر یازدیغی یازیلیمشدیر.

کشوری نین شعرلری اونون فیکیردن آرتیق احساس شاعری اولدوغونو گؤستریر. شعرلرینده فضولیا نه بیر ادا و ناله، عاشقانه بیر سیزیلدما واردیر. هر ایکسی ده ۱۶ - جی عصره عاید اولدوقلاری حالدا هانسی اول و هانسی سؤنرا اولدوغو بللی دئییلدیر. کشوری ده فضولی کیمی بؤیوک ایران شاعرلریندن اؤ جمله دن حافظ، نظامی، خاقانی، فردوسی و نوائی دن تأثیر آلمیشدیر.

بورادا نمونه اوچون یکی غزلینی نقل ائدیریک:

سندن آیرو لگم گویا کی تقدیر اولمادی
یوخسا جان ویرمکده منده هیچ تقصیر اولمادی
یار اولوب اغیار ایله وار موجب بدناملیق
نیجه کیم قیلدم نصیحت یاره تدبیر اولمادی
زولفون ایله باغلا کونلمنی (کؤنلومو) کی قاچار خلقدن
تیلیبه (دلی) نین بوینینده گر بیر لحظه زنجیر اولمادی
گلمه دی بیر گون کی یوزوم اوزره مژگان سیل دن
بو منم درد دلم قان بیله تحریر اولمادی
کیم کی باخدی سندن آیرو کشوری نین یوزینه
بیلدی کیم حالی نه در محتاج تقریر اولمادی

سندین آیرو یوز غم و درد و ملامت در منا
 نه خوشم نه ناخوشم بیلمن نه حالت در منا
 هجرمه قاتلان دینجه تیغ چک اولدور منی
 حق رضاسی چون کسی بو عین عدالت در منا
 ملک هستی ایچره نه حاصل منا بازار گرم
 ایمدی کیم کوه عدم ساری حوالت در منا
 عشقدین گئج دیر منا ادراکسیز زاهد ولی
 آنی بیلمز کیم بو ترغیب جهالت در منا
 نیله ییم بیچاره کؤنلوم بیر دم اولماز یارسیز
 ابسم اولماز نیتته (نئجه) کیم جهد ائیلهرم بونلارسیز

محمد امانی:

محمد امانی ۱۶ - جى عصرین سۇنو و ۱۷ - جى عصرین ایلک یاریسیندا یاشامیش
 بۇیوک، گؤرکملی آذربايجان شاعرلریندندیر. دۇغولدوغو یئر بایورت محالی اولوب، دۇغوم و
 اولوم تاریخی قطعی اولاراق بللی دئییلدیر. امانی صفویه زامانیندا یاشامیش و شاه عباسین
 حربی یوروشلرینده یاخیندان اشتراک ائتمیش و شعرلرینده ده اونو آقیشلامیشدیر. یازیلان
 روایتلره گؤره امانی یوز ایله یاخین یاشامیش و حکومت دستگاهیندا بۇیوک ایشلرین باشیندا
 اولوب، اوزون مدت یزد حاکیمی اولموشدور.

امانی شیعه اولوب بیر شعرینده اوزونو قیزیلباش آدلاندیرمیشدیر:

بو سعادت امانی یا بیزه بس جعفری مذهب و قیزیلباشوز

امانی چوخ زامان سیاحتده اولوب، یاخین و اورتا شرقین ییر چوخ شهرلرینی گزیب -
 دولاشمیش و اوز تأثراتینی شعرلرینده عکس ائتدیرمیشدیر.

امانی صادق بیگ افشار ایله چاغداش اولوب، صادقی «مجمع الخواص» تذکره سینده اونو
 خوش طبع بیر شاعر اولاراق توصیف ائدیپ و شعرلریندن نمونه لر گتیرمیشدیر. امانی نین
 تورکجه و فارسجا دیوانی واردیر. دیوانی نین یگانه نسخه سی لندن نین بریتانیا موزه سینده دیر. بۇ
 دیواندان ایلک دفعه ۱۹ - جو عصرده انگلیس عالیمی ج. ریو بوحت ائتمیش، امانی و اونون
 شعرلری باره سینده معلومات وئرمیشدیر.

بوندان سؤنرا مرحوم حمید آراسلی اونون اثرلرینی تحلیل ائدیپ و اونو اورتا عصر

رنالېست شەرى نېن نەمەندەسى كېمى قېمتلەندىرەك، شەرىن حەيات و يارادىجىلېغىندان كىنىش سورتە بەخت ائتمىشىدىر. معاصىر ادبىياتچىلار يىزدان بالاش آذراوغلو دا امانى حقىندە تەقىقى اثر يازىب، نەش ائتمىشىدىر.

۱۹۸۳ م اېلىندە علىار سەفرلى طرفىندان باكېدا «امانى اثرلرى» آدېندا امانى نېن دىوانىنا اساساً شەرى مەجموعەسى نەش ائدىلەمىش و ع. سەفرلى بو مەجموعە يە عالمەنە بىر اۇن سۆز يازمىشىدىر. بو مەجموعە بېزىم مەقالە مېزە تەمل قايناق اولموشدور.

شەرىن دىوانى غەزل، قەسىدە، قەطعە، مەثنوى، مستزاد، تەك بېت، مەنظوم حەكايە، قوشما، گرايلى و باياتى دان عەبارتەدېر. بۇ شەرلەر فېكىر و بىدىمى دگىرى و ادبى خصوصىتلىرى باخىمىندان اۇ دۇر آذربايجان شەرى نېن ان گۇزل، يىتگىن نەمەنلرى سايىلا بېلەر. امانى نېن دىوانىندا غەزل اكشرىنى تەشكىل ائدىر. غەزللەرىندە مەجازى عشق ايلە حقىقى عشق و تصوف ايلە وحدت وجود بىر وحدت وجودە گىتېر مېشىدىر. بونونلا بىتلە دنىوى سئوگى نېن تەرمو و توصىفى امانى يارادىجىلېغىندا داها قابارىق نەظرە چارىپەر. آشاغىدا كسى شەرىندە گۇزەللەرىن و گۇزەللىگىن توصىفىنى بىدىع شەكىلدە ايفادە ائتمىشىدىر:

يوزون مەتابە بىنزر، بىنزه مەزمى	تەنن سىمابە بىنزر، بىنزه مەزمى
گۇزون قىبلەنما اولوب هەمىشە	قاشىن مەحرابە بىنزر، بىنزه مەزمى
دەنانىن اىچرە دندەنانىن، نىگارا	دۇرى نەبايە بىنزر، بىنزه مەزمى
شەفاى درد هجر اوچون كۇنولكە	لەبىن عەنابە بىنزر، بىنزه مەزمى

امانى غەزللەرىندە فضولى مەكتىبىنى اىزلە مېشىدىر. اۇنون لىرىك قەرىمانى ناكام گۇزوندن قانلى ياش آخان و وصال حەسرتىلە ياشايدان بىر عاشىق دېر.

احباب، گۇزومدن آخىلان قانى گۇرون هر دم دە كۇنول ائىلە گن افغانى گۇرون
 عۇمر اۇتدو و گۇرمە دىك وصالين اثرين پايانسىز اولان مەحتت هجرانى گۇرون
 امانى غەزللەرىندە كى عاشىق گىجە - گوندوز آيرىلىقدان، فلەكىن، دۇرانىن طولموندن شكايت
 ائدىر. اۇ، عىنى زاماندا انسانى گۇزەللىگى، مەنوى اۇجالىغى اوركەدن سئویر، شەرە، طولمە و
 جەھالته نەفرت بىسلە بىر. امانى نېن بىر چوخ شەرلەرىندە گلە جە يە اىنام و اومىد حەسى
 دويولور. مەحتت و گۇزەللىك نەغمە كارى اولان امانى نېن نەظرىندە شاه ايلە گدانىن، يوخسول ايلە
 وارلى نېن فرقى يۇخدور، انسانلار يوكسك دويغو و لياقتلەرىنە گۇرە قېمتلەندىرېلېر:

عجب حالت دگیلمی عشق غوغاسی بو عالمده
تعشق ایله گج طفیان، مساوی دیر گدا و شاه

امانی نین خلق شعری شکلینده یاراتدیغی بایاتی، قوشما و گرایلیلاری دا اون آلتینجی عصر آذربایجان خلق ادبیاتی نین ان گؤزل نمونه لری دیر. ختاتی دن سؤنرا امانی هم کلاسیک هم ده عاشیق شعری اوسلو بوندا یازدیغی شعرلریله ادبیاتین هر ایکسی قولوندا ان قیمتلی اثر لر یاراتمیشدیر. اونون غزل لرینده عاشیق دردلی لاکین قوشمالاریندا ایسه شن و خوشبخت دیر. قوشما و گرایلی لاریندا امانی، انسانی «صفا سورمگه»، «محبت باغینی» سئیر اتمگه، قوش کیمی اؤتوب کئچن گونلرین قدرینی بیلمگه چاغیریر:

عشق اؤدونا یانان سؤنمز گئندن گونلر گئری دؤنمز
عؤمرون قوشو اوشدو قونماز غنیمت دیر صفا سورمک

شاد اول کؤنولا کی یار گلدی غم گئندی و غمگسار گلدی
محو اولدو فراق و وصل چاتدی گول بیتدی و صد هزار گلدی

آذری ادبیاتیندا منظوم حکایه مستقل شکیلده ایلک دفعه امانی طرفیندن یازیلیمیشدیر. اونون تورکجه دیوانیندا بشش و فارسجادیوانیندا بیر منظوم حکایه سی واردیر. بۇ حکایه لر مضمون و شکیل باخیمیندان شاعرین اؤز سلفلری نین اثرلریندن فرقلی دیر. امانی منظوم حکایه نی منظومه نین ترکیببندن آیریپ مستقل بیر ادبی نوعه چئویرمیشدیر. اونون منظوم حکایه لری ساتیریک و گولدوروجو مضمونو و اوبراز چئشیدلی لیگینه گؤره دقتی جلب ائدیر. حیات حقیقتینه صادق قالان شاعر اوز حکایه لرینی ایساندیریجی، طبیعی و ساده احوالاتلار اوزرینده قورور. اونون حکایه تهرمانلاری گئچیلیمز یؤللردان کئچمیر، ایده آل سویه سینه یوکسلمه یه میل گوستر میر. عکسینه، حیاتی سیمالاریله دقتی جلب ائدیر. نمونه اولاراق «دوه سی اولموش قاری»، «تیریککی (تریاکی)»، «حاتم طائی»، «یوخسول کیشی نین حکایه سی» حکایه لرینی ذکر ائدیریک.

امانی شعرلرینده سؤز صنعتینه ده چوخ اهمیت وئریر. «لفظ» ردیفلی غزلینده سؤزو صاف اینجی یه بنزه دیر. امانی یه گؤره سؤز معجزه لر یارادیر. اونون قدرتیله گؤزه للیک باغی زینت تاپیر و غنچه لر اونون سحریله دیله گلیر:

باغ حسنونجه کی باخماق هئج گوزون حدی ایمهس (دگیل)

غـنـجـه خـنـدان گـویـاسی گـتـیرمیش بار لفظ

امانی ده صادق بیگ افشار و از عصرین بیر چوخ شاعرلری کیمی نوائی صنعتی نین تأثیری آلتیندا قالاراق اؤنون بعضی اثرلرینه نظیره لر یازمیشدیر. اونون شعرلری مضمون و مخصوصاً دیل - اوسلوب باخیمیندان نوائی شعريله یاخیندان سسله شیر و شعرلرینده چؤخلو جیفاتای - اؤزبک سؤزو و ایفادهلری ایشلمیشدیر. بورادا نمونه اؤلاراق نئچه شعرینی درج ائدیریک:

نوبهار

بولبولون نغمه سی هزار اولدو
مشک بید و بنفشه زار اولدو
جمله اشجار پر ثمار اولدو
شکر کیم، رفع انتظار اولدو
قطره لر سبزه نثار اولدو
غنچه لر برگ آشکار اولدو
جاری هر ساری آبشار اولدو
باغ و راغ ایله کوهسار اولدو
جان اکفار غمگسار اولدو
تا ابد مست بی خمار اولدو
چون قامو خلقه مستعار اولدو
عجب ایرمه س، چو تن نزار اولدو
یاره بی لطفلیق شعار اولدو
بیر سهی قد گل عذار اولدو
یوزده جمعی چو تار و مار اولدو
لبلری لعل آبدار اولدو
قد موزونو اول نگار اولدو
هر باخیشماغی فتنه بار اولدو
عجبیم وار بخت یار اولدو
آستایندا کی غبار اولدو

یئنه ایام نوبهار اولدو
ابتدای باهار عطر دماغ
اعتدال هوا نزاکت دن
انتظار باهار واریدی
لله الحمد ابر همت دن
آتشین گول بوداقیدان طرفین
ذیل اشجار سبزه زار ایچره
رشک فردوس تازه گوللردن
قوشلار الحانی هر سحرگه دن
باده وحدتین شمیمین آن
هئجه دگمز، کؤنول لباس حیات
آه بی اختیار اگر چکسم
بولماغیم بی قراردان سایمان
ناشکیبا کؤنگولنون آشوبی
صبر و آرام رشته سین اوزدو
تیلی مرجان، دیشلری لؤلؤ
نخل اومئیدیمه ثمر وئرگن
غمزه سی وضعینی نئچوک قیلغای
ایزی توزیغه یوز یئتیرمه گومه
توتیا اشکبار عینومغه

ھەر كىمە لطف كىردگار اولدو
 آه و افغان اگىر شمار اولدو
 صبر و آرام ھرزہ كار اولدو
 عشق بنيادى استوار اولدو
 عشق عاشيق لره حذار اولدو
 خوارليق چونكى افتخار اولدو
 ايكي عالمده نامدار اولدو
 غم عشق ايله كامكار اولدو
 وضع دؤوران چو بيقرار اولدو
 واله اولغانغا كسوى يار اولدو
 شش جھتغه گؤزوم چھار اولدو
 شورش و عشق و نوبهار اولدو

ايككى عالم سعادتین تاپدی
 عاشیغین مبتلايه تن سانما
 ائتدی تسخیر عقل و هوش چو عشق
 عقل محو اولسا سهل ایروور چون کیم
 حادثات زمانه دن دائیم
 نئیله روز عزتی جهان ایچره
 شهرت عشقی نین سرافرازی
 شادمانلیغنی نئیله روز، چو کؤنول
 مسکنت وار ماحال انسانغا
 مدت العمر مسکن و مألوف
 دم بدم انتظار مقدمندن
 باعث تیلبه لیغ «امانی» غه

رباعی

کیمدیر کی، فلک کؤکسونو چاک ائیله مه دی
 مزلگه یینی تیره مفاک ائیله مه دی
 یوز حسرتیلن جسمینی خاک ائیله مه دی

افسوس کی، ایام جاوانلیق گئتدی
 بیل گوللییه ضعف و ناتوانلیق یئتوبن
 غم لشگری گلدی، شادمانلیق گئتدی
 سرمایه عیش و کامرانلیق گئتدی

هر چند کیم، اولمادی فلک یار بیزه
 جوریدن ایروور آمان دئمک عار بیزه
 راحت یثرینه یئئتیردی آزار بیزه
 گئن دونیانی گرچی ایئلده دی دار بیزه
 و بیر غزل:

عشق و عاشیق، طور و موسی، دست اصل مدعا
 لن ترانی نهی اظهار ائیله میش اول مه لقا
 لطف بیل، ای عین، اگر گؤرستمه دی وجهین سنه
 ناز و استغناسی بیرله لطفه کؤنره ک مبتلا

خدمته تقصيريميز هر چند كيم واردور شها
 باك ايمهس، آندين فزون ايرور اوميد رجا
 اى خوش اول عاشيق كى جانان عشقيدن تحت السما
 ائتمه ميش ادراك عؤمر ايامده صبح و مساء
 اقتدا اوستاد عشقه ائيله ين صاحب صفا
 لطف و قهرى بير بيليب جانانيدن گؤزلر رضا
 اى مغنى، ساخلا گيل سازينى كيم، بو بزم آرا
 عشق آهنگى وئرير صوتيغه عشاقين نوا
 عشق ايرور روز ازلدن چونكى انوارالهدى
 اى «امانى»، سعى قيل صرف اولا اوقاتين اونا

مرتضى قليخان (ظفر):

مرتضى قليخان ظفر، آذربايجانين بيرينجى درجهلى شاعرلريندن اولدوغو حالدا بۇگونه قدر خلقيميز طرفيندن تانيناميشدير. بۇ شاعر، شاملو اتلى نين بۇيوكلريندن اولوب ۱۷ - جى عصرده ياشاميش و ايکينجى شاه عباس زمانيندا وزيرليك رتبه سينه يوكسلميش و اردبيل ده شيخ صفى الدين مقبره سى نين متوليسى اولموشدور.

شاعرين تورکجه ديوانى ۱۹۶۵ م ده استانبولدا تاپيلان اؤز اليازماسيندان پروفور اسماعيل حكمت ارتايلان طرفيندن چاپ انديلميش. اسماعيل حكمت بو كتابا گؤزل و عاليمانه بير مقدمه يازميش و ديوان اؤفست شكيلنده چاپ انديلميشدير. (۱) بۇ مقدمه ده مؤلف اليازماسى حقينده بئله قيد ائتميشدير:

«اثر، قاسم آدىلى بير خطاطين ۱۵ ربيع الاول ۹۵۵ هجرى ده يازميش اولدوغو و چوخ گؤزل خطلى و تذهيبلى بير فضولى ديوانى و بنگ و باده سى ايله بير جلد ايجينده دير. اوزرينده كى عبدالحميد طغراسيندان استانبول اولدوز سرايى كتابخاناسيندان چيخديغى معلوم اولور. مؤلفين اؤز اليازماسى سايلان بۇ اثر، كتابچى (راعف) طرفيندن بيزه (پروفور اسماعيل حكمت - ه) تدقيق اوچون امانت وئريلميشدير. مرتضى قليخان متولى (ظفر) بيرينجى شاه عباس

۱- كتاب، آقاي عظيم تمجيدى طرفيندن تورکيه دن آلينميش و تدقيق اوچون بيزه وئريلميشدير. آقاي تمجيدى

بو وسيله ايله بۇيوك شاعر يمیزی تانيتدير ماغا بالفعل يارديم ائتميشدير.

دورونون سونلاریندا دونیا یا گلیمیش و شاه صفی زامانیندا (۱۰۳۵م) گؤستریدیگی جسارت و قابلیت سایه سینده انشیک آقاسی باشی و دیوان بیگی مقامینا چاتمیشدیر. ایکینجی شاه عباس زامانیندا قوروجوباشی لیتق رتبه سینده چیخمیش و کرمان والیسی اولموشدور. قزوین محاربه سینده بیر افترا اوزوندن عزل اندیلیمیش و بیر مدت سؤنرا سوچسوز اولدوغو آنلاشیلاراق اردبیل متولی لیگینه منصوب اولور و وزیر لیک رتبه سینده یوکسه لیر.

شاعرین هانسی ایللرده دونیا یا گلیب - گنتدیگی قطعی بیلینمه مکده دیر، لاکین دیوانینی یازدیغی زامان ۷۴ یاشیندا اولدوغونو سؤیله بیر.

مرتضی قلیخان، شاملو قبیله سی نین دیگر بؤیوک لری کیمی زامانی نین علم و عرفانی نی تحصیل ائتمیش، بونونلا یساناشی شعر و انشادا رغبت گؤستریب شعر عالمی نین اوستادلاریندان اولموشدور. تورکجه دیوانی نین مقدمه سینده یازدیغی کیمی فارس اشعاری یوزمینده یاخین یتیشمیش ایکن، تورکجه شعر لر یازماغا باشلامیشدیر. فارسجا شعر لرینده مرتضی و مرتضی قلیخان تخلص لرینی ایشله دن شاعر تورکجه شعر لرینده «ظفر» تخلصونو ایشلتمیشدیر. تورکجه دیوانی نین تدقیقیندن بئله نظره گلیر کی ظفر، قووتلی بیر شاعر و نائر اولموش و شاعر لردن فضولی و ختائی نی اؤزونه اؤرنک سئچمیش و شیخ صفی الدین اردبیلی نین طریقتینی منیمسه میشدیر. شاعر، عین حالدا بیرینجی درجه لی خطاط اولوب، موجود اولان تورکجه دیوانینی دا اؤزونون یازدیغی محتمل دیر.

ظفر، کلاسیک تورک شعر ی نین اوستادلاریندان دیر. او، فضولی و ختائی کیمی شاعر لرین داوامچیس ی اولوب اؤنلرین شعر لریندن الهام آلاراق نظیره لر یازمیشدیر. آشاغیدا کی غزله دقت ائده ک:

یارب مدام عنایتین ائت پیشوا منه^(۱)
 کؤنلوم ائوینده سندن اگر غیر واریسه
 یوز درد اگر بو دؤر فناده چکر کؤنول
 غمدن بو خسته جانیم اولوبدور بلا ائوی
 درگاهینا بو بنده ده شایسته یوخ عمل
 یولوندا ثابت ائیله بنیم اعتقادیمی
 ائتمه ضعیف جانیمی دوزخ شراره سی
 ذوق وصالین ائیله گیلن آشنا منه
 قهرینله ائیله گیل سن او فیکری بلا منه
 بیر ابر رحمتین یئتیرر مین دوا منه
 وئرگیل خزانة کرمیندن شفا منه
 عالم لریجه لطفونو گؤردون روا منه
 شول یولدا مرتضانی ائله پیشوا منه
 نور عدالتیله یئتورگیل صفا منه

۱- اوریزئال نسخه ده «یارب مدام عنایتین ائت پیشوا بنا» صورتده یازلمیشدیر.

بو غزلی فضولی نین:

یارب همشه لطفونو ائت رهنما منه گوسترمه اول طریق کی یتمز سنا بنا(منه)
مطلعلی غزلیله توتوشدوراندا، ظفرین ایفاده طرزی حتا صرف و نحو و بیان شیوه سی نین
ده فضولیانه اولدوغونو گۆره ریک.

مرتضی قلیخان ظفرده، نظیری چوخ آز شاعرده گؤرولن بیر خلوص و
صمیمیت، طبیعی لیک و روانلیق واردیر.

جان وئریب تا همنشین وصل جانان اولموشام
پایبند رشته بیر عهد و پیمان اولموشام
تا نفس واردیر تنیمده ترک ائتمم عشقینی
بیر گدا ایکن بحمدآله کی سلطان اولموشام
بولموشام ذوق وصالین قویمام الدن دامنین
گرچه هجرانین ایله دست و گریبان اولموشام
وئر میشم جان نقدینی اول ماه بدره رونما
خلوت خاصینده تا بیر گئجه مهمان اولموشام
بو سببدن یار اولموشدور بنا(منه) فتح و ظفر
بیر تن بیجان ایدید اونو گؤروب جان اولموشام

بو شعرى سؤیله یین شاعر، آشاغیدا گلن غزلی یازان آدامدیر. طنطنه‌لی و دبدبه‌لی حیات
کئچیره ن ظفر، انکسارین و نکبتین ده آجی لیغینی دادان بیر شاعر دیر.
کئچدی عؤمر و دم دؤندی دوران مونسیم دیر درد و غم
ساقیا گل دؤره سالگیل ایچه لوم (ایچک) بیر جام جم
عشق اؤتی گؤتور و بدور بو تن عریانیمی
سرو قدیم بیر هلال آی کیمی تاپدی پیچ و خم
یار لطفون کسدی مندن بو دؤن دؤران کیمی
ائشیدوب شاد اولماسون اغیار، وجهینی دنم
دشت آرا، مجنون کیمی دوتموشدوم الفت وحش ایله
شیمدی اونلار هم منی گؤرکچ ائدللر جمله رم

بىلىمىزەم كىم بو فلكدن دىر، و يا دۇنموش ظفر

يا عدو تدبىرى دىر اولسون جهاندا عۆمرو كم

يشنه فضولىانه بىر غزلىنه دقت يىتيره ك:

كۈنلوم اچىلير سرو خرامانىنى كۆرگىچ (گۆرگىچ)
خوشحال اولورام پسته خندانىنى گۆرگىچ
گون رشك اندر گول يوزونى گۆرسه سحرده
مه پارهلنور نساوك مژگانىنى گۆرگىچ
نقاش اكر چكسه قلم بىرله جمالين
تيتير الى اول سيب زنخدانىنى گۆرگىچ
گر تاب وئره زولف پرىشانىنى يوزده
گون تيره اولور چهرة تابانىنى گۆرگىچ
دوزخ قاپوسى باغلانوبن جنت اولور دهر
قۇنونداكى سيب و گول و رىحانىنى گۆرگىچ
فتح ايله ظفر يار اولور عاشق زاره
اسبابله نور ناز ايله سامانىنى گۆرگىچ

ظفرين شعرلرينده فضولى دن سۇنرا شاه اسماعيل ختائى نين ده تاثيرى گۆرولمكده دىر:

قىش گىتدى و لاله زار گلدى
كىم فصل گول و باهار گلدى
فرصت گۆزه دوب شكار گلدى
اۆزون بزّه گل كى زار گلدى
آخردّه بشكل مار گلدى
گۆزوم اؤنونه غىبار گلدى
دؤندو ظفر و نزار گلدى

بىلدونمى كۈنول كى يار گلدى
بولبول اۇخور ايندى بو سبقدّه
قوشلر تولگه چكدى الدن
نرگس گوله مژده وئردى كئى يار
دوران بىزه ائتدى يارلىق بس
اگدى قىدىمى هلاله دۇندوم
گول كىمى چمن آرا گزرديم

بۇ قطعه، بىزه ختائى نين «دهنامه» آدلى اثرينده كى:

گول بىتدى و لاله زار گلدى
عشق اۇدى گينه بو جانه دوشدى...

قىش گىتدى گينه باهار گلدى
قوشلار قاموسى فغانه دوشدى

پارچاسىنى خاطرلا دىر. ظفرين شعرلرينده صفوى دۆرو اوستاد و شاهلارى نين دا تاثيرى

گۆرولمکده دیر.مثلاً بو مریع ترجیع بندی اؤخویاندا:

اوج بلالی کیمسه اولموش همدمیم
گنجه - گوندوزدور انیس و محرمیم
گاه هجران،گاه حرمان،گاه ملال
گاه هجران،گاه حرمان،گاه ملال

دیهه بیلیم کیمسه یه حالیم تمام
آغلادورلار بو فقیری صبح و شام
یار بدخو بیر دم اولماز بیزه رام
گاه هجران،گاه حرمان،گاه ملال

ساقیا گل دؤره سالگیل ساغری
قوبمادیلار بزمیمه سن دلبری
اؤده یاقدی جسم زاریم اؤلدی کول
شاید اولاکؤنلومون روشنگری
اکسوک ائتمه بزمیمیزدن جام مل^(۱)
گاه هجران،گاه حرمان،گاه ملال

بیر قؤلوندور بوینی باغلو بو ظفر
ائتدی ایشیم گون بگون یومالبتیر
دوست کؤیونه اونی یئتور بی خطر
گاه هجران،گاه حرمان،گاه ملال

وئردی دوران جام عشقی ساقی تک
چئورهه آلمیش گاه و بیگه یاغی تک
قالدی حسرت یوره گیمده داغی تک
گاه هجران،گاه حرمان،گاه ملال

اؤلموشام مجنون تکی یاردان ایراق
سنی ایسته یوبن ائدرلر سؤراق
ایکینجی شاه عباس ین آشاغیداکی منظومه سینی خاطریمیزه گلیر:
گاه هجران،گاه حرمان،گاه ملال

اوج وفالی کیمسه اولموش همدمیم
گنجه گوندوز هم انیس و محرمیم
گاه فرقته،گاه محنت،گاه غم
گاه فرقته،گاه محنت،گاه غم

وئردی دوران جام هجران ساقی تک
چئورهه آلیر گاه و بیگه یاغی تک
قالدی حسرت یوره گیمه ناغی تک
گاه فرقته،گاه محنت،گاه غم

دییه بیلیمه کیمسه یه دردیتم تمام یار مننه سرکش و اغیاره رام
کؤنلومه اولا بنیم هر صبح و شام گاه فرقت، گاه محنت، گاه غم

ظفر چوخ دؤیغولو، حساس بیر شاعر دیر، او، چوخ یاشاییب، عزت و احترام
گؤرموش، سئومیش، سئویلمیش و بیر زامانلاردا گؤزدن دوشوب، طالعسیز گونلرده
یاشامیشدیر، لاکین همیشه خلقینه باغلی قالمیش و دویغولارینی دا گؤزل و بدیعی بیر ایفاده
ایله ترنم ائتمیشدیر.
قوجالیق چاغیندا یازدیغی شعرلردن:

گنه کارم جهان ایچره منی خوار ائیلیمه یارب
کمند زولف پیچانه گرفتار ائیلیمه یارب
ازلدن گون کیمی مشهور ائتدین ذره نی یئرده
ابد ملکونده داخی خوار ایلن زار ائیلیمه یارب
خم اؤلدی قامتیم حمال تک اسباب عصیاندان
ضعیفم موندان آرتوخ بوینیمه بار ائیلیمه یارب
حکومت ائیلهدیم چوق بو جهان ملکوندن اوساندیم
بنا کنج قناعت منزیلین دار ائیلیمه یارب
ظفر وئردین جهاندا دوشمنیمی خوار و زار ائتدین
مسیحا منتین چکمکده بیمار ائیلیمه یارب

یار وصلیندن جدا، پامال دورانم هنوز
یا نارام عشق اؤدونا بیمار هجرانم هنوز
خاطیریم دور جمع کیم غیر ایله یوقدور الفتین
دئمه کیم یاد اولموشام در فیکر جانانم هنوز
گؤزلریمدن قانلی یاش آخماقدان اؤلدوم بی بصر
بویونی^(۱) چکمکده بیلگیل بیر کنعانم هنوز

گر گدا تک در به در دوشدوم وصالیندان جدا
 اؤز یانیمدا فیکرون ایلن شاه سلطانم هنوز
 بئیر کمینه چاکریندیر بو ظفر ای گلعدار
 دوشموشم گر نظریندن بئنده فرمانم هنوز
 تازه دلبر شوقی دوشدی باشیما پیرانه سر
 شکر لله حاصل اولدی مطلبیم بی درد سر
 طالعیم اولدی ظفر یولدوزی ایله توأمان
 عاقبت یئئندی یئرینه چکدیگیم آه سحر
 جانیمه دوشموش ایدی عشق آتشی بولبول کیمی
 بئیر گول اوزلو یار اوزوندن روشن اولدی چشم تر
 حیف کیم اگدی شجاعت غیرتی اندامیمی
 ضعف آرتدی گون به گون اولماقه تک یومالتر
 باش آغاردی دیش توکولدی بئلده قوت قالمادی
 حلقه اولموش یایه دؤندی سرو رعنا تک کمر
 صبر ائدوب چکدیم ایاغی بئیر قناعت گنجینه
 یار اولا بئیر گون مگر توفیق ایلن فتح و ظفر

ظفر، هجران اؤونددا یانارکن فضولیانه فریاد ائدیر و اؤنون کیمی تالم و تظلم
 گؤستریر. ظفرین روحونا ان یاخین و یاتقین شاعر فضولی دیر.

ظفر، فضولی دئمیش عهدینا وفا قیلگیل
 یئتر شکایت ائدوب شرح ماجرا قیلگیل
 وجودینی هدف ناوک بلا قیلگیل
 قامو جفالرینه صبر ائدوب دوعا قیلگیل
 نیاز و عجزیله دور عرض مدعا قیلگیل
 کی حق دور قامونون جمله ایشینه بانی
 زمانه ایشینه آلدانما گیل اولور فانی

عشقه دوشدون ای ظفر گل راحت جانی اونوت
 بیتمه دون بزم وصاله، هجر جانانی اونوت
 عرصه تنگ اولدی خزانِ عؤمره یوقدور اعتبار
 پسته خندانسی و سیب زرخدانسی اونوت
 دلبرین محراب ابروسینه ائیلردین نماز
 تا پریشان اولمادین زولف پریشانی اونوت
 تۆگ گؤزون یاشین گئجه لر تا سحر
 نشئه لعل لب و یاقوت رمانی اونوت
 چون ایاق چکدین بؤ دونیانین ائویندن ای ظفر
 شوکت ملک سلیمانی و سلطانی اونوت

آشایداکی درج ائیدیلن شعرده عشق حقیقی یه و خالق لم یزله و تصوفی باغلارا یاپیشیر:

خم اولدی قامتیم هجران الیندن وئر شفا یارب
 وصال یاردن غیرى بنا یؤخدور دوا یارب
 مجازی عشق ایلان یوقدور ایشیم زاهد کیمی دائم
 حقیقت نشئه سیندن وئر بنا جام بقا یارب
 آییرما بنده نی محشر گونی ساقی کوئردن
 اونون مهری ایلان دور کؤنلوده ذوق و صفا یارب
 جهاندا چوق حکومت ائیله دوم، گؤردوم وفاسی یوق
 چکیلیم کنجه لطفون کسمه گیل تا منتها یارب
 یئتیشدی عؤمر بیتمیش دؤرده، گلدی موسم پیری
 جهانده گؤرمه دیم هیچ کیمسه دن بوی وفا یارب
 ظفر وئردین بنا دوشمنلریمی خوار و زار ائتدین
 بحمداله کی سندن گؤرمه دیم هرگز جفا یارب

و بالاخره اؤز ترجمه حالینی بو غزل ایله بیان ائدیر:

صانع اودور عدم ده ایکن وئردی جان بنا
 آرتوردی ملک و مال و محل و مکان بنا

خوار و ذلیل ائتمه دی بو خلق آرا بسنی
 عؤمروم چوق ائتدی وئردی اجلدن امان بنا
 انعام ائتدی بیزه بو دونیا گؤزه لرین
 لطفیله وئردی نطق و شعور و بیان بنا
 دیل وئردی شکر نعمتینی ائده لوم مدام
 بین (مین) شکر فیض رحمتی اولدی عیان بنا
 شاد اول ظفر، کؤنولده داخی عقده قالمادی
 ایکسی جهانده عؤمور وئرور جاودان بنا

ظفرین تورکجه دیوانینا یازدیغی قیسا مقدمه، اونون قووتلی بیر یازیچی اولدوغونو
 گؤستریر: «اما بعد، ناظم لال (داش - قاش) حلال (زینت لر) و حلی (زینت لشمیش) مرتضی قلی متولی
 بو طرز یله بیان حال و بو نهج یله شرح مافی البال اندرکی چون صفحه روزگاره قالماق ایچون
 خاطره یتیشدی کی فارسی اشعار قریب یوز بین بیته یتیشمیش ایدی. بیر نچه ده ترکی
 گفتاری انشاء اولونه هوای روح افزای بوستان شوقه دوشوب بلبل شوریده حال کیمی مست
 اولوب بیر نچه غزل شکسته بسته نظمه چکوب بو نادره مجموعه درج اولدی. رحمت ازلی اول
 پاک نهاد یولداشلره کی بو عروس شاهده مشاهده قیلدوقجه اعلاسی نین حلیه (زینت) سینه
 تحسین ایله جمال کمالینه زینت یتوره و ادناسی نین شانه مروت بیرله زولف خطاسیندن عقده
 عیوبون چیقاروب آئینه قدر تیندن صیقل احسان یله نقصان عُبارین گؤتوره.»
 شاعرین فارسجا دیوانی باره سینده آختاریشلاریمیزا رغماً بیر شئی تاپا
 بیلمه دیک. نصرآبادی تذکره سینده دورد مین بیت شعریندن بحث ائدیلدیگی
 حالدا، آنجاق «بهترین اشعار پڑمان» مجموعه سینده بیر نچه مریع و تک نیت تاپیب اونلاردان
 بیر نچه سینی بورادا نقل ائتدیک: (۱)

من نمیگویم سمندر باش یا پروانه باش
 چون بفکر سوختن افتاده ای مردانه باش*

۱- بهترین اشعار پڑمان بختیاری تهران - ۱۳۱۳ دن.

*- بو تک بیت و بوندان سؤنراکی تک بیت ایراندا ضرب المثل کیمی مشهور اولدوغو حالدا بو بؤیوک شاعرین
 قوجامان دیوانی هنوز تاپیلما میشدیر.

آنچنان منتظرم در ره شوق

که اگر زود بیائی دیر است

بگریه‌ی شب و آه سحر چه کار مرا
همیشه دولت وصل ترا طلبکارم
دل من که نازکتر از موی یار است
تو هر جور خواهی بکن با دل من
غیر تسلیم به تیغ تو سر ما چه کند

بناله‌ایکه ندارد اثر چه کار مرا
که بی‌خبر برسی با خبر چه کار مرا
گرفتار خوی بد روزگار است
مرا با تو کار است، با دل چه کار است
قطره را کار چو افتاد بدریا چه کند

مسیحی:

مسیحی‌نین دؤغوم و اولوم تاریخی هله‌لیک بیزه معلوم دئییلدیر. او سلطان محمد خدا بنده (۱۵۸۷ - ۱۵۷۷م)، بیرینجی شاه‌عباس (۱۶۲۹ - ۱۵۸۷ = ۱۰۳۸ - ۹۹۶ هـ ق سلطنت) و شاه‌صفی (۱۶۴۲ - ۱۶۲۹ م = ۱۰۵۲ - ۱۰۳۸) زامانیندا یاشامیش، دیوانینی خدا بنده‌یه و یازدیغی اوچ مثنویسینی (دام و دانه، زنبور و عسل و ورقا و گلشاه) شاه‌صفی‌یه اتحاف اتمیشدیر. بو حادثه‌لر اونون اوزون حیات یاشادیغینی گؤستریر.

مسیحی‌نین ورقا و گلشاه^(۱) مثنویسی گونوموزه قدر گلیب چاتمیش، تهران و لندن الیازمالاری اساسیندا ۱۹۷۸ ده باکیدا پروفیسور علیار صفرلی طرفیندن چاپ ائدیلمیش و شاعر حقیقده آیریجا بیر علمی تدقیقات اثری اوخوجولارا تقدیم ائدیلمیشدیر. مسیحی‌نین ورقا و گلشاه مثنوی سینده آدی چکیلن «دام و دانه»، «زنبور و عسل» مثنویلری هله‌لیک هنج بیر یشرده اله کئچمه‌میشدیر.

۱- ورقا و گلشاه داستانی «لیلی و مجنون» داستانی کیمی عشقی عرب داستانی دیر و حضرت محمد (ص) زامانیندا واقع اولدوغو سؤیله‌نیر. ورقا و گلشاه بنی شییان قبیله‌سی‌نین بؤیوک‌لری بن اوشاقلاری دیر. بیرگه بویوبوب سئویشه‌رک انولنمه‌یه قراز و ئرمیشلر، لاکین مختلف ماجرالار بو ایشه مانع اولموش. ورقا بیر چوخ مهربانلیقلاردان سؤنرا سئوگیلی سینه چاتمادیغی اوچون چولده آلاسه دان اولوم ایسته‌بیر و اولور. گلشاه دا بونو ائشیدنده اونون قبری اوستونده اوزون اولدورور و اوردادا باسدیریلیر. حضرت محمد (ص) شاما گلندن سونرا اونون دو عاسیله بو سئوگیلیلر دیریلیر و ۴۰ ایل بیرلیکده یاشاییرلار.

شاعرین دیوانی پروفیسور علیار صفرلی (حاضریدا ایراندا آذربایجان جمهوریتی سفیری) طرفیندن اصفهاندا فرهنگ کتابخاناسیندا الیازمالار آراسیندا تاپلمیش و تدقیق ائدیله رک چاپا حاضرلار نامیشدیر. بو کتابین چاپینی آقای شعر دوست عهده‌سینه آلمیشدیر.

دیوانی نین مقدمه‌سینده شاعرین اؤز دوغما یوردو تبریز باره‌سینده معلومات واردیر. شاعر بیر مدت تبریزده قاضی وظیفه‌سینده چالیشمیش دیر. بعضی شعرلرینده غربتدن شکایت ائدیر و روم دیاریندا (تورکیه) اؤلدوغو زمان تبریز حسرتیله یانیب یاخیلدیغینی بیلدیرمیشدیر. مثلاً:

صبح عیشیم شام ایروور (دیر) تبریز مصر (شهر) یدین جدا
تا من آواره‌سه مسکن بلاد روم دور
دئمه غربتده نه دیر حالین مسیحی هجر ایله
غربت و فرقت ده قالان حالتی معلوم دور

مسیحی شعرلرینده ان چوخ نوائی و فضولی نین تأثیرینده قالمیش لاکین ختائی، کشوری و امانی نین شعرلریندن ده فایده‌لانمیش و اونلارا نظیره لر یازمیشدیر.

مسیحی نوائی نی اؤزونه اؤرنک کیمی سئجمیش و اؤنون تأثیری و اؤ زمانین دبيله شعرلرینی داها چوخ جیغاتای (اؤزبک) تورکجه‌سیله یازمیشدیر.

مسیحی نین شعر دیلی، لیریک قهرمانی نین تصویرینده ایشلتدیگی ایسفاده اوصوللاری، مجاز و صورتلر سلسله‌سی فضولی صنعتینی خاطرلرلر (دیر) (ع) صفرلی) مثلاً اؤنون:

قایسی باغین گولشنی حسنون کیمی گولزاری بار (وار)
قایسی گولزاری بن جمالین تک گول بیخاری وار

و یا:

قایسی بوستان سروری دیر قذ خرامانون کیمی
قایسی گولشن غنچه‌سی لعل - دورافشانون کیمی

بیتلریله باشلایان غزللری فضولی نین:

هانسی گولشن گولبونی سرور - خرامانونجا وار
هانسی گولبون اوزره غنچه لعل - خندانونجا وار

بیتله باشلایان غزلینه نظیره یازلمیشدیر.

مسیحی نین بعضی شعرلری ختائی نین قوشما، گرایلی و غزللرینی یادا سالیر. دئمه‌لی بو شاعر ده ختائی کیمی شفاهی خلق ادبیاتیندان بهره آلمیش و یارادیجیلیغیندا اونندان فایده‌لانمیشدیر. مثلاً مسیحی نین غزلی:

گلدی فصل نوبهار و گولستانوم گلمه‌دی
 گولدی هر یان غنچه تک غنچه دهانوم گلمه‌دی
 بیته ایله باشلایان غزلی ختائی‌نین:

دم به دم یؤل گؤزلهرم، سئوگیلی یاروم گلمه‌دی
 قالمیشام قیش محنتینده نوبهاروم گلمه‌دی

«گلمه‌دی» ردیفلی شعرینه جاواب اؤلاراق یازیلیمیشدیر.

ختائی بو شعرینی چالدیران ساواشیندا اسیر دوئن تاجلی خانیمینا اتحاف
 اتمیش، سئوگیلی سیندن آیری دوشمه‌سینی قیش محنتی کیمی آغیر سایمیش، سئوگیلی
 یارینی نوبهارا بنزه تمیشدیر (ع. صفرلی)

یئنه ختائی‌نین تأثیریه سؤیله‌دیگی بیر مسمطدن دؤرد بندینی نقل ائدیریک:

دینله بولبول قصه‌سین کیم گلدی ایام باهار
 قیلدی هر بیر باغدا هنگامه هنگام باهار
 اولدی سیم‌افشان اونا ازهار بادام باهار
 عیش و نوش ائت کیم کئچر قالماز بو ایام باهار

گینه انوار شکوفه‌یله بزه‌ندی باغ و راغ
 عیش ایچون قوردی گلستاندا قیزیل گوللر اتاق
 کیم بیلیر اول بیر باهارا کیم اوله کیم قالا ساغ
 عیش و نوش ائت کیم کئچر قالماز بو ایام باهار

زخ‌لری رنگین گؤزه‌لر دیر گول ایله لاله‌لر
 کیم قولقلارینا دورلو جوهر آسمیش زاله‌لر
 آلدانیب سانماکی بونلار بؤیله باقی قاله‌لر
 عیش و نوش ائت کیم کئچر قالماز بو ایام باهار

اوماریم بؤلوب مسیحی بو مربع اشتهار
 اولاهلیینه چو چار ابرو گؤزلر یادگار
 بولبول خوشگویسون گول یوزلولره یورو وار
 عیش و نوش ائت کیم کئچر قالماز بو ایام باهار

(بو مرعین اصلی ۹ بنددیر)

مسیحی انسانی کائناتین معجزه سی کیمی ساییر و انسان گۆزه للیگینده ایلاهی بیر قدرت آختاریر و انسانی اؤز عقل و کمالینا گۆره اوجا گۆیلره قالدیریر (ع. صفرلی) مسیحی نین شعرلرینده انسانپرورلیک، عشق و محبت، کامل انسان آرزوسو و عینی زماندا زاماندا دن شکایت اساسلی تم لری تشکیل ائدیر. اؤ دا فضولی کیمی بیر چوخ غزل لرینده ایلاهی عشقی ترنم ائدیر و اونو انسانی ابدیت، تانرییا قوووشدوران یگانه وسیله بیلیر. مسیحی دیوانینی «وسيلة الوصول» اءلان دیریر. دیوانی، دیباچه، غزل، رباعی و مثنوی لردن عبارت دیر، اؤ دا فضولی کیمی غزلی اوستون توتوموش و شاعرانه دو یغو و دوشونجه لرینی عکس ائتدیرمک اوچون غزل شکلینی مناسب گۆرموشدور. (ع. صفرلی) مسیحی نین ده عشقی فضولی نین عشقی کیمی غم له برابر دیر. او عینی زماندا عۆمرو غنیمت بیلیر و شاد - خوشبخت یا شاماغی دا توصیه ائدیر:

عۆمرو بیلگیل مفتنم توت جام باده ای کۆنول
موندین آرتوق بئرمه او قاتونگی باده ای کۆنول
یار ایله گولگون قدح ایچمک اراده ائیله دون
خوب دور گر اولمایا اغیار اراده ای کۆنول

اؤ سئوگیلی سینی تعریف ائدرکن گۆزل و بدیعی تشبیه لر ایشله دیر مثلا:

قارا لباسدا نازک تنین کی پنهان دور
نهان اولان طولمات ایچره آب - حیوان دور
لباس مَشک ایله روی عالم افروزون
مه چهارده ایرور کی گنجه تابان دور

او شعرلرینده اؤیود لر یله چاغداشلارینی دوزلویه، خیر خواهلیغا، عشقه - صداقته چاغیریر و ظولمو، شری، بدخواهلیق و جهالتی پیسله ییر.

مسیحی نین بعضی شعرلرینده وحدت وجود مفکوره سی اؤز عکسینی تاپیر. ساقینامه آدلی شعرینده شاعرین دینی - فلسفی گۆروشلری آیدین شکیلده ایفاده ائدیلمیشدیر. شاعر ایلاهی عشقین رمزی اولان ساقی دن کرم دیله ییر و دردینه درمان آختاریر:

گتیر ساقی اول راح - راحت فزا	کی بیورور دل و جانه ذوق و صفا
کۆنول خلوتینی منور قیلور	دمماغ خردنی مُعطر قیلور
آنین جرعه سین نوش ائتگن گدا	اولور نشئه ی ذوق دین پادشا

ایدر کبر اهلینی چون خاک پست
کی ائتگی منی اؤزلیگیمدین بری
نواي طبرناک آغاز قیل

بیروور نفسگه ذوقی آنین شکست
منگا لطف ایله توت گیلن ساغری
مُفتی مقام طرب ساز قیل

.....

.....

کی دیلدین قیلور رفع رنگ ملال
تاپار غُصه و غمدن آزادلیق
زمانه غمینی فراموش ائدر
زمان محنتی دین غمینم یئنه
مسیحی نین فارسجا دا دیوانی وارمیش، لاکین هله لیک الیمیزه کئچمه میش و تذکره و
جُنگلرده کی فارسجا شعرلری ده تۆپلاتیب نشر ائدیلمه میشدیر.

گتیر ساقی اول آب - آتش مثال
بیروور نشئه سی کونگومه شادلیق
آنین غصه سی هر کیشی نوش ائدر
منگه بیر کی اندوهگینم یئنه

صائب تبریزی:

میرزا محمد صائب تبریزی ۱۷۹۹ هـ ۱۵۹۰ م دا تبریزده دؤغولوب. اؤکیچیک یاشدا آتاسی
میرزا عبدالرحیم شیرین قلم ایله اصفهانا کؤچموش و اورادا (عباس آباد) یئرلشمیشدیر. صابرین
غزللری نین مقطع لرینی تشکیل ائدن آشاغیدا کی بیتلر اؤنون تبریزی اولدوغونو گؤستیر:
صائب از خاک پاک تبریز است هست سعدی گر از گل شیراز
در بهار سرخروئی همچو جنت غوطه داد فکر رنگین تو صائب خطه تبریز را

ز حسن طبع تو صائب که در ترقی باد بلند نام شد از جمله شهرها تبریز
صائب جاوانلیغیندا حجازا گئتمیش و قایداندا عثمانلی امپراتورلوغو داخلینده بیر نئچه
یئری گزیب و بیر چوخ عالیم و شاعرلرله گؤروشموشدور.

صائب اؤزون بیر سیاحتدن سؤنرا اصفهانا قایدیب اورادا شاهلیق سارایینا یاخین بیر
شاعر کیمی یاشاماق ایسته میشدیر، لاکین اؤنون اوستون استعداد و شهرتینی تحمل ائله مین
پاخیلار اؤنو شاه عباس یین نظریندن سالمیشلار. صائب شاهین اعتناسیزلیغیندان سیخیلیب
۱۶۲۵ م ده هندوستانا طرف سفر ائدیپ و بؤ ناراضیلیغینی شعر ایله بیان ائتمیشدیر:

طلائی شد چمن، ساقی، بگردان جام زرین را
بکش بر روی اوراق خزان دست نگارین را

دلم هر لحظه از داغی بداغی دیگر آویزد
 چو بیماری که گرداند ز تاب درد بالین را
 بجای لعل و گوهر از زمین اصفهان صائب
 بملک هند خواهد برد این اشعار رنگین را

صائب اصفهان‌دان هراتا، اوردان دا کابله گنتمیشدیر. بۇ زامان کابل دا «ظفرخان» لقبی ایله مشهور اولان نواب میرزا احسن‌الله حاکیم‌ایدی. صائب بیر زامان اؤنون یانیندا قالدی. شاه جهان ۱۶۳۰م دا دکنه حرکت ائتدیگی زامان ظفرخان ایله بیرلیکده، صائب ده اؤنون یانیندا گئدیر و هانپوردا اولان زامان صائب آتاسی نین اکبرآبادا گلدیگینی اؤیره نیر. اؤ، ظفرخان‌دان آشاغیداکی شعرله اصفهانا مراجعت اوچون اجازه ایسته ییر:

شش سال رفت که از اصفهان به هند	افتاده است توسن عزم مرا گذار
هفتاد سال والد پیری است بنده را	کز تربیت بود به منش حق بشمار
آورده است جذبه گستاخ شوق من	از اصفهان به آگره و لاهورش اشکبار
زان پیش تر کز آگره بمعموره دکن	آید عنان گسسته تر از سیل کوهسار
این راه دور از سر شوق طی کند	با قامت خمیده و با پیکر نزار
دارم امید رخصتی از آستان تو	ای آستانت کعبه امید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردن من است	لب را بحرف، رخصت من کن گهر نثار
با جبهه گشاده تر از آفتاب صبح	دست دعا به بدرقه راه من بر آر
اما صائب اجازه آلا بیلیمیر. فقط بیر ایل سؤنرا کشمیرده ظفرخان‌دان رخصت آلابیلیر و آتاسیله و خانین و ئوردیگی دگرلی هدیه لرله اصفهانا قاییدیر.	

بۇ زامان شاه صفی تخت‌ده ایدی و صائب بیر مدت دربار‌دان کناردا قالیب، بۇ ائنادا مشهد، قم، قزوین، اردبیل و یزدی گزیر و تبریزده یاشاییر. ۱۶۴۰م = ۱۰۱۹ هـ تبریزده اولان مشهور عثمانلی سیاحی «اولیا چلبی» تبریزده گوردویو صاحب دیوان شاعر لر آراسیندا صائبی ده قید ائدیر.

شاه عباس ثانی (۱۶۶۶ - ۱۶۴۲م) تخته کئچدیکدن سؤنرا صائبی سارایا دعوت ائدیر و اؤنا ملک الشعرا عنوانینی وئریر.

صائب ایراندا سبک هندی نین تمثیلچیسی دیر. شعرلرینده زنگین خیال‌لار، مجاز و استعاره لر و یشنی تشبیه لر ایشله دن بۇ سبکین ان بۇیوک نماینده لری صائب و بیدل دیر. صائب اوسلوب و فیکیرلرین و مضمونلارین تزه لیگی باخیمیندان دا ایرانین سؤن بۇیوک غزل اوستادی ساییلیر. شعرلرینده عصری نین اجتماعی وضعیتینی آینا کیمه عکس

انتدیر میشدیر. شهرتی هند، ایران و آنادولو اؤلکه لرینی توتان بۇ شاعره، اؤز زمانیندا هند، آذری و عثمانلی شاعر لری طرفیندن نظیره لر یازیلیمیشدیر.

تورکیه تذکره چیلریندن معلم ناجی «اسامی» آدلی اثرینده صائب دن بحث ائدرکن (دیوانی روم ده ان زیاده شهرت بولان دواینندن دیر حتا اوللری تدریس اولونوردی) - دئییر. حکمت ایفاده ائدن شعر لری عصرین بؤیوک عثمانلی شاعری «نابی» اوزه رینده تأثیرلی اولموشدور. فارسجا شعر لری نین مهم بیر حیصه سی چاغداشلاری و داها اولکی ایران شاعر لرینه دندگی نظیره لر دن عبارتدیر. بوندان باشقا مضمون یارادیجیلیغی و تکبیت لری اونون بارز خصوصیتلریندن دیر، تکبیت لری اونون فیکیر لری و اجتماعی و اخلاقی ملاحظه لرینی بیان ائدیر. بو تکبیت لری نین بیر چوخلاری ضرب المثل حالینا گلمیشدیر.

صائب ۱۲۰ مین بیتدن چؤخ شعر یازیب ۱۷ تورکجه غزل و ملمعاتی واردیر. شاه عباس ثانی نین شاه جهان ایله ساواشی و قندهار فتحی نی (۱۶۴۸ = ۱۰۲۷ هـ) مثنوی شکلینده نظمه چکمیشدیر. شاه عباس ثانی دن سؤنرا شاه سلیمان ین تخته کئچمه سی مناسبتیله سؤیله دیگی قصیده دن اؤترو شاهین گؤزوندن دوشدو، بۇ حال شاعرین اولومونه قدر داوام ائتدی. صائب (م. ۱۶۷۱ = ۱۰۸۷ هـ) ق تاریخینده و بیر روایته گؤره م. ۱۶۷۶ دا اصفهاندا وفات ائتدی و صائب تکیه سینده دفن ائدیلدی. «سرخوش» تذکره سینده صائبین اولوم تاریخی (صائب وفات یافت) = ۱۰۸۷ هـ جمله سیله قید ائتمیشدیر. صائب اؤجابلو، آریق و هر کسه سؤگی و ساینی دویان بیر انسان ایمیش، شراب یثرینه تنباکویه رغبت گؤستردیگی شعر لریندن آنلاشیلیر.

کردم بدود تلخ قناعت ز آب تلخ

شستم لب پیاله ز آب شراب تلخ

کی اؤز پیاله سیننی وئردی آفتاب سینه
کی دمبدم لب لعلین وئرو شراب سینه
شرابدان نیچه گؤز تیکسه هر حباب سینه
کی گول کیمی یاراشور چهره پر آب سینه
بو دوزلو لب لرایلن نیلسون شراب منه
حلال ائدر قانونی تا یئتر کباب سینه
کی اول غبار اولور پرده حجاب سینه
کی داغ عیب اولور خال انتخاب سینه

نه احتیاج کی ساقی وئره شراب سینه
شراب لعلی ایچون توکمه آبرو زینهار
اگر اورم داشه پیمانهنی کیچور، ساقی
قوروتمه ترلی عذارین ایچینده باده ناب
شرابدان نه عجب اولماسون اگر سرخوش
بو آتشین یوزایلن کیم دوتر سنین اتگین
دیدوم چقاره سنی خط حجابدن، غافل
سنین صحیفه حسنین کلام صائب دیر

اثرلری: ۰ شاعرین اثرلری منظوم و منثور اولوب ایکی حیصه یه بؤلونور. منظوم اثرلری ۱۲۰ مین بیتدن آرتیق دیر و بونلاردان عبارت دیر: فارسجا و تورکجه غزللر و قصیده لریندن عبارت اولان دیوانی، قندهار نامه، محمود و ایاز مثنویسی و بیاض آدیندا منتخباتی دیر. فارسجا غزللرین بیت عددی ۲۳ - ۴ آراسیندا اولوب بعضاً قافیهلر تکرار ائدیلیر و بیتلر آراسیندا کی فیکیر آیریلیغی هر بیته مستقل بیر معنا و اثریر. شاعر معتدل طبیعتلی اولدوغو حالدا شعرلرینده مبالغه واردیر.

غزللرینی عشق، تصوف، نصیحت و حکمت موضوعلاری تشکیل ائدیر و بونلارین آراسیندا اللسی یه یساخین نظیره واردیر. نظیره لرین چوخو سنائی، عطار، قاسم انوار، اوحدی، سعدی و حافظین غزلرینه یازیلیمیشدیر. صائبین شعرلرینه اوزو یاشارکن ده نظیره لر دئییلیب و دیوانی امیرلره هدیه گؤندریلیردی.

محمود و ایاز مثنویسی سلطان محمود غزنوی نین ساتقی و ندیمی اولان ایاز ایله مناسبت لریندن بحث ائدیر.

بیاض آدیندا کی منتخباتی اوز شعرلریندن و اسکی و معاصیر شاعرلرین شعرلریندن مرکب ۲۵ مین بیته یاخین دیر.

صائبین توتون و قلیانی مدح ائدن نظم و نثر قارشیفی بیر رساله سی ده واردیر. صائبین کامل دیوانی چاپ اولماییدیر. آشاغی - یوخاری ۴۰ مین بیتتی احتوا ائدن منتخباتی بیر نچه دفعه هندوستاندا و ایراندا (امیری فیروزکوهی) چاپ اولدودور. دهاکیچیک سئچیلیمیش اثری استانبولدا خلوصی طرفیندن «مجوهرات صائب تبریزی» آدیله تورکجه یه ترجمه ائدیلمیشدیر. (۱۳۳۱ه ق)

صائبین تامام شعرلری بیر درجه ده دئییلدیر. لاکین صائبین ان آزون مین بیتتی اونون بویوک و بیرینجی درجه لی بیر شاعر سایلماسینا کفایت دیر.

صائبین شعرلری نین مهم حیصه سی تعلیم و تربیه یه عاید دیر. بیتلری نین بعضیلری آتالار سؤزوکیمی یاددا قالا بیله جک و حکمتلی دیر. او حکیمانہ سؤزلریله اؤخوجویا اخلاقی فیکیرلر تعلیم ائتمگه چالیشیر. شاهلارا تعریف نامه یازماقدان چوخ نصیحت و ثرمک مقصدینی ایزلیمیشدیر. شاه عباس ثانی یه عشرتدن اوزاقلاشدیرماق اوچون یازدیغی آشاغیدا کی شعرلری دقته لایق دیر.

شیشه را بر طاق نیسان نه قدح را خرد کن بشکن از خون سیه مستان خمار روزگار
توبه عهد جوانی را قبول دیگر است بگذر از می در جوانی ای بهار روزگار

آشاییدا فارسجاشعرلریندن اولاراق بیر نچه تک بیتی و بیر غزلی نقل اندیریک:

ز بسکه تلخی دوران چشیدهام صائب دهان مار شود تلخ از گزیدن من

چند پرسى صائب احوال پریشان مرا مدت بیداری ام در خواب ظلمانی گذشت

مدتی چون غنچه در خون جگر پیچیدهام تا در این گلزار چون گل یک دهن خندیدهام

در کدامین چمن ای سرو ببار آمدهای که رباینده تر از خواب بهار آمدهای

اظهار عجز در بر ظالم روا مدار اشک کباب مایه طغیان آتش است

برق عالم سوز در ابر سیاه نوبهار از نگاه چشم فتان تو یادم میدهد

در این ایام شد ختم سخن بر خامه صائب مسلم بود اگر زین پیش بر سعدی شکرخائی

کثرت موج ترا در غلط انداخته است ورنه در سینه دریا گهر راز یکی است

موج از حقیقت گهر بحر غافل است حادث چگونه درک نماید قدیم را

از حقیقت روی صائب در مجاز آورده ایم ماه را دایم ز طشت آب میجوئیم ما

عشق عالم سوز را با کفر و ایمان کار نیست گردن ما در کمند سیحه و زنار نیست

کاسه منصور خالی بود پر آوازه شد ورنه در میخانه وحدت کسی هوشیار نیست

هر که پیراهن به بدن نامی درید آسوده شد بر زلیخا طعن ارباب ملامت عار نیست

بر رگ جانها نیچد تا پریشان نیست زلف نبض دلها را نگیرد چشم تا بیمار نیست

طوطی از آئینه میگویند می آید بحرف چون مرا در پیش رویش زهره گفتار نیست

صائبین تورکجه غزل لرینی لنینگراد دانشکده سینده اولان بیر الیاز ماسینا اساساً پروفور

حمید آراسلی دونیا یا تانیتمیشدیر. حمید آراسلی یه گۆره بو ربابی شاعرین عشق تعلق سینده محبت، آزاده لیک، عزت نفس، وفا و صداقت، حکمت و عدالت کیمی انسانلیغین ان آیدین و پأرلاق خصوصیتلری ایفاده اندیلمیشدیر.

صائبین تورکجه شعرلرینده نظری ایلک دفعه جلب ائدن اؤنون فضولی تأثیرینده یازان بیر شاعر اؤلماسی دیر. تورکجه غزللری نین مهم حیصه سی وزن، ایفاده و حتا شکیل باخیمیندان دا فضولی یه نظیره اؤلاراق یازیلیمیشدیر:

ائدن چیخارام زولف پریشانینی گورگج ایشدن گنده رم سرو خرامانینی گورگج

«صائب»

کؤنلوم آچیلر زولف پریشانینی گورگج نطقوم توتولور غنچه خندانینی گورگج

«فضولی»

عاشق قانینی و سملی قاشین نهان ایچر جوهرلی تیغین آرا پیوسته قان ایچر

«صائب»

تؤکدوکجه قانیمی اوخون اول آستان ایچر بیر یئرده ایم اسیر کی توپراغی قان ایچر

«فضولی»

سؤن اؤلاراق اوچ تورکجه غزلینی و دیگر غزللریندن بیر نچه تک بیت نقل اندیریک:

می دن اول چه ره زیبا عرق افشان اولموش
یا سراسر گؤز اولوب اوزینه حیران اولموش
بو گو ره ن دائره نی هاله خیال ائتمه کی چرخ
اغزین آچیب مه شبگردیمه حیران اولموش
گؤزدن ایراق کی سلطان جنون شوکتدن
هر دوگون باشیمه بیر چتر سلیمان اولموش
لب لعلین غمیندن بس اودوبدور قائلر
خوبلارون اوره گی کان بدخشان اولموش
تا گؤرودور نظرین وار اون ایلن قاشی یای
گول اؤزون جمع قیلوب غنچه پیکان اولموش
صاف ائدنده لب جانبخشینی دوران ایشی دیر
بیر ایکی قطره داموب چشمه حیوان اولموش

رحم قیل صائبه ساقی می ایله دوت الیمی
نیجه ایچسون قانینی بو اوره گی قان اولموش

بیز نه ایمدی ذره تک جولانا گلمیشلر دنوز
آفتاب عشق ایلن دورانا گلمیشلر دنوز
گون کئچیرمکدر حسایی شاهد، اگریلیق ایچون
دوغرولوغدن بیز بوگون دیوانه گلمیشلر دنوز
صانه دور باران رحمت گر قلیچ گوگدن یاغار
قوچ کیمی قوربان ایچون میدانه گلمیشلر دنوز
توتمه، اول گول، دامنین محشر گونونده جان ایچون
قیلمه یوزسزلیق نگار ایله بیر آوج قان ایچون
آچما گیل آغزین گورنده خال مشکین دانه سین
اگمه باش پرکار تک هر نقطه یه دوران ایچون

یولداش اولدور کیم قراگونلرده یولدان چیخمه سون
گنجه یولداش دان خضر تک چشمه حیوان ایچون
یئنی آی باشین ایهر خورشیده تا اولسون تمام
ساده دل بیلمز کی بسلر اوزونو نقصان ایچون
مشرب ایچون قویما گیل الدن عنان اختیار
خاملیقدان آتینی اولدورمه گیل میدان ایچون
حسن جولانیندن ال کسمک دیر اروادلار ایشی
گنچ اوزوندن مردلر تک یوسف کنعان ایچون
منت ایله دیریلیک صائب اولومدن دیر بتر
جان وئریرلر اهل غیرت درد بیدرمان ایچون

ایله کیم صائب، غم دوران توتوبدور چوره می
سیر گول ممکن دگیل آچسین توتولموش کونلومی
جام اورماق رسم دیر ساقی، توتولموش آی ایچون
صیقل جام ایله پرواز ایت توتولموش کونلومی

عاشقین گؤز یاشینا رحم ایله مز اول آفتاب
یسیفلاماق (أغلاماق) ایله آپارماز اؤد الیندن جان کباب

توتولموش کؤنلومو جام ایله شادان ائیله مک اولماز
ال ایسه پسته نین آغزینی خندان ائیله مک اولماز

یوخاریدا نقل ائله دیگیمیز غزللرین بیتلرینی تدقیق ائده رسک هر بیتین تکجه، مستقل
معناسی اولوب، بعضی لری نین آتالار سؤزو کیمی اؤلدوغونو و یا آتالار سؤزون شعرده
ایشلندیگینی گؤروروک. بۇ دا بیزه صائبین سؤن خصوصیتینی گؤستریر.

شاه عباس ثانی:

۱۶۷۴ - ۱۶۴۲ م ایل لری آراسیندا سلطنت ائدن ایکینجی شاه عباس تورکجه و فارسجا
شعرلر یازمیش و ثانی تخلصو ایله تانینمیشدیر. بو شاعر پادشاه اصفهاندا بیر چوخ تاریخی
بینالار تیکدیرمیش و عالیم و شاعرلردن حمایه ائتمیشدیر.
شاه عباس ثانی نین شعرلریندن نمونه:

اوچ وفالی کیمسه اؤلموش همدیم
گاه فرقت، گاه محنت، گاه غم
گنجه گوندوز هم انیس و محرمیم
گاه فرقت، گاه محنت، گاه غم

وئردی دوران جام هجران ساقی تک
قالدی حسرت یوره گیمه تاقی تک
چئوره م آیسر گاه و بیگه یاغی تک
گاه فرقت، گاه محنت، گاه غم

دییه بیلهم کیمسه یه دردیم تمام
یار مننه سرکش و اغیاره رام
کؤنلومه اولا بنیم هر صبح و شام
گاه فرقت، گاه محنت، گاه غم

موجی: موجی و یا شیخ الاسلام تبریزی نین ۲۶ غزلی واردیر.

طرزی افشار: اورمیه افشارلارینداندیر. کیچک دیوانی، دیوان طرزی افشار

آدیله «نشریات تمدن رضائیه» طرفیندن چاپ اولموش. فارسجا و تورکجه منظومه لر دن باشقا «طرزیک» آدیله اسکی ادبیاتدا معروف اولان اوسلوبدا شعر لر یازمیشدیر. بۇ سبک شعر ده بیر چوخ تورکجه کلمه لر فارس قرامینه گۆره ایشلنمیشدیر. شاه عباس ثانی و شاه صفی درباریندا بۇ طرز شعر لر چوخ بگه نیلمیش و شاه صفی طرفیندن تشویق ائدیلمیشدیر. بۇ سبک شعر بعضی معاصیر شاعر لر مثلاً «موللا فوقی» طرفیندن ده تقلید ائدیلمیش لاکین کلاسیک فارس شعر ی قاباغیندا چوخ رغبت گۆرمه میشدیر. بۇ سبک شعر داها چوخ تفریح و مسخره اوچون سؤیله نیش و چوخو ملمعات شکلینده دیر.

طرزی هجو و هزله متمایل بیر شاعر دیر و آذری تورکجه سیله یازدیغی شعر لری بۇ ادبیاتین گۆزل نمونه لری آراسیندا دیر. (ایران شهر - شماره ۱۲ و ارمغان مجله سی ۱۳)

درونی: آذربایجانین تانینمیش شاعر لریندن اولوب و اصلی تبریزی دیر. عایله سی شاه عباس زمانیندا اصفهاندا یئرلشمیشلر. صائب درونی نی تقدیر ائدیب، شعر لریندن بیاض دا نقل اتمیشدیر.

تأثیر:

میرزا محسن تأثیر اصلی تبریزی اولوب، آنا و آتاسی بیرنجی شاه عباس زمانیندا اصفهاندا کؤچموشلر و میرزا محسن اصفهاندا دؤغولوبدور. تخلصو تأثیر دیر و شاه سلیمان و شاه سلطان حسین زمانیندا بۇ یوک دولت رجالیندان اولوب بیر مدت یزد وزیر ی اولموشدور. تأثیر صائب یین سون زمانلارینی گۆرموش و غزل لری نین بیرینده بئله سؤیله میش: حاذق نبض سخن در همه عالم نیست بجز از صائب و تأثیر که از تبریزند

صائب وفات ائندن سونرا تأثیر اونون یئرینی توتدو. بۇ شاعر باره سینده محمد طاهر نصر آبادی، «تذکره المعاصرین» (محمد علی حزین) و «سفینه خوشگو» و «چراغ هدایت» ده سراج الدین علیخان آرزو مفصل معلومات و ثرمیشلر.

تأثیر یین کلیاتی، قصیده لری، غزل لری، مقطعات، رباعیلر و یثدی مثنوی دن عبارت دیر. قصیده لری نین قدر تلی سی ۱۴ معصومون نعت و منقبتینه عاید دیر. غزل لری سلیس و روان و جانا یاخین دیر و تزه مضمونلار و اصطلاحلار لا دولو دور. دیوانی نین مطلق بئله باشلار:

ای در کف مهر تو سر رشته عنوانها دارند سرافرازی از نام تو دیوانها

تأثیر یین بعضی غزل لر و قصیده لرینده زمانی نین واقعه لری ذکر ائدیلمیشدیر. مثلاً تورکجه یازدیغی بیر غزله سلطان اکبر یین آتاسی اورنگ زیب دن کوسوب ۱۰۷۸ هجریده سلطان

سلیماننا سیغینماسی نقل ائدلمیشدیر.

قطعه لرینده شاه سلیمانین اولومو (۱۱۰۵ هـ ق) و علامه مجلسی نین وفاتی (۱۱۱۱ هجری) و یزد عصیانیندان (۱۱۱۶ هجری) و چهلستون آینا خاناسی نین یانماسیندان سؤز ائتمیشدیر. (۱۱۱۸ هجری) تأثیرین کلیاتیندان بیر نسخه مجلس کتابخاناسیندا و بیر نسخه ده معقول و منقول دانشکده سی کتابخاناسیندا موجوددور. تأثیرین فارسجا و تورکجه شعرلری اؤن آلتی مین بیت اولوب، تورکجه شعرلری ۴۴۷ بیت دن عبارت دیر. آشاغیدا نمونه اوچون یکی شعرینی نقل ائدیریک:

رخسارین اولان یئرده داخی گول نه ایچون دور
باش ووردی خطون سبزه و سونبول نه ایچون دور
اول حسن خداداده دگیل زینته محتاج
اول حُسن جمالیله تجمل نه ایچون دور
دئدبون کی سنی اولدورهم تیغ ستم دن
ای شوخ جفاپیشه تأمل نه ایچون دور
جرم و گنهیمدن کی سنی ایستمه گیمدیر
اغماز ایله دون ناز و تغافل نه ایچون دور
بیر حلقه زولفیله جهان اولدی اسیرون
باشقا داخی مین حلقه کاکل نه ایچون دور
یومدون گؤزوننی گیزلین ایراقدان منی گؤرگج
عشاقی گؤرن یئرده تجاهل نه ایچون دور
اول لعل و لب ایله کی سنه قسمت اولوبدور
آرتوقی داخی نقل و گول و مل نه ایچون دور
قیش گئتدی باهار اولدی و باشدان آچیلیب گول
معلوم دگیل ناله بولبول نه ایچون دور
الله ایله دوز گلسه اگر منزلت و قرب
هر ناکسه تأثیر توسل نه ایچون دور

ستم آشنا دییه لر
سنه بی وفا دییه لر

منه بینوا دییه لر
غمه مبتلا دییه لر

بو قدر ستم زیاندور
سنه بی وفا دییه لر
چکبیل الدن اختیاریم
سنه بی وفا دییه لر
نه نشاط باغ و گلشن
سنه بی وفا دییه لر
گۆزی یاش ایکن قوروتما
سنه بی وفا دییه لر
گول قامتون قیامت
سنه بی وفا دییه لر
اوره گیم له چوق ایشمه
سنه بی وفا دییه لر
یسوزون آی، لعلون آتش
سنه بی وفا دییه لر
دیبرلیک حرام اولدی
سنه بی وفا دییه لر

بته گر وفا گران دور
ائله مه کی چوق یاماندور
داخی قالمادی قراریم
قارا ائتمه روزگاریم
نه گول ایسته رم نه سوسن
منه شادی اولدی دوشمن
منی عشق دن سوؤوتما
قولونام منی اونوتما
سینه مه وئروب صباحت
ستم ائتمه بی نهایت
داخی ایشیمه گیریشمه
قوشی سئرحه یه کمیشمه
سنی حق یاراتدی مهوش
منه وئرمه چوق کشاکش
ستمون مدام اولدی
اوره گیم تمام اولدی

ملک بیگ اووجی: بۇ شاعر اووجی ائلینه منسوب اولوب شاه صفی ثانی یعنی شاه سلیمان صفوی دؤرونده یاشاییب و ۶۳ غزلدن مرکب کیچیک بیر دیوانی برلین کتابخاناسیندا فارس یازیلاری آراسیندا «گنجینه» ادلی تۇپلودا موجود دور. بۇ کیچیک دیوان پروفیسور احمد جعفر اوغلو طرفیندن استانبولدا چاپ اولموش (آذربایجان یورد بیلگیسی ۱۹۳۳). بو دگرلی شاعره فضولی و صائبین تأثیری گؤرولمکده دیر.

وحیدی تبریزی: شاه عباس ثانی نین تاریخچیسى و ایکینجى شاه صفی نین وزیرى اولوب، دؤرونون مشهور ادیب شخصیتلریندن دیر. یازدیغی تاریخدن باشقا فارسجا - تورکجه دیوانی و هم ده منشآتى واردیر کی کلکته و لوکنوف شهرلرینده چاپ اولموش دور.

قوسی تبریزی: علیجان قوسی تبریزده آنادان اولوب، مقدماتی تحصیل گؤردوکدن سئنا جاوانلیقدا اصفهاندا کؤچموش دور. تورکجه شعرلری چوخ قیمتلی دیر. دیوانی سلمان

ممتاز طرفیندن ۱۹۲۵ دە باکیدا چاپ ائدیلمیش، قصیده، غزل و رباعیلرینده فضولی و صائبین تأثیری آشکار دیر. میرزا طاهر وحید تبریزی نین باغچاسی وصفینده بیر ترجیع بند یازمیش کی زامانی نین وضعیتینی آچیقجا بیان ائدیر.

قوسی ده معاصیری اولان صائب کیمی آزاده لیک آختاریر و تاپمادیغی اوچون فلکدن و زامانه آدمالاریندان شکایت لئیر.

گر ناله چکمه سین دل بیمار نئيله سین عاشق گؤزوم گر آغلاماسین زار نئيله سین قوسی سنین می حالینا بیر اهل دل دئمیش قویماز منی فلک گؤز آچیم یار نئيله سین

صائبین تأثیرینده اثرلر یازان قوسی آزادلیق حسی ایله یانیب یاخیلان، غربتده اولدوغو ایللرده تبریزی ترنم ائدیر و اصفهانقا قارشی گلیر:

هارای کیم نه دیلیم وار نه بیر دیل آنلایانیم
اگرچی نی کیمی جسمیم فغان ایله دولودور

بؤ گون من بی زانم بند - بندیم یانسا عیب اولماز
سنه ممکن دور ای نی آه و افغان سن نه سیزلارسان
سینه سینده چیرپینان اوره گینه بئله خطاب ائدیر:

ای بیقرار سینه ده نشترمی سن نه سن
پسیکان می سن، کؤنول می سن اخگر می سن نه سن
و سؤنرا اؤزو - اؤزونه بئله جاواب وئریر:

هر چند یانندین اؤدلارا قوسی اوسانمادین
آخر سن ای اؤدائولی سمندر می سن نه سن
اؤزونه اؤد ائولی دئمکله عینی حالدا آذربایجانلی اولدوغونو گؤستریر و تبریز اوچون بئله
دئیر:

تبریز آچار کؤنلومو قوسی گر آچیلسا هر چند کی فردوس صفاهانه یئتیشمز
قوسی یالنیز لیکدان و غربتدن شکایتینی بئله بیان ائدیر:

دیلم فغان ایله و دیده قان ایله دولودور
کؤنول صحیفه سی شرح و بیان ایله دولودور

ووروبدور آغزیمدا مین قفل آهنین غیرت
هنوز سقفلک الامان ایله دۆلودور
هارای کیم نه دیلیم وار نه بیر دیل آنلایانیم
اگرچی نی کیمی جسمیم فغان ایله دۆلودور
اگرچه کؤنلومه ظاهرده دگمک آساندیر
بو چؤل کیمینگهی شیر ژیان ایله دۆلودور
یووادا غنچه لنیر عندلیب بس کی چمن
نواى قوسى آتش زبان ایله دۆلودور

قوسی وحدت وجودا معتقد دیر و بوتون وارلیقلارین سؤنوندا آلاها قوووشا جاغینا
اینانیر.

حساب درد و داغ ایسترسه جانان، وای جانیم چین
کی من اول سنگدلدن هر نه آلدیم جانه تاپشیردیم
اگر سرگشته چوخ گزدیمسه وادیلرده من قوسی
آپاردیم قطره نی دریای بی پایانه تاپشیردیم

قوسی روماتیک غزل دئییلردندیر و اوستادی فضولی کیمی، شاعرین حکمت و فلسفه
بیلمه سینی لازیم گؤرور، غزل گره ک مضمون ایله اؤخوجونون روحونو سیراب و دؤیغوسونو
تسخیر ائتسین. عشقده وفا و صداقت و یوکسک معنویت آختاریر. قوسی نین شعر دیلی ساده و
آهنگلی و مضمونلا دۆلودور. شعرلری خلق دانیشیق دیلینه یاخیندیر و عین حالدا
نسیمی، فضولی و ختائی کیمی تضادلاردان فایدالانمیشدیر.

سچهر اونون اوزونو آغ ائدر گونون قارا
بیری کی بیلدی بو مکتبده آغ و قاره نه دیر

روزگاریم قارا اول خورشیددندیر کیم، منیم
شمع بزمیم، نور چشمیم، سایه دیوار دیر.

تیغ مزگان ایله دوغرار باغریمی دوشمن کیمی
یساندیرار اول شعله رخسار هجراندان بتر

تا وصالین منی دیلدن سالاهجران نه روا
تا می ناب اولای باغری بوتون قان نه روا

گلمه مییش صبح قیامت، یئتمه مییش شام اجل
بیلهرم ساقی نه دن سانمییش کی هشیار اولموشام

قوسی خلقین توکنمز هنر قایناتلاریندان الهام آلیب، شعرلرینده فولکلوریک داستان و منظومه و آتالار سؤزلریندن فایدا لانیلمیشدیر. مثلاً آشاغیدا کی مصراعلار و بیتده آتالار سؤزوندن بهره آلمیش و بعضاً عیناً ایشله تمیشدیر:

- آغزی شیرین ائیلهمز حلوا دئمک حلوا کیمی
- بیر آرخا گله سووار او مید بیر ده گله
- بویون بلا سین آلیم، قانی قان ایله یوماق اولماز
- او خشار اوناک کی اوزگه ایله ایلان توتار

سینه ده کؤنلوم سرایین روشن ائیلر شمع داغ
اؤز آیاغی آلتینا هر چند ایشیق و ثرمز چیراغ

۱۸- جی عصر آذربایجان ادبیاتی

۱۸ - جی عصرده آذربایجان ادبیاتی نین انکشافی یا واشلا دی. لاکین تورک دیلینه عاید تدقیقلر داوام ائتدی. نادرشاهین منشی و تاریخچیسی میرزامهدیخان استرآبادی نین یازدیغی «سنگلاخ» آدلی بؤیوک تورک - فارس لغتی بۇ دۆرده تورکجه نین اهمیتینی گؤسترن بیر اثر دیر. بۇ اثرین «مبانی الفه» آدلی ایسلک حیصه سی مختلف ادبی تورک لهجه لری (جیفاتای، آذری، عثمانلی) باره سینده مقایسه لی معلوماتی احتوا ائدن بیر گرامترامردیر. (Denison Ross طرفیندن ۱۹۱۰ دا Bibliotheca indica کلیاتی آراسیندا چاپ ائدلمیشدیر.)

بۇ اثرده مختلف تورکمن و اوزبک لهجه لری نین، فرقلی اولماقلا یاناشی، بیر کۆکدن گلدیکلری، عثمانلی و جیفاتای لهجه لری آراسیندا بعضی بنزریکلرین سببلری و بالاخره عثمانلی و آذری تورکجه سی نین اورتاق گرامتر خصوصیتلری بیان ائدلمیشدیر. میرزامهدیخان بؤیوک بیر تاریخچی اولدوغو ایله یاناشی بیر تدقیقاتچی و

ديلىچى (تورکولوق) اۆلدوغو دا سۆن ايللرده سامويلوويچ A.N.Samoylovic طرفيندن گۆستريلميشدير. (ميرزامهديخان، ۱۸ - جى عصر تورکولوقو - باكى - ۱۹۲۷).

صفوييلرين سۆن ايللريندن ۱۸ - جى عصرين سۆنونا قدر ايران ادبياتى اوچون اۆلدوغو كيمي آذرى ادبياتى اوچون ده دورغولوق دۇرودور. بۇ دۇرده فارس ادبياتيندا هاتف اصفهاني دن باشقا بيرينجى درجهلى شاعره راسلانمادىنى كيمي آذرى شاعرلىرى آراسيندا دا بير نىچه نوحه و مرثيه شاعريندن باشقا مهم بير شخصيت ظهور ائتمه ميشدير. يالئيز قوزئى آذربايجان و داها دوغروسو قافقاز بۇلگهسى بو قاعده دن مستثنا دير.

۱۸ - جى عصرده موللاپناه واقف و ودادى كيمي بۇيوك شاعرلر قوزئى قافقاز (آذربايجان) دا آذرى ادبياتينا استقامت و ثرميشلر كى بونلاردان ايرهلى ده بحث ائده جه ييك. بۇ عصرده آذرى توركجه سينده شعر يازان شاعرلريميز بونلاردير:

نظام الدين توفارقانلى: اهل بيته عايد مخمس شكلينده مرثيه لريله مشهور اولوب و ۱۱۷۰ ه ق ده وفات ائتميشدير.

سيدفتح مراغه اى: فارسجا و توركجه شعر يازميش، تخلصو «اشراق» دير. فارسجا مثنويسى رياض الفتوح دان باشقا توركجه شعرلىرى، مثنوى و مرثيه لريله معروف اولموش و ۱۱۷۵ هجریده ماراغا شيخ الاسلامى ايكن وفات ائتميشدير.^(۱)

حاجى خداوئردى: خوى شهريندن اولوب، تخلصو تائب دير و توركجه، فارسجا شعرلر و توركجه مرثيه لر يازميش و ۱۲۰۱ هجریده وفات ائتميشدير.

توپچى: نادرشاه اوردوسوندا توپچولوق ائتديگى اوچون بۇ تخلصو آلميشدير. نشئه تبريزى: صفوييلرين سۆن دۇرونده يئتيشميش و نادرشاه دۇرونون ان تانينميش شاعرى دير. ۱۱۵۵ - ۱۱۵۳ ه ايللرينده نادرشاه نجفده حضرت على (ع) حرمى نين گونبزينى تعمير و تزئين ائتديگى و اخت نشئه تبريزى بونا توركجه تاريخ سؤيله ميشدير:

بۇ شعر نجفده حضرت على (ع) نين حرمى نين قاپيسى نين اوستونده يازيلميشدير. ايگيرمى سگگيز بيتدن عبارت اولان بۇ قصيده دن بورادا بئش بيتينى نقل ائديرىك:^(۲)

۱- مرثيه ادبياتيندان ايره ليده بحث ائديله جكدير.

۲- بۇ شعر آقاي تيمور بيره اشقى دن آلبنميشدير. عزيز اوخوجولاريميزدان خواهش ائديرىك بو قصيده نين هامبسينى اله گتيرسملر بير نسخه بيزه گؤنده رسينلر.

شہ جم حشمت دارا درایت نادر دوران
 کی تخت دولت جمشیدہ وارثدور جهان اوزرہ
 بدخشان لعل عمان اینجی سین وثرمیش خراجیندہ
 گونش تک حؤکمی نافذ متصل دریا و کان اوزرہ
 چکلمز کھکشانین یایی تک نقاش اگر چکسین
 مثال قوت بازوی اقبالین کمان اوزرہ
 بلند اقبال اولان اعدالریندہ سربلند ایستر
 مکرر ایله میش دوشمنلرین باشین سنان اوزرہ

.....

جوابین نشئہ اولدی مصرع تاریخ اتمامہ
 عدد بیل مهر ساکن دور مطاف انس و جان اوزرہ

لطفعلی بیگ آذر:

لطفعلی بیگ بیگدلی ائلینه منسوب اولوب «آتشکده» آدلی شاعرلر تذکرہ سی و فارسجا
 شعرلریله ایران ادیباتیندا مهم بیر موقع قازانمیشدیر. ۱۲۳۱ھ ق = ۱۷۱۱م ده اصفهاندا
 دؤغولوب و ۱۷۸۱م = ۱۱۹۳ھ ق ده وفات ائتمیشدیر. سعید نفیسی نین کتابخاناسینداکی بیر
 توپلودا تورکجه شعرلری گؤرولموشدور. (فواد کؤپرلو)

ایلچی نامی:

مرتضی قلیخان ایران طرفیندن استانبولا سفیر گئتمیش (۱۷۲۱م) و اورادا شعرلریله مشهور
 اولموشدور. عثمانلی شاعری «ندیم» اؤنا نظیره یازمیشدیر. شعرلریندہ صائب تبریزی نین بویوک
 تأثیری گؤرولمکده دیر. رشید تاریخینده نامی حقیقندہ گئیش معلومات واردیر.

۱۸ - جی عصرده ایران - عثمانلی ساواشلاریندان سؤنرا مرکزی حکومتین ضعیفلیگی و
 اقتصادی دورومون خارابیلیغی نتیجه سینده قوزئی آذربایجاندا محلی استقلال ایستہین
 خانلیقلار ظهور ائدیب، خصوصیلہ نادر شاہین اولوموندن سؤنرا بۇ حرکتلر

گنیشله نیب، قاراباغ، گنجه، قوبا، تفلیس، باکی، نخجوان، شیروان، ماکو و سلماس خانلیقلاری وجودا گلدی. بۇ خانلیقلارین محلی ادبیات و فرهنگ انکشافیندا قووتلی تأثیرلی اولدی و آذری تورکجه سی گنیش بیر حمایه الده ائتدی. شاه اسماعیل صفوی ایله باشلایان ساده تورک دیلینده یازماق واقف و ودادی کیمی قاباقجیل شاعرلر طرفیندن منیمسندی و آذربایجان ملی ادبیات مکتبی قورولدو. خانلیقلار دؤرونده آذری ادبیاتی نین انکشافینا سیاسی - اجتماعی شرایطن باشقا بۇ خانلیقلارین شعر و ادبیاتدان حمایه لری و بیر چوخ خان و دولت آداملاری نین اؤزلری نین شاعر و ادیب اولمالاری دیر. اونلارین ان مهم لری بونلاردیر:

قوبا و سالیان حاکیمی و «مستری»، تخلصلو فتحعلی خان، «طوطی»، تخلصلو ابوالفتح خان، «قدسی»، تخلصلو عباسقلی آقا باکیخانلی، «نوا»، تخلصلو جعفرقلی خان، کریم آقا فاتح و مشتاق.

مدرن آذربایجان ادبیاتی

ینی آذربایجان ادبیاتی موللاپناه واقفله باشلانیر. بۇ ینی دؤرون اساس خصوصیتلری ادبیاتین ملی و محلی لشمه سی، دیلین ساده لشمه سی، خلقچی لیک و رئالیسم دیر.

موللاپناه واقف:

واقف ۱۸ - جی عصر آذربایجان ادبیاتی نین ان باشدا گلن شاعری اولوب قاراباغ خانلیغی سیاسی حیاتیندا بویوک رولو اولموش، آذربایجان مدنیتینه خدمت ائتمیش و شعر و ادبیاتینا استقامت و ئرمیشدیر. اونون آدی پناه دیر و مکتبدارلیقلا مشغول اولدوغو اوچون موللاپناه آدیله مشهور اولموشدور. ۱۷۱۷م ده قازاخ ماحالی نین صلاحلی کندینده آنادان اولموشدور. آتاسی مهدی آدیندا بیر کندلی دیر.

واقف مدرسه تحصیلیندن سؤنرا دؤرونون علملرینی اؤیرنمیش و عینی زاماندا مکتبدارلیقلا مشغول اولموشدور. اصلینده کندلی و خلق ایچیندن چیخان واقف خلق یاشایشینا، عادت - عنعنه لرینه یاخشی بلد اولوب، عاشیقلارین داستان و شعرلرینی دینله میش و حتا ساز چالماق اؤیرنمیش و عاشیقلار طرزینده شعر یازمیشدیر.

۱۷۵۹م دا گورجستان سرحدینده چیخان قاریشیقلیقلار نتیجه سینده واقف عایله سیله قاراباغ گئدیر و بیر مدت جوانشیر ماحالیندا (ترتر باسارا) قالدیقان سؤنرا

شوشایا (پناه آباد) کۆچور و اؤرادا مکتبدارلیقلا مشغول اؤلور. بیر مدت سؤنرا شاعرین ادبی و علمی شهرتی قاراباغ خانی پناه خان اوغلو ابراهیم خانا چاتیر. خان واقفی سارایینا دعوت ائدیر، واقف ابراهیم خانین باش وزیرلیگینه قدر یوکسلیر.

واقفین ادبی یارادجیلیغی آذری تورکجه سی نین شعر تاریخینده یسنى بیر دؤر آچیب، اونون غایه و هدفی شعرلرینده خلقین عادت و عنعنه لرینی قوروماق، خلقین یاشایشینی عکس ائتدیرمک و رئالیزمه صادق قالماق ایدی.

اونون اوچون شعرلرینده اؤز خلقی نین خصوصیتلرینی اؤلدوغو کیمی عکس ائتدیرمیشدی. واقف شکیل باخیمیندان غزل، مخمس، مستزاد کیمی اسکى کلاسیک شعر قالبیلاریندا شعر یازماقلا یاناشی، اوسلوب، ایفاده و کلمه خزینه سی جهتیندن بوتونلوکله خلق روحونا باغلی و صمیمی بیر آذری وطنداش شاعری دیر، او خلق دلینه دایانان ساده و آچیق ادبی اوسلوبو مکتبی نین قوروجوسودور.

عشق، انسان گؤزه للیگی، طبیعت تصویرلری، دونیانی پارلاق و گؤزل گؤرمک و قادینا چوخ قیمت و ثرمک اونون آیدین خصوصیتلریندیر. او دوستو ودادی ایله بیرلیکده خلق ادبیاتینا چوخ علاقه و باغلیلیق گؤستریمیشدیر.

واقفین شعرلری و قوشمالاری هله ده آذربایجان عاشیق و مغنی لری طرفیندن مختلف مجلسلرده ترنم ائدیلمکده دیر. ۲۰ - ۱۹ - جی عصر عاشیق لاری نین بیر چؤخو واقف موضوع و تم لرینی اله آلیب اونو تقلید ائده رک قوشمالار دئمیشلر. اونون قافیه، ردیف و بدیع ایفاده لری ساز شاعرلرینه اؤرنک اؤلموش، ایشله نمیش و داها گؤزل بیر حال اگتیریلیمیشدیر. بؤ عاشیق لارین باشیندا «عاشیق علمسگر»، بوزالقانلی «عاشیق حسین» گلیر، عاشیق حسین یین قوشمالاری آراسیندا واقف یین مصراعلارینا چوخ راست گلیریک.

واقف لیریک شاعری اؤلدوغو اوچون شعرلرینده محبت موضوعو مهم یئر توتور. فقط واقف ده کی محبت رومانیتیک دئییل رئال حیات و معیشتله دریندن باغلی دیر.

واقفین لیریزمی مضمونجا رنگین و شکیلجه رنگارنگ دیر. او خلق شعر ی نین قوشما نوعونو داها چوخ بگنمیش و یازدیغی قوشمالاریندا آذری قادینی نین حقیقی تصویرینی و ثرمیش و صفا و تمیز محبتی ترنم اتمیشدیر.

واقف دیندار بیر شاعر و عالیم اؤلدوغو حالدا دؤرونون خرافاتینا قارشى گلمیش و شعرلرینده قادینلارین آزادلیغیندان مدافعه اتمیشدیر.

حیاتا خوش بین اولان واقف دوستو ودادی نین شعرلرینده کی کدری گؤروب اؤنو تنقید ائدیر و اؤنو گنچمیشده کی درد لری اؤنوماغا، حیاتی شن گنچیرمگه و زحمت و مشقت

قارشیسیندا دایانماغا چاغیریر.

۱۷۹۵م ده آغامحمدخان قاجار پناه‌آباد(شوشا)شهرینی محاصره ائتدیگی زامان ابراهیم خلیل‌خانا بیر هده‌لی مکتوب گؤندریر و او مکتوبدا بۇ بیت یازیر:

ز منجینق فلک سنگ فتنه میبارد تو ابلهانه گرفتی میان شیشه قرار
واقف درحال مکتوبون جاواییندا بو شعری یازیب شاه‌گؤندریر:

گر نگهدار من آنستکه من میدانم شیشه را در بغل سنگ نگه میدارد

۱۷۹۷م ده آغامحمدخان قاجار شوشانی آلدیغی زامان ابراهیم‌خان عایله و آداملاریله شهری ترک ائدیر، لاکین واقف شهرده قالیر و آغامحمدخان طرفیندن اعدام اوچون حبس ائدیلیر. آغامحمدخان همین گنجه یاتاغیندا اولدورولور و واقف ده سحرسی حبس‌دن آزاد اولور و دوستو موللا ولی و دادای به بۇ شعری یازیر:

ای ودادی گُردش دوران کج رفتاره باخ
روزگاره قیل تماشا کاره باخ کرداره باخ
اهل ظولمی نئجه بر باد ائیلهدی بیر لحظه‌ده
حکم عادل پادشاه قادر قهاره باخ
صبح سؤندی شب کی خلقه قبله ایدی بیر چراغ
گنجه کی اقبالی گؤر گوندوزده کی ادباره باخ
تاج زردن تاکی آیریلدی دماغ پُر غرور
پایمال اولدو تپیکلرده سر سرداره باخ
من فقیره امر قیلیمیشدی سیاست(اعدام)ائتمه‌یه
ساخلادی مظلومی ظالیم‌دن او دم غفاره باخ
قورتاران انسدیشه‌دن آهننگر بیچاره‌نی
شاه ایچون اول مدبری(نیشر و مقاب)تبدیل اولان مسماره باخ
عبرت ائت آغامحمدخان‌دان ای کومتر گدا
تا حیاتین وازایکن نه شاهه نه خونخواره باخ
باش گؤتور بو اهل دونیادان ایاغ توتدوقجا قاچ
نه قیزا نه اوغولا نه دوسته، نه یاره باخ

واقف اغا گۆز يوم جهانين باخما خوب و زشتينه
اوز چوئوير آل عبايه احمد مختاره باخ

شاعر اوزونون آغامحمدخان اليندن قورتاريلديغيني دميرچى نين ظالم شاه اليندن قورتولماغينا بنزه دير.^(۱) آغامحمدخانين اولوم خبريني ائشيدن عسگرلر شهرى غارت ائديب شهردن چيخيرلار. بۇ زامان ابراهيم خانين قارداشى اوغلو محمدبيگ حاكميتى اليه آليب عمى سى نين ياخين آداملاريني اولدورمك ايسته يير. بونو حس ائندن واقف اولوم اضطرابيله «گۆرمه ديم» رديفلى معروف مخمسينى يازير. آيريجا محمدبيگ ين كۆنلونو آلماق اوچون ده بير شعر يازير. لاكين محمدبيگ واقفى اوغلو على آقا ايله بيرليكه اعدام ائتديرير. (۱۷۹۷م) شاعر اولدورولديو زامان ائوى ده تالان ائديليير و اثرلرى ده آرادان گئدير. ۱۹ - جو عصرين باشيندان اونون شعرلرى تۇيلانماغا باشلانير. بۇ ايشده ايلك دفعه ميرزا يوسف نرسوف، سۇنرا ميرزا فتحلى آخوندوف و غائبوف چوخ زحمت چكيب و اونون اثرلرينى چاپا حاضيرلاييرلار. واقف ين اثرلرى ايلك دفعه «تزه حيات» غزئته سى نين مديرى هاشم بيگ طرفيندن ۱۹۰۸م ده چاپ ائديلميشدى. سۇنرا ۱۹۴۵م ده آذربايجان علملر آكادىياسى نين نظامى آدينا ديل و ادبيات انستيتوسو طرفيندن نشر اولونموشدور.

گۆرمه ديم رديفلى مخمس

من جهان ملكونده مطلق دوغرو حالت گۆرمه ديم
هر نه گۆردوم اگري گۆردوم اؤزگه بابت گۆرمه ديم
آشنالار اختلاطيندا صداقت گۆرمه ديم
بيعت و اقرار و ايمنان و ديانت گۆرمه ديم
بيوفادان لاجرم تحصيل حاجت گۆرمه ديم

۱- بو روايته گۆره دميرچى نى اولدورمك ايسته ين شاه اؤنا بير گئجه ده قيرخمين ات ميخى حاضيرلاماغي امر ائدير. دميرچى سحره قدر يوخوسوز قاليب اولوم ساعاتيني گۆزله يير. سحرچاغي شاهين آداملارى گلير، لاكين ات ميخى يرينه گئجه اولن شاهين تابوتو اوچون دۇرد مسمار حاضيرلاماغي ايسته ييرلر.

خواه سلطان خواه درویش و گدا بالاتفاق
 اوزلریمن قسیلمیش گسرفتار غم و درد و فراق
 جیفه‌ی دونسیایه دیر بیر احتیاج و اشتیاق
 مونجا کیم ائتدیم تماشا سؤزلره آسدم قولاق
 کذب و بهتاندا سوایمی بیر حکایت گورمه‌دیم

هر صدا و سس کی دونیایه دؤلوب اکثر اقل
 جمله مکر و آل (حیله) و فن و فتنه دیر جنگ و جدل
 درهم و دینار ایچون دیر هر شئیه یاپیشسا ال
 مقتدیلرده اطاعت مقتدالاردا عمل
 بنده لرده سسیم و بییگلرده عدالت گورمه‌دیم

خلق عالم بیر عجب دستور دوتموش هر زامان
 هانسی غملی کؤنلو کیم سن ائدر اولسان شادمان
 او، سننه البسته کی بدگولوق ائیلر بی‌گمان
 هر کسه هر کس کی ائتسه یاخشیلیق اولور یامان
 بؤلمادیم بیر دوست کی اوندان بیر عداوت گورمه‌دیم

عالیم و جاهل، مرید و مرشد و شاگرد و پیر
 نفس عماره الینده سر به سر اولموش اسیر
 حقی باطیل ائیله میشلر ایشله نیر جرم کبیر
 شیخ لر شیاد، عابدلر عبوساً قـمـطـریر
 هیچکسده حقه لایق بیر عبادت گورمه‌دیم

هر کیشی هر شئی کی سئودی اونو بهتر ایسته‌دی
 کیمی تخت و کیمی تاج و کیمی افسر ایسته‌دی
 پادشاهلار دم‌بدم تسخیر کشور ایسته‌دی
 عشقه هم چوخ کیمسه دوشدی وصل دلبر ایسته‌دی

ھىچ بىرىندە عاقبت بىر ذوق و راحت گۆرمەدیم

من اوزوم چوخ كوزه كارى كيميياگر ائيله ديم
سكسه لنديرديم غبار تسيره نى زر ائيله ديم
قارا داشى دؤندريب ياقوت احمر ائيله ديم
دانه خرمهره نى دزه برابره ائيله ديم
قدر و قيمت ايسته ييب غير از خسارت گۆرمه ديم

ائيله ين ويرانه جمشيد جمين ايوانيني
يولا سالميش بيل كى بزم عشرتين چندانيني
كيم قاليدير كى اونون غم توكمه ييب دير قانيني
دؤنه دؤنه امتحان ائتديم فلک دورانيني
اوندا من برعكسليكن اوزگه عادت گۆرمه ديم

گون كيمي بىر شخسه گونده خير وئرسن صد هزار
ذره چه ائتمز اداى شكر نعمت آشكار
قالماييب دير قيمت شرم و حياناموس و عار
دئيدلر كى اعتبار و اعتقاد عالمده وار
اوندان اؤتري من ده چوخ گزديم نهايت گۆرمه ديم

مختصر كى بويله دونيادان گره ك ائتمك حذر
اوندان اؤتري كيم دگيلدير اوز ايسنده خير و شر
عاليلر خاك مذلتنده دتيلر معتبر
صاحب زرده كرم يوخدور كرم اهلينده زر
ايشله ن ايشلرده احكام و ليافت گۆرمه ديم

دولت اقبال و مالين آخري ن گوردوم تمام
حشمت و جاه و جلالين آخري ن گوردوم تمام

زولف و روى و خط و خالين آخريين گۇردوم تمام
همدم صاحب جمالين آخريين گۇردوم تمام
باشادك بىر حسن صورت قد و قامت گۇرمه ديم

يا امام الانس و والجن و شهنشاہ امور
گئتدى دىن الدن، بو گوندىن بئيله سن ائيله ظهرو
قويما كى شيطان ملعون ائيله يه ايمانه زور
شعله ي حسنونله بخش ائت تازهدن دونيايه نور
كيم شريعت مشعلينده استقامت گۇرمه ديم

باش آغاردى روزگاريم اولدى گون گوندىن سياه
ائتمه ديم صد حيف كيم بىر ماہرخساره نگاه
قدر بيلمز همدم ايله ائيله ديم عؤمرو تباہ
واقفنه يا ربنا اؤز لطفونو ائيله پناه
سندن اؤزگه كيمسه ده لطف و عنایت گۇرمه ديم

واقفين شعرلىرى نين مهم بىر حيصه سى اونون حياتى ايله علاقه داردیر.
واقف «بايرام اولدو» اثرينده كندده يۇخسولارلا ياشايان بىر معلمين دويغولاريني
گۇروروك. «كور قيراغى» شعرينده خان آتليلارى ايله گئتديكى كندلرده خلقين مدنيتجه دالى
قالديغيني گۇرمكدن تأثيرلنن اينجه روحلو شاعرين اضطرابلاريني دويوروك. «تفليس
سفرينه» حصر ائتديكى اثرلرده ايكي قارداش خلقين تاريخى قونشولوق و دوستلوق
مناسبتلىرى ايفاده اولنور.

لاكين واقف شعرى نين اساس موضوعلارى محبت و گۇزه لليكدير. فضولى
غزللرينده (حيات اضطرابلى و غملى اولمالى) فيكرى تعقيب ائدركن واقف (حياتى
سؤمك) نظريه سيني ايزله بىر.

واقف حياتدا توش گلديكى گۇزه للىرىن تصويريني يارادير و بو ياراديجيلىقتا گۇزه لىن
جماليني كماليندن آيىرمايىر. واقفين ان چوخ سؤديكى و خلق ديلينده يازديغى شعر شكلى
قوشما دير. او خلق شعرلىرى نين روحونو قديم ادبياتين ياخشى جهتلىرى ايله بىرلشديرن بىر
صنعتكاردير. قوشمالارينداكى ديل ساده و بديع ايفاده واسيطه لرى ده خلق دانيشيق ديليندن

آلېنېمىشدير. قوشمالارين وزنى هجا وزنى و بعضاً داخلى قافيه لرى ايله «قوشا يارباق» نوعيندن دير.

سياه زولفين قدين ايله برابر نازك آغ اندامين بياض قار، گلين
ساللايشين تمام جهاندا دهير سنين تك گؤزل هاردا وار گلين

ملائكلر گلير سنه سالاما غمزه نى چايدى، گل باخ ياراما
شكر قبه سيدير يوخسا شاماما قوينون ايچينده كى قوشا نار گلين

سنى سئون عقلى، كمالى نئيلر داخى گؤرموش اؤزگه جمالى نئيلر
بو دونيادا ملك و منالى نئيلر هر كيم اؤلسا سنين ايله يار گلين

گئييسن اگنينه گول پيراهنى جمالين شعله سى دوتموش دؤره نى
ناگاهدان گؤز لريم گؤره نده سنى قالمادى جانيمدا اختيار، گلين

حسرتينده واقف دوشدى درده گل هئج اگله نمه ايرلى ده گرده (گئريده) گل
بير گليبسن كرم ائيله بير ده گل كوئلوم چكر سنه انتظار گلين
واقف بۇ خصوصيتى مخمسلره ده تطبيق ائديب، هر مصراعين ايچريسينده هم قافيه
سؤزلر ايشلتمه يه چاليشميشدير:

گول نفس، بيخار و خس، محبوب نورس، عيش باز
خوش لقا، برقع گشا، ابرو نما، خاطر نواز
آشنا ديل دوستا مايل ناز استغناسى آز

واقف بعضاً بوتون بير شعرى جمله كيمي يارادير: (اگييدير قديمى، دليب باغريمى) مصراعيله باشلانان قوشمانى نظردن كئچيرسك دؤرد بندين بير جمله اولدوغونو گؤره ريك. شعرى نثره چئويرسك بئله چيخار: بير كيرپيى اوخلو، قاشى كمانلى، گؤزلرى جان آلان، جمالى سرمست، باخيشى حرامى، غمزه سى قانلى، نازك كماللى، نازك ايشلى، شيرين گله جيلي، شكر گولوشلو، مرجان دوداقلى، دردانه ديشلى، جواهر سؤزلو، صدف دهانلى، سرخوش گزيشلى، گيزلى ايمالى، كعبه زيارتلى، قبله نمالى، ملك شكليلى، حورى سيمالى، جنت انشيكلى، اعلا مكانلى، دورنا آوازلى، بولبول نوالى، عيسى نفسلى، لقمان دوالى، بنفشه ايبلى، عنبر هوالى، تزه

چمىلى، ترگولوستانلى، قديمى اگيب باغريمى دليبدير.

بورادا بيز اوتوز مبتدا و ايكى خبر گؤروروك. بو مبتدالارين هر بيريسى واقفين سئوگيلىسى نين خصوصيتيني جانلانديرير، خبر ده ايسه واقف-ه تاثيريني دئيبير.

اگيبدير قديمى دليب باغريمى
بیر کيپرگي اوخلو قاشي کمانلى
گؤزلىرى جان آلان جلاد سرمست
باخيشى حرامى غمزهسى قانلى

بیر نازک کماللى بیر نازک ايشلى
بیر مرجان باخيشلى دردانه ديشلى
شیرین گلهجهلى شکر گولوشلى
بیر جواهر سؤزلى صدف دهانلى

بیر سرخوش گزيشلى گيزلى ايمالى
بیر کعبه زيارت قبله نمالى
بیر سرخوش گزيشلى گيزلى ايمالى
بیر ملک شکللى حورى سيمالى

بیر دورنا آوازلى بولبول نوالى
بیر بنفشه ايبلى عنبر هوالى
واقفم سئوميشم بیر شوخ دلبرى
آغيزلار تعريفى ديللر ازبرى
واقف شعرينده تکرير، خصوصى يئر توتور، بعضاً بیر کلمه نى بير بنده بير نئچه دفعه
تکرار اندير، لاکين بۇ تکرار اولونان سؤز ائله يئرینده و مهارتله سؤيله نير کى ايفاده داهادا
قوتله نير و خوشاگليم اولور:

اوتوروشون گؤزل، دوروشون گؤزل
خلقون، خويون گؤزل، هر ايشين گؤزل
ساللانيشين گؤزل، يئيريشين گؤزل
بخش اولوب بو خوبليق خدادان سانا
واقف قديم شعرين بوتون شکليلرينده خصوصاً غزل نوعلرينده، مخمس، معشر و
مستزاد، اثرلر ياراتميش، البته عروض وزنى نين ايجايينا گؤره داهدا چوخ عربجه و فارسجا کلمه
و ترکيليرى ايشله تمگه مجبور اولموشدور. بئله اثرلرينده شاعر شکیلدن چوخ معنايا دقت
اتميشدير.

واقفين خصوصيتلريندن بيريسى اولداكى نيك بين ليکدير، بونون بيلولوزيک، بنیه وی
ماهيتيندن باشقا اوچ سببی داهدا واردير. بيريسى گؤزه لليگه اولان عشقى، سؤنرا عاشيق شعرى
ايله مشغول و علاقه دار اولوشو و بالاخره اؤز دؤرونه، حياتا و مبارزه يه اولان اوميدلى
مناسبتى دير.

واقف قارا باغ خانلیغی نین آپاردیغی استقلال سیاستینه رهبرلیک ائتمیش و آغامحمدخانین ۱۹۷۵م ده شوشانی محاصره ائتدیگی زمان شهرین مدافعه سینی عهده دار اولموشدور. واقف شعری نین اساس الهام و تغذیه منبعی خلق اولدوغو اوچون اثرلری ده شفاهی خلق ادبیاتینا درین تأثیر ائتمیشدیر. اونون عاشیق قوشمالاری طرزینده قوشدوغو شعرلر عصریمیزده بئله اوستاد عاشیق قوشمالاری سیراسیندا عاشیققلار طرفیندن اوخونماقدادیر. بئر چوخ اوستاد عاشیققلار اونون تأثیری آلتیندا قوشمالار سؤیله میشلر. شاعرین یوکسک استعداد و قابلیتی، فداکار حیاتی و اولوم فاجعه سی اونون آدینی چوخ مشهور ائتمیشدیر. قوزئی آذربایجان خلقی شاعرین آدینی هله ساغ ایکن «هر اوخویان موللاپناه اولماز» ضرب المثللی ایله ابدیلشدیر میشدیر.

واقفین معاصیری قاراجاداغلی عاشیق علی نین شاعره یازدیغی آشاغیداکی قوشما اونون ۱۸ - جی عصرده نه قدر گئیش بیر ساحه ده مشهور اولدوغونو گؤستریر:

بو گوهر سوزلرین ای عالیجناب	تمام عاشققلارین سمعینه گل میش
فصاحتده، بلاغته سنین تک	اینانما کی روی زمینه گل میش

بو عصرده شاعرلرین خانی سن	مُدرسه برابر سن یئنی سن
علمین معدنی سن گوهرین کانی سن	ائشیده نلر سؤزون دمینه گل میش

واقفین قوشمالاریندان:

بیر خلوت یئر اولما، اغیار اولمایا	اوتندا صحبت ائدک ایکیمیز بئله
ال اله توتوشوب، دئییه ک گولوشک	توتاق بئر خوش اُلفت ایکیمیز بئله

قول بیویون اوتوراق سورتک اوز اوزه	باخاق بئر - بیریمیزه گؤز سوزه - سوزه
گاهگاه قوجاقلاشیب کؤیوس کؤیوسه	گؤره ک لبدن لذت ایکیمیز بئله

سورمه لنسین آلا گؤزلر شوخ اولسون	سیاه کیرپیکلر اوجو الماس اوخ اولسون
سگ رقیبلر آزالیقدان یوخ اولسون	گزه ک بئر فراغت ایکیمیز بئله

دویونجا ذوق آلاق ناز و غمزهدن	اندیشه چکمه یک هئچ بئر کیمسه دن
-------------------------------	---------------------------------

هر گنجه شیرین شیرین صحبتدن
 ائیله یک حکایت ایکیمیز بئله

واقف یاردان ائشیدگیلن جوابی
 آچاق اوزدن گؤزدن تمام نقابی

گاهگاه ایچیپ سرخوش اولاق شرابی
 گونده سوره ک وحدت ایکیمیز بئله

واقفدن بیر غزل:

مهربانلیق گؤرمه ییب بیر مهلقادان کوسموشم
 گونده یوز آل ائیله ین قلبی قارادان کوسموشم

شاینه دئدیم شیرین سؤز بیر شئی اوندان دادمادیم
 بو سبیدن آغزی شکر دلربادان کوسموشم

بیر قدح می ایسته دیم سیندیردی کؤنلوم شیشه سین
 داش باغیرلی ساقی صاحب جفادان کوسموشم

چون «اؤمان یئردن کوسه لر» بیر مثل دیر خلق آرا
 کوسموشم بیجا دگیلدر آشناندن کوسموشم

گؤردوم اول کی، بیناسین یارلیق ائتمک دگیل
 واقفا اصلی بودور من بو بینادان کوسموشم

فارس دیلینده مثنوی:

شونیدستم که مجنون دل آزار
 چو شد از مردن لیلی خبردار

گریبان چاک زد با آه و افغان
 بسوی تربت لیلی شتابان

در آنجا کودکی دید ایستاده
 بهر سو دیده‌ی حسرت گشاده

نشان قبر لیلی را از او جست
 چو آن کودک بخندید و بدو گفت

که ای مجنون ترا گر عقل بودی
 ز من کی این ثمنای می نمودی

میان قبرها را جستجو کن
 ز هر خاکی که بوی عشق برخاست

ز هر خاکی که بوی عشق برخاست
 تو هم واقف در این دیر جگرسوز

رموز عشق از آن کودک بیاموز
 یقین کن تربت لیلی همانجاست.

ودادى

۱۸ - جى عصرىن ايکىنچى بۇيوک شاعرى و دادى دىر. موللا ولى و دادى ۱۷۰۷ دە شمکىردە دونيايا گلەمىش، لاکىن حياتى نىن چوخونو شىخلى دە گنجىر مىشىدیر. بىر زامان واقفین دعوتى اوزه رینه قاراباغا کۇچوب، جوانشیرده گولوستان خانى نىن ياخىن آدمالارىندان اولموش، حتا قىسا بىر مدت گورجوستان شاهى ايراقلى نىن سارايىندا خدمت ائتمىشىدیر. واقفین و دادى يه يازدىغى منظوم مکتوبدان اونون گولوستان خانى يانىندا اولدوغو آنلاشیلیر:

ای و دادی گئنه خان قوللوغوندا	قایم اولوب نه قیامت ائله رسن
یامان گوزدن آلاه اوژو ساخلا سین	کیشى اخلاص ایله خدمت ائله رسن
جوانشیر خلقیله اول قوهوم قارداش	قازاقین سؤزینی هئج ائیله مه فاش
دئمیرم دینىنى ائیله قیزلباش	عقلین اولسا اوژون البت ائیله رسن

بو شعردن و دادى نىن سنى و واقفین شعیه مذهبلى اولدوقلاری دا اچىقلانیر. و دادى ده واقف کیمی خلقدن یتىشمیش، خلق ایچینده بۇيوموش و خلق دیلینده شعر یازمىشىدیر. و دادى هم عروض هم ده هجا وزینده شعر دئمیش، اسکی دیوان شعر طرزینه باغلى قالدىغى حالدا قوشما و گرایلی طرزینده شعرلر یازیب، بو نوع شعرلرین آذربايجان ادبیاتیندا کؤکلشمه سینه چالیشمىشىدیر.

و دادى تامام عؤمرونده دوستو واقف و شکى خانى حسین خان مشتاق لا یازیشمیش، مشاعره ائتمیش و یاخین دوستلوق مناسبتلرینی داوام ائتدیرمیش، لاکىن واقفین عکسینه و دادى حياتا بدبین و کدرله یاشایان بىر شاعر دیر. یاشادیغى دؤرون فلاکتلى و قاریشیق گونلری، اوغلونون، الینده تصادفاً اچیلان توفنگله اولمه سی، مشتاق و واقفین قتلى اونو حیاتا کوسکون و محیطینه قارشى بدبین ائتمىشىدیر. شاعر حياتى نىن سؤن ایلرینده بوتونلوكه کدرلی مرثیه طرزینده شعر یازمىشىدیر. ائلىندن، یوواسیندان آیری دوشمه سی، شعرلرینده وطن حسرتی موضوعلاری نىن ترنمونه سبب اولموشدور.

و دادى واقفدن داها عالیم و دیله داها حاکیم دیر. اونون شعرلرینده عرب و فارس کلمه لری تورک دىلى آهنگ و قانونلارینا تابع دیر، سئچدیگی سؤزلر صاف، تمیز و پارلاق دیر. بورادا و دادى نىن یازادیجیلیغى، شکیل، اولسوب، تم و ایفاده طرزینه عاید بىر فیکیر و ثرمک اوچون

نمونه اولاراق بیر نئچه شعرینی نقل ائدیریک:

گل چکمه جهان قیدینی سن جان بئله قالماز
 گول وقتی کئچر سیر گولوستان بئله قالماز
 بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
 چوق آغلاما قان دیدۀه گریان بئله قالماز
 هر لحظه کؤنول خرم و خندان بئله قالماز
 تن بیر گون اولور خاک ایله یکسان بئله قالماز

از بس بو جمال ایچره کی جانان اولا فانی
 بو گردن خوش زولف پریشان اولا فانی
 بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
 بو شیوه ایله قد خرامان اولا فانی
 بو احسن صورتده کی انسان اولا فانی
 تن بیر گون اولور خاک ایله یکسان بئله قالماز

یوز موسم خوش خرم اولوب ایلر آچیلسا
 یوز باغ جهان تازه لیب گولر آچیلسا
 بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
 یوز لاله بیتیب سوسن و سونبولر آچیلسا
 کؤنلوم کی آچیلماز نئجه مشکلر آچیلسا
 تن بیر گون اولور خاک ایله یکسان بئله قالماز

سلطان جهان اولسا گئدهر جانا اینانما
 چون باقی دگیل ملک سلیمان اینانما
 بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
 بیر گون پوزولور شوکت دیوانه اینانما
 گر عاقل ایسن گردش دورانا اینانما
 تن بیر گون اولور خاک ایله یکسان بئله قالماز

آه آلدی منی درد فراق غم حسرت
 بیر مهر وفا ائتمه لی یوق کیم اولار رغبت
 بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
 سرمست خراب ائتدی منی باده حیرت
 فوت ائیله مه گل وار ایکن الده دم فرصت
 تن بیر گون اولور خاک ایله یکسان بئله قالماز

فیکر ائتسک اگر دهرین ایشی بحر بلادیر
 هر نقش بیر آئینه اثبات خدا دیر
 بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
 بیر دَر گرانمایه سی مین جانه بهادیر
 مقصود دو عالم گینه تحصیل رضا دیر
 تن بیر گون اولور خاک ایله یکسان بئله قالماز

فهم ائيله ودادی کی جهان بیر قورو سس دیر
 بو بزم فناده بو نه هنگام هوس دیر
 بیر جام یئتیر ساقی کی دوران بئله قالماز
 بیر دمده کئچر، ائیله کی فریاد جرس دیر
 گل دورما کی عؤمرون کئچر انجام نفس دیر
 تن بیر گون اولور خاک ایله یکسان بئله قالماز

اي ھمدىم سنى قاتا غرق ائيلر
 آيرى دوشموش وطنيندن، ائليندن
 كۈنۈل وئردىك ھر بيوفا يادلارا
 فلک سالدى دورلو - دورلو اۋدلارا
 گل تىپتمە، يارالانمىش كۈنلۈمى
 ھمدردىنن آرالانمىش كۈنلۈمى
 حىف اۋلدى كى عۇمر گئىدى يادلارا
 شان - شان اۋلموش يارالانمىش كۈنلۈمى

قانلى ياشىم گوندىن گونە بوللاندی
 گئنه غم سمندین میندی یوللاندی
 آخدی آخدی سینەم اوستە گۈللندی
 ھئچ بیلیمز یارالانمىش كۈنلۈمى

ودادىام خستە، گۈزۈم مردى
 چوق طبيه شرح ائله ديم دردىمى
 ايستيرميشم قوشونومى اوردومى
 ھئچ گۈرمە ديم چارالانمىش كۈنلۈمى

ودادى ۱۸۰۸م دە يوز ياشيندا وفات ائتميشدير، اونون «مصيبت نامه» ادلى اثرى ۱۸ - جى عصر آذربايجاندا كى اجتماعى ظولم و عدالتسيزلىكلره، فتودال ديديشمه لره و اخلاقتسيزلىقلارا قارشى بير اعتراضنامه كيمي دير:

بئله دير دوران ايشى هر گونده بير آل ائيله ميش

عاقيلى نادان ايله پۇمرده احوال ائيله ميش

اوز وئريب نامرده، هر دم مردى پامال ائيله ميش

اي ودادى گل كى بو حيرت منى لال ائيله ميش

گۈر نەلر قیلدی فلک مشتاق تک انسانه باخ

مشتاق: واقفین مفتونو، ودادى نین حورمت ائتدیگی، شکى خانى محمد حسين خان، واقف مکتبینه منسوب ایدی. تخلصو مشتاق اولوب، خلق سئون بير خان اولدوغو اوچون، اطرافینا شاعرلری جلب ائتميشدير. اوزو ده قابیلتلی شاعر و معارفپور ایدی. ۲۲ ایلیک خانلیقدان سونرا (۱۷۵۰م) ده اولدورولموشدور.

اطرافینا ییغیشانلار شکى لی «نبی»، شکى لی «راجى»، آغجا یازیلی «زارى»، «رافع» و بير نئچه اۋزگەسى ایدی.

آقامسیح شیروانى: فضولى مکتبینه منسوبدور، حکومتە یاخین رجال

آراسيندا، حۇرمت صاحىبى و نفوذلو بىر شخصيت ايدى. هم يئرليريندن نشاط و زلالى ايله مشاعرلر اتميشدير. دۇرونون سياسى، فلاكتلى حادثه لرىنى تصويرله ادبياتدان چوخ تاريخه خدمت ائدن شاعرلر دندير. ۱۷۴۸م ايلينده احمدخان شاهسونين شاماخى يا هجومونو منظومه شكلينده تصوير اتميشدير. بۇ تاريخدن سۇنرا آقامسيح يالنيز كيچيك تاريخى منظومه لريازميش و شاهنامه طرزينده نسبتاً بۇيوك بىر اثر وجودا گتيرميش و اثرى فتحعلى خان اتحاف اتميشدير. آقامسيح شيروانى هجرى اون اوچونجو عصرين اولينده ايراندا وفات اتميشدير.

مسيح ين شعرلري، محسن، سلامى، واله، شاهد، غريب، ذاکر، نواب و باشقا شاعرلر طرفيندن تنظيم ائديلميشدير.

بورادا آقامسيح شيروانى دن بىر معشر و بىر مخمس (هر بيريندن بىر پارچا) ذکر اولونور:

اي طرفه نگار ماه رخسار	اي حورى لقافرشته کردار
بو حسن ايله اولماميشکن اظهار	اولدون من دلشکسته به يار
بيلمن نئجه حيله قيلدى اغيار	سؤترا سنى مندن انتدى بيزار
بس ايندى سؤزوم بودور کى تکرار	بىر آدايله ائت منى گنهکار
آل دستينه تيغ دورما زينهار	اولدور منى اولسون اللرين وار

بو مخمس ده آقامسيح زامانه اهليندن شکايت ائديب دئيب:

دلا ائتمه توقع راستگولوق قاندا (هاردا) قالميشدير
 قرينه اوزگه دير بونلار گئچن دؤراندا قالميشدير
 نمکده قدر و قيمت، نه کرامت ناندا قالميشدير
 بلا چکمک ليگه نه تاب و طاقت جاندا قالميشدير
 نه آثار شفا بيمار ايچون درماندا قالميشدير

اولبودور قلب خائن حق بيلير بىر پاک طينت يوخ
 دوشنده ساتمايان دونياده دينين هيچ ملت يوخ
 ذکور اقسامى نين طبعينده اصلاً دؤغرو بيعت يوخ
 انات اهلينده بىر ذره حجاب و شرم و عصمت يوخ

طریق آدمیت یولدا، نه ارکاندا قالمیشدیر

.....

 مسیحا کس تعلق بو جهاندا کیم خسارت وار
 نه تأثیر دو عا ظاهر ارنلرده نه همت وار
 نه عالیملرده شرعیت نه بیگلرده عدالت وار
 نه بیر دوغرو سؤزی خلقین، نه بیر کس ده دیانت وار
 حقیقت آشناده نه وفا یاراندا قالمیشدیر

نشاط شیروانی: نشاط شیروانی نین تأثیر ساحه سی مسیح کیمی گئنیش اولموش. او دا اسکی کلاسیک شعر مکتبینه منسوب دور. آقامسیح له معاصیر اولوب و اونون کیمی عؤمر ونون چوخونو باشقا دیاردا ایراندا سیاحتله کئچیرمیش و ایران شاعرلر و عارفلریندن کمالات تحصیل ائله میشدیر.

نشاط بو سفرلرینده چوخ مشقت گورموش. نتیجه کی بو خصوصدا بیر غزلینده یازیر:

غربت ده ره صعب ده اسباب سفر تک آسوده لیگیم اولمادی هر منزله دوشدوم
 گر مثل حباب اوزگه هوا باشیما دوشدو بیر دمده ائویم تیکدیم و بیخدییم، یولا دوشدوم
 اوز گورمه دیدیم از بسکه نشاط اهل وطندن بو وجهله دیر کیم باش آلیب هر ائله دوشدوم

نشاطین بیر چوخ غزل، مخمس و مربعاتی واردیر. آشاغیدا بیر غزلینی ذکر ائدیریک.

سنین فرشین کی زاهد بوریا دیر حقیقت منزلینده بو ریا دیر
 ریا دیر زاهدین گرچی نمازی ولیکن خلق ایچینده خوش ادا دیر
 نگاهیندان اول آهو چشمین ای دل اوزون ساخلا کیم اول عین خطا دیر
 دوشر گوزگویه دائم عکس جانان کونول صاف اولسا هر مطلب روا دیر
 عجب یوخ طره سیندن اولموشام شاد منیم بختیم کی وار باشدان قارا دیر

نشاطین کۆنلونو اینجیتمه ای شوخ سنه نفرین ائدر اهل دوعا دیر

شا کر شیر وانسی: نادرشاه اوردوسونون ۱۷۳۵م ایلهده شیروان تالانینی تصویر
اؤندن «احوال شیروان» آدلی بیر منظومه یازمیشدیر.
مشتیری:

فتحعلی خان، واقف و مشتاقین معاصیری اولوب، ۱۷۳۱م ده آتاسی حسینعلی خانین
یئرینه گئچمیش و دربند، قوبا و سالیان شاعرلر و ضیالیلارینی حمایه سی آلتینا آلمیش و
ادبیاتین گنیشلنمه سی و انکشافینا یاردیم اتمیشدیر. الیمیزه چوخ آز شعرلری کئچمیشدیر.
بو غزل «آثار داغستان» کتابیندان آلمیش فتحعلی خان مشتری نین دیر:

اولدی گؤزل عؤمر صرف حیف کی نادانلیغا	هر نه قالیر صرف اولور ایندی پشیمانلیغا
زولف سیه ذوقینه اویما خطا دیر کؤنول	فارغ ایسن سن سنی سالما پشیمانلیغا
فیض ازل کافره تربیت حال اولا	مور محقر اولار لاف سلیمانلیغا
مانع عرض غمیم حیرت دیدار اولور	من نه دئییم بیلزم آه بو حیرانلیغا
نفخه باد صبا روحا طراوت وئریر	چون گذر اتمیش سحر سنبل و ریحانلیغا
مشتیری در نظم کیمسه دگیل حالیا	درج دهن آچما کیم، گوهر افشانلیغا

عارف: آدی حسین و اصلی تبریزی اولوب قاراباغدا ساکن اولموش و آقامسیح و
نشاطین چاغداشی دیر. اینجه غزللری واردیر و دؤرون الملی وضعینی ترنم اتمیشدیر.
بو شاعر چوخ عارف و عالیم ایمیش. او ۱۲۲۰ه ق ده شوشادا وفات اتمیشدیر.
آشاغیدا بیر غزلی نقل ائدیلیر:

ممکن اولماز یاری گؤرمک بیر زامان اغیارسیز
گولشن دؤرونده کیم گؤرموش گول اولسون خارسیز
دور دؤنموش دور دؤران بولمادی کامیمجا سئیر
چرخ کج رفتاری بیر دم گؤرمه دیم آزارسیز
قدر و قیمتلر تاپیب کویینده یارین غیرلر
لیک من قالدیم غم هجران آرا غمخوارسیز

غم منی پامال قیلدی ای مسلمانان هارای
 اولماسین کافر ده یارب من کیمی غمخورسیز
 قبریمین داشینا یاز ای اهل دل بو مصرعی
 وئردی عارف جانینی مین حسرت ایله یارسیز
 عاجز: آقاری نرسوف طرفیندن آراشدیریلیمیش دیر. (۱۸۵۶ م ده تبریزده دیوانی
 باسیلمیشدیر) بو دؤرون ساییلان شاعر لریندندیر. فتحعلیشاه و عباس میرزا زامانیندا یاشامیش
 و اونلاری مدح ائتمیشدیر.
 عاجز فتحعلیشاه باره سینده بئله دئیمیش:

قیلدی بنیادیمی بو سیل سرشکیم بریاد
 هانسی درگاها قویوم من اوزومو حسرتیله
 بئله فریاد چکیم بو فلک سست نهاد
 گؤسترین سیز منه بو شاهدن اؤزگه بیر شاه
 آه اگر اولماسا اول شاه جهانان امداد
 اندیم اول قاپودا من ناله و افغان بنیاد
 خانمانی دل زاریم کیمی اولسون بریاد
 درگهینده اندیم اول دادگرین ناله و داد

عاجز عباس میرزائین روسلارلا محاربه سینی و روسلارین حیله کار سیاستینی شعره
 چکمیش و عباس میرزا ولیعهدین روسلارلا (تورکیه) باریش و بیرلیگینی شعر ایله تبریک
 ائتمیشدیر.
 عاجز تهرانین مدحینده بئله دئیمیش:

ای تیکن جننه گؤز میل ائله یین رضوانه
 گؤر گیلن جنت دونیانی اگر آدم سن
 هانی جننده بئله باغ بهشته بئله حور
 او دیار ایچره قدم بیرجه قویا واعظ شهر
 بیر تماشا اوزه قیل زولفه باخیب کاکلی گؤر
 آدمین نسلینی بو حسن ده گر بولسایدی
 بو یئری گؤرسه پری گئتسه بهشته دئیجهک
 نه زبان ایله اندیم وصف بو آباد اولموش
 بیلمه ییر بئله گؤزلر بئله پاکیزه مکان
 بئله جنت بئله رضوان بئله حوری قیلمان
 بیرجه تشریف گتیر سیر ائله سن تهرانه
 قویما اول یئردن ایاق دیشره بیر اؤزگه یانه
 زاهدین وصفینی بییهوده قیلان افسانه
 دئیهم ای اوغلو اولن، حوریه باخ، قیلمانه
 گولو گول اوسته قویوب سونبول اورار ریحانه
 سجده ابلیس نئجه ائتمز ایدی انسانه
 نئجه گؤر تنگه سالیبدیر منی بو ویرانه
 بنزهمز خللخه نوشاده و گورجوستانه
 گلمه بیب تباری بیلر دایره ی امکانه
 وئریب آلاسه بوگون پادشهی ایرانه

بو دوغانی ائله عاجز اونو سبحان قدیم بالمضاعف ائله سین دوشمه سین هئج نقصانه

عبدالرحمان دیلباز اوغلو: ۱۸- جی عصرین سؤنو و ۱۹- جو عصرین باشلاریندا یارادیجیلیق و فعالیته باشلامیش و دؤرو اوچون مهم اولان آذری شاعرلریندن دیر. وطنپرور و اولکەسی نین مدنی ترقیسینه خدمت اتمیش. گوزلری گورجو شاهى ايراقلى نین امريله اويولموشدور. گنجەلى «جوادخانین» ۱۸۰۴م ده و طنینی مدافعه ائدرکن شهید اولماسینی تصویر ائدن منظومه سی ان دویغو شعری دیر.

شعرده وطن عشقی اوچون، جانینی فدا ائدن بۇ مجاهد خانین الملی حالی اوره کلری یانديریب، سیزلادا جاق قدر گوزل تصویر ائدلمیش و آذربایجان ادبیاتیندا استقلال مجادله سی ایزلرینی داخل اتمیشدیر.

بورادا جوادخان زیاد اوغلو نون روسلارلا محاربه سینه دایر یازدیغی مخمس دن بیر حیهه سینی نقل ائدیریک:

بیر روایت سؤیله ای دل چرخ کج رفتاردن
تا ابد روز ازل بد مهر بد کرداردن
چرخ ظالم، دهر دون صاحب خطا بی عاردن
کیم یزیدین عزتین گؤر شاه دل افکاردن
گؤر جوادخان ماجراسین محنت مکاردن

بئله دیر دوران ازل انسانه آل (حیله) ائیلر. جهان
بیر زمان خرم قیلیر بیر دم ملال ائیلر جهان
شاه اولای، ایستر گدا آشفته حال ائیلر جهان
عاقبت بیر گون گندر همت حلال ائیلر جهان
ناخدانی غرق ائدر اول کشتی پربردان

هر زمان دوران سالیبیدیر جانی جانانان جدا
آدمی حوادان آیری باغ رضواندان جدا
خاتمی سالدی فلک جاه سلیمانان جدا
آه کیم دوشدو بو گون دوران جواد خاندان جدا

اسکیک اولماز زار بولبول، صحبت گول خاردن

شاهنامه وصف ائدن یوخ اول جوادخان وصفینی
معدن جود و سخاوت، عدل دیوان وصفینی
بیلیمیش افلاطون سحارین اهل میدان وصفینی
حکمت لقماندان آرتیق درده درمان وصفینی
بیر مخمس نظم ایله انشاء قیلیم اشعاردن

گنجه شهرینده جوادخان کیم، نه ایام وار ایدی
صاحب لطف و عدالت صادق الاقرار ایدی
هر ایشین فعلینده ماهر عاقل و هوشیار ایدی
مختصر عالم آرا پر امتحان سردار ایدی
گور نه لر چکدی قضان دور بد اطواردن

دوشدی دعواسی ازلدن اول شکی، شیروان ایله
ابراهیم خان اتفاق اولدی اول عم خان ایله
گلدی لشکر اوستونه اول جمله داغستان ایله
اونلار ایله قیلدی دعوا سر به سر میدان ایله
چکمه دی هرگز ضرر بیر فتنه ی اغیاردن

بیر ده اونندان سوئرا گلدی والی باغدا تیان^(۱)
بیغدی گورجوستان تماماً لشکرین تا وادیان
نئجه ایلر قیلدی دعوا چکمه دی اونندان زیان
والی کؤچدو چون فنا دان، ائتدی ترک آخر جهان
گور نه صادر اولدی گورگین^(۲) خان کیمی اغیاردن

۱- گورجوستان شاهی، ایکینجی ایراقلی

۲- گورگین خان ایراقلی نین اوغلو و جانشین دیر کی ۱۸۱۰ دا روس تابعیتینی قبول ائتدی.

اۇل جوادخان وصفىنى نىجە قلم رسم ائىلەسىن
 شرحه سيفماز وصف حالين نىجە دىللىر سۇيىلەسىن
 بىر بئله سردار غازى كىم گۇرودور بىلەسن
 دوشدو دعواسى اونون كار قزادان نئىلەسىن
 پادشاه روس صاحبتاج ايلە طوماردن

چكىدى بىر ايل اۇل جوادخان ائىلەدى جنگ و جدل
 گاه صلح ائتدى ارادا گاه قىلدى رنگ آل
 گۇردى كىم اولمادى آخر آرتدى فتنه قيل و قال
 گلمەدى امداده هر چند ائىلەدى يوز عرضحال
 فتحلى شاه صاحب ايران اولان خونكاردن

اۇل حسينقى آقا كىم گلىدى خانين يائينا
 لايىق ايدى هر هنرلر شوكتينه شانينا
 ايستەدى قانين قاتا اۇل دمده خانين قانينا
 قۇيمادى خان گۇندريب بىر غير برج ميدانينا
 يعنى اونون وحشتين من گۇرمەديم ديداردن

قلعهسىن ساندى جوادخان اۇل زمان ويرانه دن
 چوخ چاليشدى تا اولونجه دردينه درمان ائدن
 فيض حق دن تا يىتتىنجه رحمت غفرانه دن
 چيخدى روحى اۇل بدنن روضه رضوان دن
 اى خوشا بولدى شهادت واحدالقهاردن

هم حسينقى آقا^(۱) بولدى شهادت نوجوان
 خلق آرا بو جمله محنتدن يامان اولدى يامان

آناسى آھلار چکيب شاخسى دئيب ائيلر فغان
اوز توتوب اول بارگاهه الوداع ائيلر امان
بينوا دوشدوم جدا فرزند گول رخساردن

گنجھلى خلقى شھادت بولدى حقا جان فدا
کیمی مظلوم کیمی آزاده قالیب اندر بلا
هر بیرى بیر نوع ایله یوز درده اولدی مبتلا
بیادینا گلمز مگر مظلوم دشت کربلا
ای اوتانماز چرخ ظالم احمد مختاردن

مین ایکی یوز داخی اون سککیزده تاریخ زمان
کیم شهید اولدی جوادخان چیخدی از دار جهان
چوخ پریشان اولدی حالی گنجھنین حددن یامان،
گل یئتیش امداده یا حق، مهدی صاحب زمان
اینجیمز می خاطرین بو درد و آه و زاردن

بۇ مخمس ده داھا حساس پارچالار سیاسی مصلحتدن اوترو فریدون بیگ کؤچرلی نین
کتابیندا حذف ائدیلیمشدر، اونون اوچون بیز ده او حیصه نی اله گتیره بیلیمه دیک.

عارف مصطفی آقا: دیلباز و غلو کیمی وطنین سیاسی قایغیلارینا قاریشمیش و
تیجده روسیه ایچریلرینه سورگون ائدیلیمشدر. ۱۱۸۸ هجریده قازاخ ماحالی نین شیخلی
قریه سینده آنادان اؤلموش، تورک، فارس و روس دیللرینی یاخشی بیلیرمیش و
غیرتلی، دیندار، عارف و عالیم بیر کیشی ایمیش. عارف مصطفی نین
غربته (غازان، خارکوف) اؤز حالینی بیان ائدن شعریندن بیر پارچاسینی. درج ائدیریک:

یار و همدم، دوست، یارانلار آغلارام
گؤز لیمدن آخار قانلار آغلارام

فیکر ائله رم بیر دوشر یادیم
دولار گؤز لیم اشگ آل ایله

سن ائیله بیر علاج یا قادر چلب	سالدی منی فلک ایشه بی سبب
گاه آشکار گاه نهانلار آغلارام	آنیب یار و همدملری روز و شب
درد دلیم اظهار ائتدیم هوادن	نَآمَه یازدیم یاره باد صبادان
ایتیرمیشم خانمانلار آغلارام	دوشموشم آواره ائلدن اووادن
آیلار ایلر حسابینا قانارام	وعدہ کئچدی گونلریمی سانارام
اؤ دورانلار، اؤ زمانلار آغلارام .	هر زمان یادیما دوشر یانارام
دردیم اولور گوندن گونه زیاده	داد ائلهرم یئتن یوخدو فریاده
بیزیم قازاخ، قارامانلار ^(۱) ، آغلارام	آغلارام هر زمان دوشنده یاده
آیریلیمیشم گولشیمدن گولومندن	بولبولومو قاچیرمیشام ایلمدن
ایتیرمیشم دودمانلار آغلارام	جدا دوشوب اولوسومدان ائلیمدن
یاشیل باشلار اوینار چشمیم گؤلونده	غرق اولوب کئچدیلر اشکیم سئلینده
آغلارام ای مسلمانلار، آغلارام	اسیر اولدوم بنی اصرر الینده
عهد و اقراریندا برقرار اولور	هر کیمده کی ناموس اولور عار اولور
یامان یولداش اؤتسر یانلار آغلارام	یاخشی یولداش یامان گونده وار اولور
وطن ساری عزم سفر اولماسا	بو دم لرده گئتمک اگر اولماسا
گور ائلهرم نه طوفانلار آغلارام	عارفه بیر یاخشی خبر اولماسا
دولانیر سرگردان حیران ایچینده	کؤلوم قالب اهل طوفان ایچینده
باده گنده دین ایمانلار آغلارام	قورخورام کی اولم کفران ایچینده

۱- بعضی روایته گؤره قازاخ ماحالیندا اولجه یورد و بینا سالان ایکی قارداش اولوبلار. اولنلاردان بیرینین آدی

قازاخ او بیرینین آدی قارامان یا خود قهرمان ایمیش، او جهته بو ماحالا قازاخ - قارامان دئییلر.

عارف قارداشى سالكىن گۆندردىگى مکتوبونا روسيه دن يازدىغى جاوابدا بئله دئير:

جان زار و تنيم نزار سن سيز	عۇمروم باشا يىتتىدى يار سن سيز
فرياد كى دۇر ناموافق	قۇيدو منى اى نگار سن سيز
دل غنچهسى قان اولوب آچيلماز	يوز مين گر اول باهار سن سيز
رنگيم گول زعفرانه دۇنموش	دل غمدن اولوب فكار سن سيز
بوخ منده قرار و تاب و طاقت	تاب ائتمك اولورمو يار سن سيز
اي گول گنجه گوندوز عارف اغلار	بولبول كيىمى زار، زار سن سيز

عارف مصطفى آقا، اوغلو على به يازدىغى مکتوبدا بئله دئير:

اولما تازك درسدن اى نور جانانيم على
 پنديمي ائيله قبول اى خان و خاقانيم على
 وار اوميديم ائتمه به ضايع افندى سعيني
 قويمايا درسينده بير كم سر عثمانيم^(۱) على
 من سنين چون ائيله رم خير دو عالر روز و شب
 ساخلاسين حفظ و حمايتينده سبجانيم على
 پايمال ائتسين عدو و حاسدين لطفله
 هر زامان غمخوارين اولسون شير يزدانيم على
 گرچى ايدل من ابوبكر و عمر عثمانى ام
 حق اماميم دير منيم اول شير مردانم على
 كؤنلومون شهرين فراق و حسرتين قيلميش خراب
 بير اوزون گؤرسم اولور آباد ويرانيم على
 اولسون عارف، حشرده اول شفيعين مصطفى
 سؤنرا بو بكر و عمر عثمان و اصلانيم على

سالک: موللاپناه واقفدن سؤنرا کاظم آقا سالک قوزئی قافقازین قدرتلی شاعرلریندن بیری سایلیلیر ۱۷۸۱م = ۱۱۹۵ھ ق ده شیخلی قریه سینده آنادان اولموشدور، عارف مصطفی آقائین قارداشی دیر. تورکجه دن باشقا فارس دیلینده ده گؤزل شعر و غزللر یازمیشدیر و ۱۸۴۲م ده وفات ائتمیشدیر. روس شاعرلریندن پوشکین و لئسراماتوفون چاغداشی ایمیش. قاراباغ شاعرلریندن میرزاجان بیگ مددوف ایله مکتوبلاشمیش. بیر مکتوبوندا اؤنا بئله یازمیشدیر:

سن سن جهاندا فیکر بیکریله مثل مریم نولا چیخار سا شعرین عیسی تک آسمانا

سالکین اوریژینال شعرلری مربع نوعیندن دیر. او اؤز عصری نین شاعر و ادیب لرینی قازاخ ماحالی نین حاکیمینه یازدیغی بیر شعرینده توصیف ائتمیشدیر.

سالک قازاخ حاکیمی خیاز پالاندوفون تدبیر و عاغیللی سیاستینی مدح ائدیر و بئله یازیر:
سبرید پای دزدی در وادی شرارت خون می چکد دمام از خنجر عدالت

گؤزل وصفینده سؤیله دیگی شعرلری واقف و ودادی نین شعرلریندن آشاغی دئییلدیر بورادا بیر نمونه سینی نقل ائدیریک:

ای شاهین جلوه لیم شو نگار شیوه لیم
دورنا تک تلرین جیغالاتیب دیر
خسته کؤنلوم اونو گؤرندن بری
چیخیب آسمانا هاوالا تیب دیر

ای لبلری نبات دهانی پسته
چکر حسرتینی بو دلی خسته
خال دگیل گؤرونن آغ سینهن اوسته
بیر قرآن حرفیدیر قارالاتیب دیر

دئمه لی سئوددیگیم سنه نهاندیر
دئییبسن بوسه مین قیمتی جان دیر
سنه عاشیقلیگیم خلقه عیان دیر
آلماق ایچون بیر آز باهالاتیب دیر

چوخدا مندن کنار گزمه ای پری
گوشه ی کویینی بولاندان بری
سن سن کؤنلوم ذوقی دیلیم از بری
درد بسی درمانیم دوالا تیب دیر

مجلسلر زیوری گؤردوگون سالک خاقانی، انوری، گؤردوگون سالک
شاعرلر سروری گؤردوگون سالک گل گؤر سن سیز نئجه گدالانیبیدیر
۱۸۳۰ دا ایراندا وبا سالقینی (اپیدمی) ظاهر اولوب مینلرجه آدمین اولومونه سبب
اولموشدور. سالک شعرینده بو سالقینی آسمانی بلا دئییه توصیف ائدیب. ایرانلیلارین حق
یولوندان آیریلیب ضلالتده دوشدویو اوچون غضب ایلاهی یه دوچار اولدوقلارینی یازیر:

مین ایکی یوز چهل و شش ده دوشدو ایرانه وبا
ائیلهدی ویرانه هر بیر شهری با حکم قضا
ائتدیلر جمله اطبالر علاجیندا دوا
بولمادی بیماری بو دردین دوالردن شفا
سن اوزون ساخلا بیزی بؤیله بلادن یا خدا

بو زمانه بیگلری چون ظولمه مایل اولدولار
هم غنی لر قاپوسوندا منع سائل اولدولار
اولدولار اشرار باعث خیره حائل اولدولار
یخیدلار ایمان ائوین هم عقلی زائل اولدولار
آدیلا وئردیکلری اشیالار اوستوندن وبا

ایچدیلر عهد و قسم هر لحظه ده محض دروغ
وئردیلر هر بزمده شمع دروغه مین فروغ
ساتدیلا قاتیق یئرینه دیگ ایچینده آب دوغ
ائتدیلر گردنکشانلیق مثل عوج بن عنوق (عنق)
پادشاهلیق ادعا ائتدی دخی هر بیر گدا

نفس عماره علما قلبینی ائتمیش خراب
مدرسه ایچره مدرس ائیله میش ترک کتاب
آز قالیبیدیر پارسالار ائیله یه میل شراب
شاهد و شیخین دو عاسی هرگز اولماز مستجاب
مختصر بو کی دوشوب یمن اجابتدن دوعا

بی طهارت گزیدیلر هم توتمايیب صوم و صلات
تارک قوربان و فطره اولدولار، حج و زکات
ایچدیلهر دائم شرابی ساندیلهر آب حیات
بیلمه میس کیم تلخ ائیلهر کامینی زهر ممت
حفظ قیل مؤمنلری اول تلخدن یار ربنا

یار یولداش بیر - بیرینه کشف اسرار اولدولار
هر نه کیم اول دئدیلهر سؤنرا انکار اولدولار
اختیار صاحیبیلری هم مردم آزار اولدولار
خواب غفلتدن سانسان شیمدی بیدار اولدولار
بیخدیلهر رعیت ائوین آلماق ایله ارشاه

سالک چوخ یاخین دوستو صدف اوغلو سلیمان کوخایا یازدیغی مستزادلاری اونون ان
قیمتلی شعرلریندن دیر. سالک دوستونو اوقاتینی خوش کئچیرمگه و ذوق و صفا سورمگه
دعوت ائدیلهر:

گل ای صدف اوغلو سلیمان کوخا
میخانه قاپسین ائدهک گشاده
ایچهک زیاده

سرمست اولوب سرخوش گزهک صبح و شام
دورسون یانیمیزدا ساقی ساده
الینده باده

الینده باده کیم دورسون همیشه
توبه نه دیر بیزده سنگ ایله شیشه
گل چوخ دا دوشمه یهک فکر و تشویشه
درد و غمی گسیترمه یک هئج یاده
بو پوچ دونیادا

بو پوچ دونیائین کی چو خودور محنتی
 اونو تمایاق هرگز سراز و صحبتی
 سنین اولموشونه، بونون لذتی
 اگر یوز ایل گئتسن اولماز عقبی ده
 ای صدفزاده

ای صدفزاده سن سن جواهر
 قدر قیمتیندیر عالمده ظاهر
 یکیمیز ده اولاق بو ایشده ماهر
 سؤیله نسین آدی میز اولده اوباده
 یئتک مراده

یئتک مرادا بییز تاپاق توپونو
 تاپماریق جئنتده اونندان خوبونو
 بو دونیائین هابثله محبوبونو
 او دونیادا بییز تاپمایاق مبادا
 قالاق جفادا

قالاق جفادا و اولاق پشیمان
 قاچاق دوشه بیزدن حوری و قیلیمان
 نه بییز کافر اولاق نه ده مسلمان
 ملول مشکول قالاق مسکین فتاده
 کیم یئته داده

کیم یئته داده پس حقدن سوایی
 یارب اوزون ساخلا سن بی نوایی
 سالکم سؤیله رم هرزه - هر جائی
 کیمسه بیلمز نه دیر من ده اراده

ائده ایفاده

سالک باشقا بیر مستزادیندا دوستو صدف اوغلونا دئییر کی دونیانین ذوق و صفاسی، می و ساقی و لاله روخو هامیسی فنا یا محکوم دور. گل بونلاردان واز کئچک و آلاها اوره کدن خدمت و اطاعت ائله یک.

سالک جیفاتای لهجه سینده ده شعر یاز میشدیر.

فدائی: میرزا محمد غائبزاده سالکین چاغداشی اولوب صلاحلی قریه سینده آنادان اولوب ایندیکی غائبوفلارین بابالارینداندیر. سالکله آرالاریندا دوستلوق اولدوغو شعر لریندن گؤرونور.

۱۹- جو عصر آذربایجان ادبیاتی

۱۹ - جو عصرده قاجار خاندانی ایراندا سلطنت اندیردی. اصللری تورک اولان قاجار حوکمدارلاری ایران ادبیاتینی حمایه اتمکله یاناشی تورکجه اثرلر یازیلماسینی دا تشویق اندیردیلر. بوندان قاباقدا ایران ضیالیلاری نین جیغاتای ادبیاتینا و علیشیر نوائی نین اثرلرینه اولان علاقه لریندن بحث اتمیشدیک. بو مازاق و علاقه بو عصرده ده داوام ائتدی. فقط بو ادبیاتی یاخشی آنلاماق اوچون بو ادبی دیلین گرامتر و لغت لرنی اؤیرنمگه احتیاج واردی. بو مقصد اوچون ۱۸ - جی عصرده باشلامیش اولان فیلولوژیک چالیشمالار بو عصرده ده داوام ائتدی و آشاغیدا آدلاری کئچن اثرلر یازیلدی:

بهجت اللغات یا لغات اتراکیه: بؤ اثر قزوینلی فتحعلی قاجار طرفیندن یازیلیب و ناصرالدین شاه ا اتحاف اندیلیمیشدیر. بؤ یوک جیغاتایجا- فارسجا لغت کتابی دیر.
خلاصه عباسی: محمد خوبی طرفیندن یازیلیب و ولیعهد عباس میرزایا تقدیم اندیلیمیشدیر.

الطغای ناصری: محمد صالح اصفهانی طرفیندن تألیف و ناصرالدین شاه اتحاف اندیلمیشدیر. بو کیمی اثر لر تورکجه بیلن ایران شاعر لر ی نین حتا جیفاتای لهجه سیله نه قدر ساراقلان دیقلا رینی گؤستریر. حتا بعضی شاعر لر ی ن بو لهجه ده شعر دئدی ک لری معلوم دور. بونلار ی ن آراسیندا «حجت و نشاط» ان مهم لر ی ن دیر.

نشاط «گنجینه ی نشاط» آدیندا مجموعه سینده بو لهجه ایله منظوم و منثور قطعه لر یاز می شدیر.

بنده ی تبریزی: میرزا محمد رضی اوچ دیله شعر و نثر یاز می ش و فتح علی شاهین ناپلئونا گؤنر دیگی مشهور مکتوبو بو شخص یاز می شدیر. اونون شکسته خط ده اؤزونه مخصوص شیوه سی واردیر.

نستعلیق ده میر عماد و میرزا صالح عیاریندا خوش خط دیر. «زینت التواریخ» اونون اثری دیر.

بو عصر ده ظهور ائدن شاعر لر ی میزین چوخو مرثیه شکلینده شعر یاز می ش و بو وضعیت قوزئی آذربایجاندا داخی ۱۹ - جو عصرین اورتاسینا دک داوام اتمی شدیر.

نباتی:

سید ابوالقاسم نباتی ۱۹ - جو عصرین ان گؤرکملی آذری شاعر لر ی ن دن اولوب، بلکه ده او عصر ده ایران آذربایجان ی نین ان گؤرکملی شاعری دیر. اونون نبات، خان چوبانی و مجنون شاه تخلص لر یله یاز دیگی اثر لر هله اؤز ساغلیغیندا الدن اله گزیر و ائلدن ائله دولاشیر دی. نباتی نین بیر چوخ شعر لری ایران و آذربایجان دان باشقا تورکیه و اورتا آسیادا مشهور اولموش دور. اؤزو بو باره ده بئله دئییر:

میدان عشق ده سگیرتدیم آتی مسخر ائیلهدیم رومی هراتی

از شعر دلفریب نباتی نه این جهان نه گنبد سپهر برین زیب و شان گرفت

نباتی متصوف بیر شاعر دیر و فارسجا - تورکجه دیوان یاز می شدیر. دیوانی ایلمک دفعه تبریز ده، سؤنرا دا تهران و باکیدا چاپ اولموش دور. نباتی هم کلاسیک ادبی سبک ده هم ده خلقی شعر ی طرزینده شعر لر یاز می ش و محلی آهنگ لر له اؤخونان کرمی، گرایلی و قوشمالاری

عاشقلارین ازیری اۆلموشدور.

نباتی حقیقته ایلك تحقیقی معلوماتی آذربایجانین مشهور ادبیاتشناسی مرحوم فریدون کۆچرلی وئرمیشدیر.

کۆچرلی اونون باره سینده بئله دئییر: سیدابوالقاسم نباتی آذربایجان تورکلری نین خواجه حافظی، شمس تبریزی سی و حتا بعضی اشعار و کلامیندا جلال الدین رومی سی دیر. او درویش مسلک بیر انسان اۆلوب، دونیانین شوکت و مالینا اعتنا ائتمزدی. نباتی نین دوغوم تاریخی قطعی بیلینمه ییر. ۱۸۰۰م = ۱۱۷۹ هـ ش ده آنادان اۆلدوغو تخمین ائدیلیر. نباتی باره سینده ایکینجی یازلی منبع مرحوم محمدعلی تربیت یین یازدیغی «دانشمندان آذربایجان» دیر. تربیت یین یازدیغینا گۆره نباتی سیدمحرّم اوشتیبینی نین اوغلودور. بیر مدت اوشتیبین ده یاشامیش سؤنرا اهره کۆچوب، شیخ شهاب الدین یین مقبره سینده ریاضت و سعی ایله مشغول اۆلموشدور. عؤمرونون سؤنلاریندا اوشتیبیننه قاییتیش و (۱۸۶۲ - ۱۸۶۰م) ده وفات ائتمیشدیر. مزاری اؤرادادیر.

تبریز ده «دیوان نباتی» آدیله آقای سیروس قمری طرفیندن چاپ اۆلوان شعرلر مجموعه سی نین مقدمه سینده ۱۱۹۱ هـ ق ده آنادان اۆلوب، ۱۲۶۲ ده وفات ائله دیگی یازیلیمیشدیر.

شاعرین نباتی و خان چوبانی تخلصلرینی سئچمه سی نبات آدیندا بیر قیزا محبتی و بیر مدت چوبانلیق ائتمه سیله علاقه داردیر. «گۆزلر گۆزلریم» ردیفلی شعرینده آنادیلی نین تورکجه اۆلدوغو و چوبانلیقلا علاقه سی آیدینلاشیر.

شهر بند دلده بیر سلطانی گۆزلر گۆزلریم

بیر شه زرین کمر خاقانی گۆزلر گۆزلریم

بچه ی تورکم، دیلیم تورکی، کلامیم هجومجو

خان چوبانی جان آلان، جان جانی گۆزلر گۆزلریم

قویونو یوز ائیله دیم بو چۆلده قیشلاق ائتمه نم

زینت مُلک مغان اولتانی گۆزلر گۆزلریم

فارسجا شعرینده ده بئله دئییر:

خواهی که شوی تو نیز موسی یک چسند بکن چوبانی من
 مجنون دئییرلر آدیما آما نباتی ام دایم ایشیمدی کام آلیرام من نباتدن
 عالم بیلیر کی، من یییهرم متصل نبات ال چکمیشم اؤ سن دئین آب و نباتدن

نباتی باشقا شعرلرینده سؤگیلیسی نین آدی گزگز اؤلدوغونو بیان ائدیر:

نسبتی یوخ پری به گزگزین آلاه بیلیر ملکین حدی نه دی حوری او، حورا، حورا
 بیری صهبادان اؤلوب مست بیری مینادن منی دیوانه قیلیپ بو گؤزو شهلا، شهلا
 قورخورام اینجییه مجنون، کوسه مندن، یوخسا دییهرم گزگزه همتا اولایلی نه چیدیر

گئتدی شیرین و زلیخا، اله گلمز لیلی ایندی بو عصرده کیم، آفت دوران گزگز
 تاپماسان داخی نباتی کیمی افسانه دییهن الینه شمع گؤتور، گون کیمی یان، یان، گزگز

عرب، فارس و تورک دیلرینی اینجه لیکلرینه دک ییلن شاعر کلاسیک اثرلری اؤخویوب
 منیمسه میش و تعلیمی اوستادلاریندان آلاراق موضوعلاری ایسه اؤز محیط و زامانیندان
 آلمیشدیر. اؤنون غزل دلیلی ساده، تشبیه و استعاره لری یئنی دیر.

نباتی ده حافظین بؤیوک تأثیری اولموشدور. اونون فارسجا شعرلرینده حافظ غزللری نین
 تخمیمی خصوصی یئر توتار. تورکجه شعرلرینده ده حافظ یؤللو، تفکور طرزلی و دونیا باخیشی
 اؤز تأثیرینی گؤستریمکده دیر.

درد نوش حافظم رندانه معنا سؤیلهرم اوشتییینده باده خلاری گؤزلر گؤزلریم

نباتی ده نسیمی نین ده گوجلو تأثیری اؤلموشدور، شعرلرینده ایفاده ائتدیگی بیر چوخ
 فیکیر، موضوع و حتا کلمه و ایفاده لر نسیمی اثرلرینده اؤلدوغو کیمی دیر. نسیمی نین «منده
 سیفار ایکی جهان، من بو جهانه سیغمازام» فیکیر و ایفاده سی نباتی ده:

شد جلوه گر جمال تو چون در مثال من در حیرتم چگونه مرا این جهان گرفت
 کیمی بیان ائدلمیشدیر.

نباتی دا علیشیر نوائی نین ده تأثیری اؤلموش. فقط فضولی نین تأثیری داها

گوجلودور. بعضی شعرلرینده سانکی فضولی ایله دانیشیر.
فضولی:

ای اسیر دام غم بیر گوشه میخانه توت توتما زهادین مخالف پندینی، پیمانہ توت
نباتی:

توتدوم گینه خوش هنگ ایله میخانه‌نی میخانه‌نی
ساقی اماندیر دورما، وئر پیمانہ‌نی، پیمانہ‌نی

فضولی نین مشهور:

دوست بی پروا فلک بی رحم دوران بی سکون
دردچوخ همدردیوخ دوشمن قوی طالع زبون
بیتی نباتی نین فارسجا یازدیغی بیر شعرینده تضمین ائدیلمیشدیر.
شاعری را که در این عصر نیرزد به جوی در حقیقت بجز از بیپده گوئی کاری

یار بی رحم و فلک در سر کین من بی کس چاره آنستکه سر داد در این ره باری
نباتی ده صائبین ده تأثیری اولموش. نباتی اونو محرم خلوت و مونس حساب ائدیر:
محرم خلوت اونسوم هانی صائب صائب لحنه باخ نغمه یه باخ بولبول شیدا نه چیدیر

سهل ساندیم عشقی اول بس دئدیم بازیچه دیر
ایندی گل گور موجیه طوفانی گوزلر گوزلریم

گرفتم سهل سوز عشق را اول ندانستم
که صد دریای آتش از شراری می شود پیدا (صائب)
یسوخاریدا آدینی چکدیگیمیز کلاسیک شاعرلردن باشقا شاه نعمت الله
ولی، ابن سینا، خیام، مولوی، جامی و باشقالاری نین دا نباتی ده تأثیرلری اولموشدور. هله
مولوی نین تأثیری فارسجا شعرلرینده داها چوخدور.
دیوانه شو دیوانه شو از جمله کس بیگانه شو
عاشق مشو گفتم ترا چونکه شدی مردانه شو
بر باده ده سجاده را آتش بزن این خرقه را
بر شمع روی مهوشی پروانه شو پروانه شو

با زاهدان الفت مکن با عابدان صحبت مکن
 در حلقه دُرَدی‌کشان پیمانۀ شو پیمانۀ شو
 با خرّقه‌پوشان کم نشین از صوفیان دوری‌گزین
 چون عاشقان شنگ و مست مستانه شو مستانه شو
 این پند من در گوش کن جام تجرّد نوش کن
 در گوشه میخانه‌ای رهبانۀ شو رهبانۀ شو
 در خانه منشین چون زنان بیرون خرام از خانمان
 مانند مجنون در زبان افسانۀ شو افسانۀ شو
 باید نمودن ترک سر از دین و دل گشتن بدر
 گر طالب یاری ز خود بیگانه شو بیگانه شو
 بر هر گلی مایل مشو یکدم ز خود غافل مشو
 در مسند فقر و فنا سنگانۀ شو سنگانۀ شو
 از مسجد و از صومعه حاصل نگرده مطلبی
 همچون نباتی ساکن میخانۀ شو میخانۀ شو

نباتی‌نین بو غزلینی مولوی‌نین آشاغیداکی غزلریله مقایسه ائده‌رسک مولوی‌نین اوندا نه
 درجه تأثیر بوراخدیغی آچیق‌لار:

حیلت رها کن عاشقا دیوانه شو دیوانه شو و اندر دل آتش درا پروانه شو پروانه شو

گر عاشقی در عشق او دیوانه شو دیوانه شو و هوش داری زودتر مستانه شو مستانه شو
 گر عاشقی رو غم مخور در آتش عشقش گذر پس پیش شمع روی او پروانه شو پروانه شو
 گر مرد عشقی مردسان از خانه بیرون نه قدم و مرد عشقش نیستی باخانه شو باخانه شو

نباتی حضرت علی‌یه حیرانلیقلا باغلیدیر و اونون مدحینده قصیده و غزلر
 سؤیله میشدیر. مثال اوچون آشاغیداکی ترجیع‌بندی نقل ائدیریک:

ساقیا دور باده وئر آچیلدی گول گلدی باهار ابر رحمت ائیلهدی صحرا و باغی لاله‌زار
 ناله چک بولبول کیمی دور رقصه گل دیوانه‌وار مست مستانه بو اسمی سؤیله هر دم آشکار

شاه مردان شیر یزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار

بالیفون قاریندا یونس اولدی چون زار و حزین
طاقتی طاق اولدی گنتدی صبری اولدی چوخ غمین
حاضر اولدی اول زمان یانیندا جبریل امین
سؤیله دی غمدن خلاص اول ائيله بو ذکرى همین
شاه مردان شیر یزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار

ماه کنعانی چو ائتدی رنج زندان بیقرار اولدی زنجیر جفادان جسم پاکى پار-پار
حددن اؤتدی چو محنت تاپمادی بیر غمگسار یوز دوتوب درگاه حقه سؤیله دی بی اختیار
شاه مردان شیر یزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار

ای نباتی مدح شاهى دایم ائيله آشکار تا کی اولسونلار خوارجلر حسدن کور و کار
حاصل اولدی تا مرادین غافل اولما زینهار سؤیله بو اسم عظیمی دمبدم بی اختیار
شاه مردان شیر یزدان حیدر دولدول سوار
لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار

نباتی نین بیر فارسجا بیر ده تورکجه بحر طویلی واردیر، اؤرنک اولاراق هر ایکی سیندن بیر
پارچا نقل ائدیریک:

بسم الله الرحمن الرحيم

«منیع چشمه هر کلمه که جاری شود از نطق و بیان کام و زبان اسم خداوند عظیم است که از
لطف و کرم داده بهر نوع بشر عقل و هنر قوت و ادراک، دو ابرو و دو گوش و دو بصر عارض
مانند قمر سرو قدی موی کمر کاسه سرمد نظر هوش و بر و دوش و بنا گوش و لب و نوش و...»
ایندی تورکجه بحر طویلدن بیر پارچا:

«سنی من ای مه انور نثجه تعریف قیلوم یوخدی شیبهون بو لطافت بو شرافت بو جهان
اوزره پری حورلر اولمز نه دنیم قالمیشام عاجز بو وجاهت بو ملاحظده زلیخا نهدی لیلی نهدی

عذرا نه‌دی سلما نه‌دی.

بالله کی اوزون تک اولا بیلمز گول حمرا هابئله یوخدی قدون تک چمن دهرده بیر سرو
دلارا و نه شمشاد و نه عرعر نه صنوبر هانی زولفون کیمی سونبول...»

ایندی تجنیس لریندن ده بیر نمونه نقل ائدیریک:

صبا،بو عرضیمی اله سالما،یا یئتیر بو عرضیمی منیم سلما یا
نه چون گرهک منی یادا سالما یا اونون نباتی تک آیاغی گرهک

نباتی زمانیندا ایران - روس محاربه‌لری فقر و جهالتده قالمیش خلقی داها فجیع و
دؤزومسوز بیر حالاً گتیرمیشدی. نباتی بوتون بو هرج و مرج لیک و فقر و فلاکتله شاهد
اؤلموشدو. بو جریانلار اونون حساس روحونو سیزلادیب، شعرلرینده اؤز تأثیرینی
گؤستریمیشدیر. آشاغیداکی رباعی بونون بیر مثالی دیر:

در درگه خلق بندگی ما را کشت از بهر دو نان دوندگی ما را کشت
گه منت روزگار گه منت خلق ای مرگ بیا که زندگی ما را کشت

بو چؤل اولموشدا منیم باشیما چوخ ایش گلدی

چاتمیش یایه خبر گئتدیله کی، قیش گلدی!

نباتی بو جانی یاخان حادثه‌لردن اومیدینی کسمه بیر و بیر ایناملا بو دردله چاره‌انده‌جک
بیر قهرمانین یولونو گؤزله‌بیر:

غارت ائیلر عؤمرو هر بی‌درده دردی سؤیله‌مک
غم یوکون آچماغا بیر غمخواری گؤزلر گؤزلریم
بی‌کس و بیمار دوشمن لر کسب اطرافیمی
بیر شه خونخوار، بیر ستافی (شمشیر ووران) گؤزلر گؤزلریم

ایدل غمدیده برکش آه و افغانی تو نیز سر به بالین نه شیبی در فکر جانانی تو نیز
چون نگین سلطنت در دست دیو افتاده است پس بدست آور در این کشور سلیمانی تو نیز
بونولا بئله بعضاً شاعر اومیدسیزلیگه دوشور، گؤزله‌دیگی نین حسرتیله فریادا گلیب

فلکلری ده اتهام ائدیر:

نه مدت دیر من بیچاره یارب یارسیز قالدیم
 پوزولدو رونقیم داغیلدی ائو پرگارسیز قالدیم
 کیمه اظهار ائدیم دردیم هانی بیر محرم اسرار
 غمیم چوخ غمگساریم یوخ عجب غمخورسیز قالدیم
 غم هجرانه یانددیردین منی ای چرخ دون بسدیر
 رحیم اسمینه آلاهیین دئییم، اقرارسیز قالدیم

نباتی نین اثرلرینده ظولم و ظالیم لر علیهینه چوخلو کسکین فیکیر و ایفاده لر واردیر.
 بو صوفی مسلک شاعر اوزون مدت تشیع و وحدت وجوده اینانیب بو ایناملا قصیده لر
 یازدیغی حالدا بعضاً حیرته دوشموش و بو زمینه ده ده غزل لر سؤیله میشدیر (هله لنگ لنگ
 لنگم) شعری اونون بو سؤن حالینی گؤزل بیان اتمکده دیر:

نه مکدرم نه شادم نه نهان نه آشکارم
 نه چو غنچه در شکفتم نه نعم نه لاشنفتم
 نه شرابیم نه بنگی نه خیالیم نه رنگی
 نه رفیق بوستانم نه قرین گلستانم
 نه ستاره ام نه ماهم نه گدا نه پادشاهم
 نه زمین و آسمانم نه از این و نه از آنم
 نه پری نه جن و انسان نه ملک نه حور غلمان
 نه ز کان و معدنم من نه ز گنج مخزنم من
 نه جوانم و نه پیرم نه کمانم و نه تیرم
 نه ز لعل بی بهایم نه ز دُر بی صفایم
 نه حلولی ام نه دهری نه کناری ام نه بحری
 نه منجم نه کاهن و نه ساحر و مداحن
 نه نباتی ام نه بنگی نه مصالحم نه چنگی
 نه ز خاکم و نه بادم هله لنگ لنگ لنگم
 نه غمش بدل نهفتم هله لنگ لنگ لنگم
 نه مغنی ام نه چنگی هله لنگ لنگ لنگم
 سگ کوی دلستانم هله لنگ لنگ لنگم
 نه میان این دو راهم هله لنگ لنگ لنگم
 نه دیار لامکانم هله لنگ لنگ لنگم
 نه فلانم و نه بهمان هله لنگ لنگ لنگم
 نه منم نه من منم من هله لنگ لنگ لنگم
 نه صغیر و نه کبیرم هله لنگ لنگ لنگم
 نه نوا نه بی نوایم هله لنگ لنگ لنگم
 نه ریاضی ام نه جفری هله لنگ لنگ لنگم
 نه به زارعان کواهن هله لنگ لنگ لنگم
 نه مجوس و نه فرنگی هله لنگ لنگ لنگم

نباتی آختاردیغی حقیقتی طریقت لرده ده تاپابیلمه دیگی اوچون طریقتلر آراسینداکی
 مباحه لر دن بئزیکیر و بئله دئییر:

جانا اؤد ووردوم اؤزوم پروانه‌لردن کوسموشم
 تا کی مجنون اؤلوموشام دیوانه‌لردن کوسموشم
 بیر غلط سؤزدور کی دئرلر گنج اؤلور ویرانه‌ده
 گنج یوخ ویرانه‌ده ویرانه‌لردن کوسموشم
 حاصلیم اؤلدی تحزبدن ندامت توشه‌سی
 ایندی اؤل باش آغریدان افسانه‌لردن کوسموشم
 من ائشیتدیم اؤل گولون میخانه‌لر دیر منزلی
 اصلی گؤردوم یوخ گلوب میخانه‌لردن کوسموشم
 خانمانیمدن منی سالدی نباتی دربدر
 عقله باخ مجنون کیمی بیگانه‌لردن کوسموشم

نباتی‌نین خلق شعری و نغمه‌لرینه اویغون یازدیغی شعرلری لیریک حسله بیرلیکده
 یوکسک اجتماعی فیکیرلر ده احتوا ائتمکده‌دیر. بۇ یولدا واقف‌دن ده استفاده ائدیپ اؤنون
 یولون دا داوام ائتمیشدیر. خلق دیلینده یازدیغی شعرلرینده نباتی‌نین موسیقی شناس اؤلدوغو
 دا آچییقلانیر. چونکی شعرلرینده بیر چوخ آهنگلرین آدیسنی (نوا
 زمینخوارا، شور، شهناز، حسینی، نیشابوری و سایره) ذکر ائدیر.

معاصر دؤرده ده حرفه‌ای بسته‌کارلارین بسته‌له‌دیگی نغمه‌لره شاعرلرین سؤنرادان سؤز
 یازماسی حاللاری معلوم‌دور. بۇ حال شبهه‌سبز کئچمیشده ده اؤلמוש و بعضی نمونه‌لری
 گلیب بیزه چاتمیشدیر. نباتی‌ده خلق نغمه‌لرینه سؤز یازمیشدیر.

اونون «گلمه گلمه گئت، یاخشی یاخشی سن»، «گئت دولانگینن، خام سن هنوز» و «بویله بیونا
 اولما، ای پری» مصراعلریله باشلانان شعرلری و بیر نئچه باشقا اثری «زمین خوارا
 تصنیفی» آهنگینه چوخ اویغوندور.

نباتی‌نین خلق شعری روحوندا یازدیغی اثرلر اؤزون مدت عاشیقلرین دیلی‌نین ازیبری
 اؤلמוש حتا گئچن عصرده یسارانان بعضی آذربایجان داستانلارینا
 گئچمیشدیر. قوزئی آذربایجان و مغانین مهم قسمتی‌نین ایراندان آیریلماسیله علاقه‌لی اولان و
 بو اونودولماز غم‌لی حادثه‌نی ترنم ائدن آشاغیداکی ائل ماهنیسی نباتی‌نین اؤز خلقی ایله اولان
 سیخ باغلیلیغینی گؤستریر:

گلمه‌سین بو ایل مغانا

گئدین دئیین خان چوبانا

مغان باتیب ناحق قانا!

سۇن اۇلاراق نباتى دن ايكي غزل نقل ائديريك:
 سحر ميخانه اطرافين گزيرديم مست و بى پروا
 كى گۇردوم اوندا ناگه بير عجايب صورت زيبا
 مسلسل زولف چيييننده مُرضع طوق بوينوندا
 فرنگى اطلس اگنينده، باشيندا معجر حمرا
 ملك منظر پىرى پىكر سخن گستر وفا پرور
 بُت مهرو گول خوشبو سۇزو شكر گۇزو شهلا
 سمن رخسار مشكين مو شلالين قامت دلجو
 سراسر فتنه و جادو سراپا شورش و غوغا
 گۇرن ساعتده ذوقومدان ييخيلديم مست و لاي عقل
 داغيلدى عقل باشيمدان، آليشدى آتش سودا
 پريشان اولدى احواليم توكندى صبر و آراميم
 گريبان چاك ائديب دوردوم يئريمدين واله و شيدا
 منى گۇرچك بو حالتده او سرو باغ دلبندى
 گليب يانيمدا اگله شدى الينده ساغر مينا
 كرم قيلدى منه بير جام، آليب مردانه نوش ائتديم
 دوروب اۇپدوم آياغيندان دئديم اى ثانى لىلا
 اكر گۇرمك ديلىر سن صورت مجنون شيدانى
 اۇزاق گزمه تماشا قيل بودور اول عاشق رسوا
 شكسته خاطر و محزون سۇز و آشفته، ديگر گون
 توتوب نقش ره مجنون گزر وحشى كيمي صحرا
 نباتى حمد قيل آلايه مين شكر و ثنا ائيله
 كى، مجنونون مقاماتين سنه روزى ائديب مولا

نسبت سنه اى شوخ، زليخا اولاي بيلمز بو عشوه ده بو غمزه ده ليلا اولاي بيلمز
 آهوى ختن سندن آليب طرز نگاهى گلبىرگ لبين تك گول حمرا اولاي بيلمز
 ائتمن (ائتمه رم) گۇزونو نرگس شهلايه برابر زولف سيهين تك شب يلدا اولاي بيلمز

جان نقدینه بیر بوسه، کرم قیل سنی تاری
 مندن سنه عجزائیله مک اولسون گنجه گوندوز
 بسکی منی گورجک منه وحشی کیمی باخدین
 چوخ عشقه دوشن عاشق بیچاره نی گوردوم

دخی دئمه «ال چک»، بو سودا اولای بیلمز
 سندن منه هی ناز کی حاشا اولای بیلمز
 ایندی داخی مجنون منه همتا اولای بیلمز
 هئج بیر نباتی کیمی شیدا اولای بیلمز

طوطی:

قاراباغ حاکیمی ابراهیم خلیل خانین اوغلودور. آدی ابوالفتح خان دیر. آتاسی نین مصلحتیله
 ایرانا گلیب، عباس میرزایا چوخ یاخین اولوب و ۱۲۵۵ هـ ق ده وفات ائتمیشدیر. تورکجه و
 فارسجا گؤزل غزللری و تک بیتلری واردیر:

اوگون کیم حسرتیله اول بت زباندن آیریلدیم

قالوب بیر صورت بی حس کیمی معنادن آیریلدیم

چکوب ال خلقدن مجنون صفت صحرايه اوز قويدوم

کسیلمیش صبر و تابیم وصلت لیلی دان آیریلدیم

منه شمشاد و سروی باغبان عرض ائتمه کیم هرگز

یؤخدمدور میل گولشن قامت طوباندن آیریلدیم

نولور شام و سحر نئی تک سیزیلدار سینهی زاریم

مریض بستر هیجرم، دم عیسی دن آیریلدیم

فراقین شدتیندن لال اولور بو طوطی طبعیم

مزاقیم تلخدور کیم لعل شکرخادان آیریلدیم

ایندی فارسجا شعرلریندن نمونه لر:

شبی بخواب که عکس جمال روی تو دیدم
 قسم بروی تو کردم که جز تو یار نجویم
 هنوز از می وصلت پیاله ای نکشیده
 امید زندگی ام بود آب تیغ تو خوردم
 رقیب از منش آزده است و من ز رقیبش
 بجرم آنکه مرا دل بغیر دوست نبستم
 حقوق عشق نگر پای مردیش زان کو
 ز کاینات تعلق بهر که بود بریدم
 بحوریان بهشتی اگر دهند نویدم
 ز دست ساقی هجران چه زهرها که چشیدم
 هوای وصل توام بود فرقت تو گزیدم
 دریغ کو بمرادش رسید و من نرسیدم
 کشند بی گنهی را ندیدم و نشنیدم
 ز جور هر چه مرا سرشکست پا نکشیدم

بسی ز وصف لبت گفته‌اند لیک کسی را درین رموز چو طوطی حریف حرف ندیدم

روزگاری پیش یاری اعتباری داشتم اعتباری داشتم خوش روزگاری داشتم

دیدن ترا و دل بتو دادن گناه من دل را بحرف غیر شکستن گناه کیست
بو شاعرین باجیسی آغابیگم فتحعلی شاهین خانیمی اولوب و شاعره ایمیش.

میرزا علی لعلی:

لعلی ۱۲۵۲ قمری ده ایرواندا آنادان اولموش و ۲۰ یاشیندا یکن آتاسیله تبریزه کؤچموش و تبریزده تجارتله مشغول اولموشدو. لعلی تجارت ایشی ایله برابر تحصیلینه ده داوام ائتدیریب، آتاسی اولدو کدن سؤنرا تجارتی بوراخیب و بوتون واختینی طب تحصیلینه و سؤنرا دا طبایته حصر ائتدی. سؤنرا استانبولا گئدیپ اوزادا طب فاکولته سیننی بیتیردی و دؤقتورا عنوانینی آلیب تبریزه قاییتدی و تبریزده ولیعهد (مظفرالدین میرزا) ین خصوصی حکیمی اولدو.

لعلی بیر مدتدن سؤنرا تهرانا گتدی و اوزادا ناصرالدین شاها یاخینلاشیب اونونلا برابر اوروپایا سفر ائتدی، اوروپا سفری نین ثمره سی اولاراق حجملی بیر مثنوی یازمیش، بو مثنوی نین مطلع یی بو بیت دیر:

«ناصرالدین شاه گردون بارگاه شاه دارا تخت کیخسرو کلاه»
بوندان سؤنرا لعلی بیر نچه دفعه اوروپا، استانبول و مصره گئتمیش و مظفرالدین شاه زامانیندا شمس الحکما عنوانینی آلمیشدیر.

لعلی سؤن دفعه استانبولا گئنده بیر مدت اوزادا قالمیش ایرانین استانبول بؤیوک ائلیجیسی پرنس ارفع ایله یاخین اولموشدور. مژمن بؤنشیته مبتلا اولدوغو اوچون استانبولون هاواسی اؤنا یاراما ییب، دوقتورلارین مصلحتیله تفلیسه گئتمیش و اوزادا یئرلشمیشدیر.

تفلیس ده اقامتی اثناسیندا بیر دفعه ۱۳۲۲ قمری ده (قافقاز ارمنی مسلمان داعواسی باشلایاندا) بیر دفعه ده ۱۳۲۴ ق ده تبریزه گلمیش و مشروطه جریانینا فیکری یاردیم اتمیشدیر. ۱۳۲۵ ده تفلیس ده وفات ائدیپ اوزادا باسدیریلیمیشدیر.

لعلی لطیف طبعلی، ظارافاتچی و حاضر جواب بیر ادیب ایدی. اونون ایشلتدیگی بدیع مضمونلار و سؤزلر معاصرلری آراسیندا مشهور ایدی. سئچدیگی سجع (وانه لعلی

حکیم «اونون ادبی ذوق و ذکاسیندان گؤزل بیر علامت دیر. بو باره ده بئله سؤیله میشدیر:

تو این پیام متین را ز قول من برسان
 صبا بگو بحسودان که سست پیمانند
 مطبع شعر مرا خود نه افتخار بود
 که جمله صاحب طبع سلیم میدانند
 مرا بسقول خداوند در کلام مجید
 (و اِنَّهٗ لِعَلٰی حَکْمِیْم) می خوانند

تورکجه - فارسجا دیوانی بیر نشجه دفعه تبریزده چاپ اولموشدور.

لعلی نین کلیاتی ایکی جلد دیر: بیرینجی جلدین ۱۸۵ صحیفه سی فارسجا و ۳۰ صحیفه سی تورکجه دیر. ایکینجی جلدین هامیسی تورکجه دیر و مرثیه و نوحه لردن عبارت دیر.

فارسجا حیصه سی بیر قصیده باهاریه ایله باشلاتیر و شعر نوعلریندن مثنویات، قطعات، غزلیات، رباعیات و مفردات (تک بیتلر) ایله بیتیر. شعرلری نین مهم حیصه سی لطیفه و هزل، هجو و بعضاً مدح طرزینده سؤیله نمیشدیر. آیریجا قطعه لردن عبارت مطایبات و هزلیات قیسمی دیر. افیونا عاید گؤزل قطعه لری واردیر. نمونه اوچون حافظین مشهور بیر غزلینه نظیره تمسخرانه شکلینده سؤیله دیگی بیر قطعه نی نقل ائدیریک:

بیا تا دوده افیون ز گردون برتر اندازیم
 فلک را سقف بشکافیم و طرح دیگر اندازیم
 بیار ای ساقی گلچهره افیون را به بزم ما
 به پیمانه زخم سنگی لگد بر ساغر اندازیم
 چو روزه لشگر انگیزد که خون عاشقان ریزد
 من و خلوت بهم سازیم و بنیادش براندازیم
 ز کنج روزه خواران احتیاطاً روزنی باید
 که گر شخصی کمین آرد نظر بر منظر اندازیم

فارسجا غزل لریندن نمونه اولاراق ایکی پارچا نقل ائدیریک:

از کعبه جمال تو آن طره دو تا
 بر گشته همچو کافر برگشته از خدا
 ای بخت ما چو طره برگشته ات سیه
 وی تیره تر ز طره تو روزگار ما
 سرگشته ایم تا سر زلف تو سرکش است
 سودای ما کجا سر آسودگی کجا
 دیوانه وار از همه الفت بریده ایم
 تا گشته ایم به طره زنجیرت آشنا
 ای شهسوار قافله آهسته ران که من
 افتاده ام چو زلف پریشان از قفا
 لعلی مرا ز شوق لب چون عقیق او
 پیکر چو کاه گشته و رخ همچو کهربا

ز من پنهان چرا دارد لبت اسرار عیسی را
 مسیحی‌زاده منهنم دوست میدارم مسیحا را
 خم ابروی تو با این دل سوزان اگر سازد
 ز وجه نذر قسندیلی برم طاق کلیسا را
 ز تحریک صبا هر صبح آن زلف صلیب‌آسا
 به فریاد آورد در سینه ناقوس دل ما را
 تو ساعت سازی و من بی تو یکساعت نمی‌سازم
 که در هجر تو هر یک ثانیه سالی بود ما را
 دو ابروی تو در مابین دارد نقطه خالی
 که این یک نقطه بر هم زد اساس دین و دنیا را
 بجز دین تو در دنیا ندارم مذهب دیگر
 که از بهرت خداوند آفرید این دین و دنیا را
 دل و دین باختن در عشق او نبود عجب لعلی
 که صنعان با همه زهدش گرفت آئین ترسا را

رباعیاتیندان بیر نمونه:

گفتم چشمم گفت که حیران منست	گفتم جانم گفت که قربان منست
گفتم که دلم گفت که آن بیچاره	در سلسله زلف پریشان منست

تورکجه شعرلری ده چششیدلی دیر، غزلریندن باشقا مقطع، رباعی و تک‌بیتلری ده واردیر. او زامان باکیدا چیخان مترقی و ملیتچی «شرق‌روس» غزته‌سی مدحینده بیر غزلی واردیر:

حیرتده قویدی عالم اسلامی شرق روس	یوزدن نقابی آچدی بو تورکی زبان عروس
آفاقی دوتدی شعسه‌سی بو جریده‌نین	یارب بو شرق روس‌دو یا مطلع شموس
گفتاری صدق نیتی خالص لسانی پاک	نه اخذ نه طمع نه مزور نه چاپلوس
یؤل‌گؤستریر آنانلارا چؤل‌لرده چون جرس	بیدار ائلییر یاتانلاری ائولرده چون خروس
تا ائیله‌سون بو ملت اسلامی متفق	هر یانه یازدی نامه تبلیغ علی‌الرؤس

کندلی حقینده بیر هجوی بیر ده مدحی واردیر، هجوی داها مشهور دور:

نه شیرین سن سنه قوربان اولوم ای لب شکر کتدی
 سنی هر کیمسه گورسه دین و دونیادان گئچر کتدی
 بؤیوک خبط ائتمیشم کتدیرون هجوندنه الحق من
 منیم بختیم یاتیب بو باره ده ای بختور کتدی
 چیخا گر بیر سنین تک شوخ شهر آشوب هر کتدن
 یئری وار افتخار ائتسه تمام شهره هر کتدی
 بو نه هنگامه دیر گؤز دولدوروب اوصافی تبریزی
 سالوب حسنیله مین آشوب شهره بیر نفر کتدی
 اگرچی منده یوخدور شاهیمیز ساغ اولسون ایراند!ا
 من اوردان سیم و زر آلام سنه ای سیم بر کتدی
 او شاهون سایه سینده بیرمی میلیون نفس راحتدیر!
 اونا فرق ائیله مز بیر شاعر ایلن بیر نفر کتدی
 جمالین گر دئسن دوشمز اله بیر ائیله انتیقه
 فرنگی لر اونی گؤیده قاپار ای بیخبر کتدی

نه قانسون می نه دیر معشوقه کیمدور دریدر کتدی
 معشوقه و هم مادیا تین نره... کتدی
 نه گرمادن یئتر اعضاسینه آفت نه سرمادن
 هوا هر قسم گرم و سرد اولا عریان گزر کتدی
 قویون ساخلار همیشه بیر سوری عؤمرونده ات دادماز
 یئیهر بیر بسدلیق جیز - بیز گلنده شهره هر کتدی
 یاتار یایدا داش اوستده گون قاباغیندا چکر خورنا
 اگر مین قیل و قال اولسا اویانماز بیر نفر کتدی
 یئیهر سککیز فطیر ایران ایچر بیر مترت اوستوندن
 پلو دونیائی توتسا تندیر آشین چوخ سئور کتدی
 دمیردن برک اولور سؤز یوخ معاذاله نعوذوندن
 بنی آدم گتورمز طاقتین چوخ پیس... کتدی

فرنگستانه گئتسه فی‌المثل قیرخ ایل یاتوب گلسه
 داواردان صحبت ائیلر اؤزگه سؤز بیلمز دییه کتدی
 یئمیش قیسمیندن عالمدن سوغاندان باشقا زاد بیلمز
 آخیر چرشنبه اولسا بیر اوووج کشمیش ییه‌ر کتدی
 اوزی مکروه عالم دیر سؤزی بیر سم قاتل دیر
 یامان گؤز گؤرمه‌سین یاران نه کتدی بیر بتر کتدی

بوینوما کاکلون ای شوخ کمند ائیلهمیسن
 بیر اوزون فیکره منیم باشیمی بند ائیلهمیسن
 سایه مرحمتین باشیما دوشمز نه نمر
 اوجالوب قددوی بیر سرو بلند ائیلهمیسن
 بیر نفس لعل لبون ذکری دلیمدن دوشمز
 منی طوطی کیمی تریاکی قند ائیلهمیسن
 گؤیه ده چیخا مقابل دورا بیلمز قاشووا
 بیر هلالینه اونی نعل سمند ائیلهمیسن
 آفت چشم‌دن ای مُفجحه تشویش ائتمه
 کؤنلومو مجمر حسنونده سپند ائیلهمیسن
 بو گؤز و قاشووه قوربان اولوم ای مه‌پاره
 منی بو قاش و گؤزوندن گله‌مند ائیلهمیسن
 هامو حیران دولاتور دایره زولفونده
 نئچه دیوانه بو زنجیره بند ائیلهمیسن
 اوزووه نذر دئیویسن منی قوربان ائده‌سن
 منه زبینه دی سن هر نه پسند ائیلهمیسن
 جمله عاشقارون آزاد گزر عالمده
 بیرجه لعلی‌نی گرفتار کمند ائیلهمیسن

تورکجه تک‌بیتلریندن ده ایکی نمونه نقل اندیریک:

آج نقاب اوزدن اوزون دورسون مقابل ماهلن یوخسا یان‌دیررام نقاب عارضون بیر آهلن

سالما بُرقع قوی گؤرولسون آفتاب عارضون یوخسا بیر آهیله یانديررام نقاب عارضون

ایکینجی جلد تورکجه مرثیه و نوحه لردن عبارت دیر. لعلی نین مرثیه و نوحه دیلی صراف قدر ساده و تأثیرلی دئییلدیر. اونون اوچون نوحه لری صرافین کی قدر خلق آراسیندا یایلمامیشدیر. نمونه اوچون بیر سینه زن نوحه سینی نقل اندیریک:

سالدی حریم حرمه ولوله	آلدی اله تیر و کمان حرمله
اصغری آغوشه آلوب شاه دین	گوردی کی میداندا اوشوم و لعین
عالمه آهیله ووروب مشعله	تشنه دور از بسکی او طفل حزین
حالتی افسرده و مغشوش اولوب	سوز عطشدن دیلی خاموش اولوب
بئله نشانه دئدی دوشمز اله	بوینی دوشوب چیینینه بیهوش اولوب
ائیلهدی بیر یاندا کمین ناگهان	آلدی او دم شستینه تیر و کمان
چکدی او دم وجدیله بیر هلهله	حلق علی اصغری ائتدی نشان

.....
 گور نجه بی رحم دی بو حرمله

.....
 سو یئرینه حرمله پیکان وئریر

حیران خانیم:

۱۸ - جی عصرین سؤنلاریندا و ۱۹ - جو عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشاییب. آتاسی طرفیندن نخجوانلی و آناسی طرفیندن دُنبلی طایفاسیندان دیر. اؤزو تبریزی دیر و تبریزایله خوی دا یاشامیشدیر.

تورکجه و فارسجا ۴۵۰۰ بیتدن عبارت دیوان یازمیش، لاکین اولوموندن سؤنرا اثری یایلمادیغی اوچون اونودولموشدور. دیوانی نین بیر نسخه سی مرحوم حاجی محمد نخجوانی نین الینه چاتمیش و بۇ نسخه اساسیندا مرحوم محمد علی تربیت (دانشمندان آذربایجان) کتابیندا حیران خانیمین شرح حالینی یازمیشدیر. یئنه بو نسخه یه دایاناراق دیوانی ۱۳۲۴ شمسی ده تبریزده چاپ اولموشدور. حیران خانیمین شخصیتی و حیاتی حقیقنده اثرلریندن غیرى هنج بیر سند یوخدور. لاکین شعرلرینی دقتله اوخویاندا اونون باره سینده معلومات الدهه ائتمک مومکون دور. مثلاً فارسجا بیر غزلینده بئله دئیر:

پرسی اگر ز نسبت حیران دلفکار
از خادمان شیر خدا شاه دین علی است
باشد ورا حسب ز عزیزان نخجوان
او را ولی نسب ز کریمان دنبلی است

حیران خانیم عباس میرزا دُورونده یاشامیش و ناصرالدین شاهین دا ایلک ایللرینی گُورموشدور. فارسجا یازدیغی بیر شعرده عباس میرزانین خانیمندان دیوانی اوچون حاشیه‌لی و الوان کاغیذ ایسته‌ییر. (مرحوم نخجوانی نسخه‌سی نین کاغیذی حاشیه‌لی و الوان کاغیذدیر) ۱۸۲۷م = ۱۲۴۴ هـ ق ده باش وئرن ویا خسته‌لیگی ائپیدمیسی اوچون بئله یازمیشدیر:

ای خدا شیعیان هلاک شدند
ماداران دلشکسته و نالان
نوجوانان بزیر خاک شدند
مرده‌شورند بهر فرزندان

حیران خانیمین شعرلریندن بئله آنلاشیلیر کی، جاوانلیقدا وطندن و چوخ سئودگی بیر آدمیندان آیری دوشموشدور. آشاغیداکی غزلده بۇ مسئله آیدینجا اؤرتایا چیخیر:

چاره یوخ دردیمه اول لعل دوتادن غیری
یوخدی بیر یار، ائده حالیمی دلداریمه عرض
بختیمیز ششدر حیرته ایدی چونکی بیزه
گرچی دلدار منه ائله‌دی چوخ ظولم و ستم
ایسته‌ریک دلبریمین خدمتینه عزم قیلاق
اولمادی بونجا گرفتار غم و درد و الم
دوشمنین طعنه‌سی، هجران اؤدی، غربت المی
گر قضا سالدی سنی یاردن آیری حیران
کیمسه دوتماز الیمی زولف رسادن غیری
سرکویینده مگر باد صبادن غیری
گورمه‌دی یار روا جور و جفادن غیری
من اونا ائله‌مره مهر و وفادان غیری
تحفه یوخ داخلی بیرر خیر دوعادن غیری
سرکویینده من بخت قرادن غیری
یوخدی غمخوار بیزه کیمسه خدادن غیری
داها تقدیره نه دیر چاره رضادن غیری^(۱)

حیران خانیم دائماً وصال حسرتینده اولدوغونو دفعه‌لرله شعرلرینده بیان ائدیر. لاکین هجران اؤدونا یانان شاعره اومیدسزلیگه دوشمور و دونیادان الینی اوزمور.

۱- بئله نظره گلیر کی، بو غزلی فضولی‌نین «یار قیلمازسا منه جور و جفادن غیری» غزلینه نظیره دئمیشدیر.

حیران خانیم ربابی شاعرلردن دیر، تورکجه و فارسجا غزللریندن باشقا، ترجیع بند، مخمس، ملمعلری و فارسجا مثنویلیری واردیر. بورادا نمونه اوچون بیر نچه تورکجه و فارسجا غزل و مخمس و ملمع و مثنویلریندن بیر پارچا نقل ائدهجه بیک:

کؤنلوم قوشی اول زولف پریشان آراسیندا
بیچاره قالب جنت و نیران آراسیندا
گؤر کیم نئجه سرگشته قالب واله و تنها
اول خال خطا ایله بدخشان آراسیندا
طفیان ائله ییب درد غمیم بو دل زاریم
بیر کشتی یه بنزر قالا طوفان آراسیندا
دل زولف ایله رخساریوه چون قیلدی تماشا
اواره قالب کفر ایله ایمان آراسیندا
ای گور نه عجب معجزه دیر کیم نئجه بیتیمیش
بیر سونبول تر آتش سوزان آراسیندا
ای دل ائله مه غم کی اونون یوخدی تفاوت
کویینده چو درویش ایله سلطان آراسیندا
چون یار قلیب لطفونی کم هانی او همد
تا صلح قیلا یار ایله حیران آراسیندا

ای چرخ منیم آه شررباریمه رحم ائت
هجرانا یانان سینهی افکاریمه رحم ائت
صبحه کیمی انجم سایارام فیکر رخینده
هجران گنجه سی دیده ی بیداریمه رحم ائت
غربت المی، یار فراقی منی آلدی
غربتده قالان جان گرفتاریمه رحم ائت
تنها قالوبان، بیکیس اولوب، یاردن آیری
بیکیس لیغیما، حسرت بسیاریمه رحم ائت
اشکیله ائدیپ هر طرفه سیل روانه
چون ابر صفت چشم گهر باریمه رحم ائت

هجران رخ یار منی سالدی آیاقدان
 بیئتیر منی اؤل مونس غمخواریمه رحم ائت
 یوز رحمت ایله خاموش اولوب بو دل ویران
 حیران افغان ائتمه ادل زاریمه رحم ائت

عشقی ای شوخ سنین بو دل پر غمده می دیر
 بیلمیرم منزلینی جاندامی یا تنده می دیر
 ایتیریب مرغ دلی تاپمیرام ای مایه ی ناز
 جستجو ائیله گؤز اؤل سونبول پر خمده می دیر
 قامتین بوکدی بغلیم عارضین اولدوردی منی
 سرو و گول، او قد و او عارضه ماننده می دیر
 دئدی وئر جانوی آل خاک دریم ذره سینی
 جان ناقابیلیمیز بو بیعه ارزنده می دیر
 بولبون، قمری لرین شوری دوشوب آفاقه
 گول روخوم، سرو قدیم بو گئجه گولشنده می دیر
 وصلوه شاد ولی فرقتوه ناشادم
 بیلمیرم سن سیز ایشیم ناله می دیر، خنده می دیر
 عقلیمی باشدان آلیب خلق آرا رسوا ائله دین
 بو گنه دلبر من سنده می دیر، منده می دیر
 عاشیقی اولدوره سن، وصلیه شاد ائتمیه سن
 سندن ای شوخ بئله ظولم خوش آینده می دیر
 ایستیری صدقیله قوربان اول اول شاهها بوگون
 گؤز فدا اولماغا حیران برارنده می دیر

ای ستمگر منی رسوای جهان ائیله میسن
 همنشین ائیله میسن دوشمنی ای مایه ی ناز
 گون کیمی عارضیه زولف چلیپانی سالیب
 ناز ایله عشوه ایله سیر ائله ییب گولزاری
 بیر جانیم واریدی ای شوخ کی آلدین او زامان
 گوزومون یاشینی چون دجله روان ائیله میسن
 رشگدن جانیم آلیب باغری می قان ائیله میسن
 گونی گؤز ابر سیه آلتدا نهان ائیله میسن
 گؤستریب معجزه سن سرو روان ائیله میسن
 اؤزگه جان داخی بو بیکسده گمان ائیله میسن

اؤلدورورسن منی ناحق یتره قان ائیلهمیسن
روی خورشیدوشی خلقه عیان ائیلهمیسن
قدیمی محنت هجرینده کمان ائیلهمیسن
باشی یترده، گۆزی یولدا نگران ائیلهمیسن

قاشلارین تیغ ستم، آلمیش اله کیپر یگون اوخ
نیچون ای شوخ نقابین گۆتوروبسن اوزدن
آلمیسان عقلیمی باشدان منیم ای آفت جان
حسرت وصلووه ای ماه من حیرانی

آشاغیدا ترجیع بنددن بیر پارچا نقل ائدیلیلر:

ائتدی طلوع کوکبهی آفتاب
اؤل مهی، چون کؤلوم ائدیب اضطراب
فرقت اؤدی جانیمی ائتدی کباب
خلقه نهان لکهی مشکین سحاب
گئتدی اوره کدن او زمان صبر و تاب
عجز ایله خورشیده بو نوع خطاب:
صبر ائله فریاده یئتر ذوالجلال

صبح آچیب ماه رخندن نقاب
هر یانا نظاره قیلیب گۆرمه دیم
هجر غمی جانیمی ائتدی فکار
گۆردوم اؤدم گون اوزونسی ائیلهدی
چیخدی باشیمدان او زمان عقل و هوش
آه و فغانلار چکوبن ائیلهدیم
آیتدی کی ای عاشیق شوریده حال

ایندی ده مخمس دن بیر بند:

سحر سئیر چمن قیلدیم گولو مینایه بنزه تدیم
فضایی بوستانی بیلمه دیم صحرايه بنزه تدیم
جمالین گۆرچک اؤل یاری ملک سیمایه بنزه تدیم
نظر قیلدیم قاشین طاقین چلیکمیش آیه بنزه تدیم
خمارلانمیش گۆزینی نرگس شهلايه بنزه تدیم

فارسجا غزل لریندن ایکی نمونه نقل ائدیریک:

شود آگاه ز حال دل دیوانه‌ی ما
سر بر افلاک کشد ناله‌ی مستانه‌ی ما
گوئی از باده غم پر شده پیمانهای ما
شده از روز ازل پنجه‌ی غم شانه‌ی ما
رحم ببر ما نکند آن بت فرزانه‌ی ما
ندهد دلبر ما گوش بر افسانه‌ی ما

حال ما را که کند عرض بجانانه‌ی ما
جرعه نوشیم ز خمخانه‌ی وصل رخ او
هرگز از بزم وصال دل ما شاد نشد
گاه بر سینه زنان گاه بسر خاک کنان
حال عالم به غم و محنت ما می‌سوزد
شده مشهور جهان حال دل اما چکنم

گر بیائی مه من لحظه‌ای بر خانه‌ی ما
بر نه افلاک رسد پایه‌ی کاستانه‌ی ما
سوخت در آتش شوقش پر پروانه ما

مهر تو، ذره منم چون شود از راه کرم
این شرف گر به من زار میسر گردد
لال شد از ستمش بلبل طبع حیران

به درد عشق درمان آفریدند
در آن ساعت که هجران آفریدند
لب لعل تو خندان آفریدند
تو را چون ماه تابان آفریدند
از آن خورشید رخشان آفریدند
تو را سر خیل خوبان آفریدند

لبت را مایه‌ی جان آفریدند
نصیب جان من کردند گویا
ز عشقت چشم من کردند گریان
همه خیل بتان همچون ستاره
ز نور روی تو ذره گرفته
گدای حسن تو کردند ما را

سؤن اولاراق مثنویلریندن بیر پارچا نقل ائدیریک:

بر سر افتاده مرا شور جنون
بر دل افتاده مرا سوز و گداز
کرده از دل آتش هجران بروز
در دلم شوری عجب کرده وطن
از دلم صد آه و فریاد آمده
سوخته از شعله‌ی او پیکرم
آتشی بر شهر بند دل فتاد
بر دل بی‌اختیارم بنگرید
آه گرمم آشیانم را بسوخت

باز از تأثیر عشق پر فنون
باز از تأثیر عشق حایله‌ساز
باز از تأثیر عشق خانه‌سوز
باز از تأثیر عشق پرفتن
بار دیگر یار بر یاد آمده
بار دیگر عشق گشته رهبرم
بار دیگر دلبرم آمد بیاد
دوستان بر حال زارم بنگرید
هجر دلبر جسم و جانم را بسوخت

.....
وصل جانان را نصیبم ساز زود
ختم شد اینجا حکایت والسلام

.....
سوخت مغز استخوانم یا و دود
ساز ما را از وصالش شادکام

باقر خلخالی:

میرزا باقر خلخالی خلخال دا آنادان اولوب و دین علملرینی تحصیل ائتدیکدن سؤنرا

مجتهد اولاراق خلخالدا تدریس و قاضی لیکله مشغول اولموشدور. بو حکیم شاعر ناصرالدین شاه زمانیندا یاشامیش و مظفرالدین شاهین زامانیندا ۷۰ یاشیندا وفات ائتمیشدیر. باقر خلخالی نین ان مهم اثری «ثعلبیه» کتابی دیر. ثعلبیه شعر ایله یازیلیمیش بیر تولکونون داستانی دیر. تولکونون باشیندان کئچن حادثه‌لری آنلادیرکن حکمت‌آمیز سؤزلر و خلقی او یاندیرماق و آیدینلاتماق اوچون ماراقلی و فایدالی حکایه‌لری ساده بیر دیبله بیان ائدیر.

ثعلبیه دن سوای بو شاعر دن مرثیه‌لر و تورکجه و فارسجا غزللر، معمالار، رباعیلر، تک بیتلر و مثنویلر قالمیشدیر. دیوانی آقای توکلی خلخالی طرفیندن ۱۳۱۹ دا تبریزده چاپ اولموشدور. بورادا مختلف شعرلریندن بیر نجه نمونه نقل ائدیریک:

دؤنوبدور آیریلیغیندان گؤزوم یاشی قانه
یقین ائله کی چکر آخیرینده طوفانه
متاع عؤمروم آپاردین یامانجا تالانه
بو باش و جان سنه قورباندى مردردانه
ووراندا زولفوقوه مشاطه ناز ایله شانیه
نجه قرار توتار یانمایینجه پروانه
یقین کی قویموش ایدیم ایندی باش بیابانه
گرهک کی آند وئرم طره‌ی پریشانیه
کنار ائله کی بو جایز دگیل مسلمانیه
چکله سلسله‌یه هر کیم اولسا دیوانیه
چکه فغان ایله گر شور عندلیبانیه

گینه فراقون یسندن یئتیشمیشم جانیه
حذر قیل ای گؤزومون نوری اشک دیده‌مدن
قرار و صبریمی کس دین قراریمی آلدین
یولوندا چکمیشم ال جمله‌گی علائقدن
دؤنر تزلزله زولفون کیمی اورهک تیتیر
فراقون آتشینیه یانماسام خلاص اولمام
کمند زولفون اگر اولماسایدی مجنون تک
اغیرلانیب اوره گیم چوخلارا گمان ائدیرم
دوشوبدی سینیه و زنار تک او طره‌لرون
کمند زولفون ایله ال - ایاقیمی باغلا
گؤرنده گول یوزووی عیب دوتما بو باقر

مست خُـمخانه‌ی الست اولدوم
گرچی اغیار ایچینده پست اولدوم
چون یداللهه زیر دست اولدوم
نیستلیق عالمینده هست اولدوم
مندن ال چک کی پای پست اولدوم
بئله بیلمه کی من شکست اولدوم
تا حقیقتده بت‌پرست اولدوم

ساقیا وئرمه جام مست اولدوم
یار آپاردی منی عزیز ائتدی
ایسندی من معنی یداللهم
اؤز اؤزومدن گؤزوم یوموب کئچدیم
رشته‌ی زولفون ائتدی دام منه
منی سیندیردی ائتدی تازه درست
یئتمه‌دیم حقه اولمادیم کامل

باقر خلخالی دن تورکجه بیر مثنوی:

گئچوبدور غمیم حد و اندازه دن
 دییه رسن کی کافر مسلمان ائدیر
 سوروشان وئریر دود آهیم خبر
 دوشوب چرخه اوینار سرشک روان
 ائدیپ ترک بالقره یاریم منی
 دئییر تنگه سالما منی چک فغان
 الیمدن حقیقته جانان گئدر
 ولا اهلی نین کار و باری بودور
 اگر قالیما اؤددا مغشودور
 سکوتی بو هنگامده حتم قیل
 سکوت اختیار ائتگیلن والسلام

گینه جانیمه اؤد دوشوب تازه دن
 باسوب کؤنلومی غصه طغیان ائدیر
 دوشوب قلییمه فرط غمدن شرر
 اولان وقتی سوز و گدازیم عیان
 سالیب چونکی گؤزدن نگاریم منی
 اگر صبر قیلسام اوره ک نیم جان
 اگر آغلییام راز پنهنان گئدر
 بلی راه عشقین قراری بودور
 شراب بلا عاشقین نوشدور
 گلیب باقرا مطلبی ختم قیل
 کی اولماز بو مطلب اؤلونجه تمام

ایندی ثعلبیه دن ده بیر شعر نمونه سینی نقل ائدیریک:

اؤلوم هنگامه سین ائتمه فراموش
 قوجا فلاشمازلار هرگز دیو ایله حور
 کی بیر تخت اوسته اگلشمز ایکی شاه
 سنون تک مین نظر عاشق کیشینی
 اؤزین چکمیش کناره یان دوروبدور
 نه یالوارماق بیلیر نه داد و بیداد
 سته امداد اولماز بیر احدثدن
 منه احسان ائدر خوشدور خیالیم
 نه اوغلون یاد ائدر نه یار و یولداش
 ایشین کئچمز دالیداکسی چیراغدن

بلی جان عزیزیم اولما مدهوش
 سیفی شماز بیر مقاله ظلمت و نور
 اوره ک بیر یار بیردیر اولما گمراه
 بو شوهرکش عجوزین گؤر ایشینی
 سالیب نار فراقه یاندریوبدور
 اجل چنگیندن اولماز کیمسه آزاد
 اؤزون فسیکر ایله اوضاع لحددن
 دئمه مندن سورا اهل و عیالیم
 سنی یاددان چیخاردار قوم و قارداش
 چراغون، همت ائت گؤندر قاباقدان

ایندی فارسجا نمونه لر وئریریک:

در جستجوی تو بچه اقلیم رو کنم

ای غایب از نظر زکات جستجو کنم

از تیر غمزهات دل من گشته چاک چاک
 گر زلف خویش تاب دهی همچو صولجان
 از هر گلی رسد بدماغم شمیم دوست
 دل از برم رمیده شد از عشق کاکلت
 آب سبو اگرچه به سرچشمه منتهی است
 از قیل و قال مدرسه کامم روا نشد
 ساقی بیار باده از آن جاودانه می
 وقتی نماز من به حقیقت شود قبول
 نبود میسرم بجنابت هوای یار
 جز سیئات نیست ز طاعات ما ثمر
 باقر بخیز و دامن خود بر کمر بزن

در مصر وجود خود عزیزی نشدیم
 افسوس که این عمر گرانمایه‌ی ما
 در علم و عمل اهل تمیزی نشدیم
 بیهوده تمام گشت و چیزی نشدیم

افتاده بپا زلف سمن سای تو از چیست
 دیوانه منم سلسله در پای تو از چیست

نمی‌توان که ره اشک را به مزگان بست
 بخار و خس نتوان بست راه جیحون را

اسرار تبریزی: محمدکاظم اسرار علیشاه لقبلی و اسرار تخلصلو ۱۲۶۵ قمری ده
 تبریزده آنادان اولموشدور. او نعمت‌اللهی درویشلریندن دیر. اؤز شعر دیوانیندن باشقا
 «بهجت‌الشعرا و حدیقه‌الشعرا» آدیندا ایکی کتاب یازمیشدیر. بهجت‌الشعرا ۱۹ - جو عصر
 گونئی آذربایجان شاعرلرینه عایددیر. دهاا چون مزاح و طنز یازان شاعرلردن بحث
 اتمیشدیر، حدیقه‌الشعرا بهجت‌الشعرا دان سنچیلیمیش بیر منتخبات دیر و ۱۲۹۸ق ده
 یازیلیمیش، لاکین هنج بیر ی چاپ اولمامیشدیر. بهجت‌الشعرا نین بیر یازماسی آقای جعفر
 سلطان‌القرائی نین خصوصی کتابخاناسیندا موجوددور. حدیقه‌الشعرا دا تبریزده مرحوم
 نخجوانی نین کتابخاناسیندا دیر. بهجت‌الشعرا دا ۸۶ شاعر دن بحث ائدلمیشدیر.

شکوهی مراغه‌ای: شکوهی و دیگر ۱۹ - جو و ۲۰ - جی عصر

شاعر لریمیز (گوئی) باره ده کتایمیزین ۲ - جی جلدینده ایضاحات و ثریلمیشدیر.

هیدجی:

حکیم موللامحمد هیدجی حاجی معصومعلی نین اوغلودور و ه ق ۱۲۷۰ = ۱۸۵۳ م ده زنجانین ۶۰ کیلومتر لیگینده اولان «هیدج» کندینده آنادان اولموشدور. هیدجی ایلك تحصیلینی اوزادا آپارمیش، سؤنرا قزوین ده صرف و نحو، منطق و معانی و بیان اوخوموش، اوندان سؤنرا نجفه گئدیپ اورادا اون ایل ایلاهیات درسینه داوام ائدیپ، مجتهد اولموش و نجف دن قاییداندان سؤنرا تهراندا یئرلشمیش و ۲۵ ایل «مدرسه منیرییه» ده تدریس ایله مشغول اولموشدور. هیدجی ۱۳۴۲ ه ق = ۱۹۲۸ م ده تهراندا وفات ائتمیشدیر. او عؤمرونده ائولنمه میس و قادینلاری و فاسیزلیقلا اتهام ائتمیشدیر!

هیدجی اسلامین اوچ اساس دیل لرینده (عربجه، فارسجا و تورکجه) شعر، فلسفی، اجتماعی و دینی اثرلر یازمیش و گنجلیگینده «مغنی» تخلصونو ایشلمیشدیر. اؤنون «کلیات دیوان هیدجی» اثری تبریز و زنجاندا نئچه دفعه چاپ اولموش، بو کتابدا اونون لیریک، فلسفی غزللری، قصیده لری و حکمتلی موضوعلارلا حصر اولونموش نثر اثرلری درج ائدیلمیشدیر.

«رساله دخانیه» سی امپریالیزم علیهینه یازیلیمیش نثر دیر.

«شرح منظوم» اثری سبزواری نین «شرح منظومه» سینه بیر حاشیه دیر و عربجه یازیلیمیش و ۱۳۰۴ ش ده تهراندا چاپ اولونموشدور.

هیدجی نین ادبی ارثی «دانشنامه و دیوان» کتایبندان عبارت دیر. بو کتاب ایکی حیصه یه آیریلیر. بیرینجی حیصه نی دانشنامه، فارسجا غزللر و ایکینجی حیصه نی تورکجه غزللر، مثنویلر، مخمس لر و ترکیب بندلر احتوا ائدیپ. بو کتاب ۱۳۷۱ ده «دانشنامه و دیوان مرحوم حکیم هیدجی» آدیله تبریزده شرکت چاپ طرفیندن (چاپ دوم) چاپ اولونموشدور. (۱)

هیدجی نین یازدیغینا گوره عتباتا گئدرکن جبل حمزین ده سویولموش و او سیرادا شعر دیوانی دا اشیالاریله بیرلیکده غارت ائدیلمیشدیر.

من یازاردیم نئچه مدت دین و دانش دفترین دین و ایمانی آپاردی اوغری، دیوانیم کیمی هیدجی مؤمن، عارف و حکیم بیر شاعر اولوب، عینی زاماندا وطنپرور و ائل غمینه یانان

بیر عالیم اۆلموشدور.

هیدجی انسانا بۆیوک قیمت وئریر و اونو دونیادا تانیری نین خلیفه سی و مظهری بیلیر و بئله

دئییر:

سن دئمه انسان سومو کدور، دری
 آیت کبرای خدادایر بشر
 بیل اونی حقین مثل و مظهری
 حق اوزونو اوندایا ائدیپ جلوه گر
 هیدجی انسانین بو قدر یوکسک موقعینه ایناندیغی اوچون اوندایا ریاکارلیق کیمی پیس
 خصلتلری گۆره بیلیمیر و اونون آزاد و آزاده اۆلماسینی آرزو ائدیر:

عاجیللیام، ده لی یم، من پیسم اگر یاخشی
 کیشی، اتاری، سنی دونیاده خلق ائدیپ آزاد
 سن اۆزگه نی اۆزووه ایستیرن نه دن ارباب؟

اونون بعضی شعرلری حکمتلی سۆزلر و خلقه نصیحتلرله دۆلودور:

دانایه اول غلام سنه اؤیردیپ ادب
 اوستاده قوللوق ائیله وئریدیر سنه امک
 حۆرمت ائله قوجایه، قوناغی عزیز توت
 ال توت بالام پیخیلمیشا، اؤل عاجزه کۆمک
 آنلا سۆزو، دانیش، دئمه هر یئرده هر سۆزو
 اندازه قوی دانیشماغا، توت آغزیوا جهک (۱)
 مکر و فساد ریشه سینی قلبدن قۇپار
 مەر و وداد توخمونو جان مزرعینده اک

هیدجی تهراندا یاشادیغی حالدا هئج واخت اۆز انا یوردو هیدجی اونوتما میش و بعضاً ده
 اونون حسرتینده شعرلر یازمیشدیر. مثلاً:

فلک منی آتدین فراقه هیدجدن
 قاییتماغا یۇخدور او کنده امکائی

هیدجی زمانه دن شکایتچی اولدوغو حالدا گله جه یه خوش بین دیر و گله جکده بو قارا
دومانلارین سمایزدان چکیله جه بیینه و قیشین یثرینی چیچکلی باهار آلاجاغینا اینانیر و بئله
دئییر:

کؤنول داریخما غم ائتمه کی غمگسار گلیر بو روزگار گئچر، یاخشی روزگار گلیر
دومان توتوب یثر اوزون گر یاغار هاوادان قار گئچر گندر بو سویوق قیش گئنه باهار گلیر

هیدجی نین اثرلری موضوع باخیمیندان چئشیدلی و زنگین و عینی زاماندا
اؤیردیجی، دولغون و دیلی ده ساده و آخیجی دیر.

هیدجی نین وطنپرورلیگینه بیر اؤرنک اؤلاراق قوزئی آذربایجانین روسلار طرفیندن
اشغال ائدیله رک ایرانندان و گونئی آذربایجانندان آیریلماغینا و روسلارین ایرانین داخیلی
ایشلرینه قاریشماغینا کدرلنرک سؤیله دیگی شعرلردن بیر نمونه وئیریریک:

سزد گر کشم آه و آرم فسوس	به ایران که ویران شد از دست روس
دل از زندگی سیر و از جان ستوه	خدا برکنند ریشه این گروه
کجایند شاهان با طبل و کوس	که خواهند این کین ایران ز روس
همان نامداران ایران زمین	که از این خسان باز جویند کین

هیدجی عینی زاماندا مسلمانلارین گئری قالمیش، ضعیف و دیدرگین اولوب کافیرلرین
گوجلندیگیندن کدرلنیب بئله یازیر:

کنون کفر افزود و اسلام کاست	نه چندان که آید به گفتار راست
مگر دست حق آید از آستین	جهان را کند پاک از کفر و کین

هیدجی نین تورکجه غزللری ۶۴۰ بیت دیر. فارسجا غزللری ده ۲۲۴ بیت دیر. تورکجه و
فارسجا مثنویلری، مسطلری، ترکیب بند و ترجیع بندلری بشش یوزه یاخین بیت
دیر. دانشنامه سی فارسجا اولوب و حکمت و عرفان باره سینده ۲۸۰۰ بیت دن عبارت بیر
مثنوی دیر و بئله باشلانیر^(۱):

الا ای فروزنده ماه و مهر
سیاس و ستایش ترا می سزد
و بئله قورتاریر:
کمین بندهات ای خداوندگار

که کارم تباه است و رویم سیاه
من از کرده خویش شرمندهام
سزدگر فرستی بدوزخ مرا
بخشی و خوشنود گردی ز من
«خدایا چنان کن سرانجام کار
بجز درگهت نیست امیدگاه
گواهی دهم خود که بد بندهام
ولی از تو آن به که این بنده را
نکو گفت گوینده این سخن
تو خوشنود باشی و من رستگار»

هیدجی نین فلسفی - عرفانی قطعه لری و تمثیل و مکالمه (سؤال - جواب) شکلینده گؤزل
شعرلری واردیر. بورادا قطعه لردن نمونه لر و سؤال - جواب شعریندن بیر حیصه سینی درج
اندیریک:

قطعه لر

اسدی اگر یئل، یئدی دریا تکان
یئل کی او چاغ بوشلادی دریانی بو
بوردا ببه م، بیل بو مثلدن مراد

لفظ نه دیر؟ چیخدی بوغازدان نفس
اسم اولور، فعل اولور، حرف کیم

واحد اگر اولمایا، اولماز عدد
هر عدده باخدی، باخیب واحده

بو سؤز اگر باطل، اگر حق دیر
بیل حقی مصدر کیمی اصل کلام
مصدر و مشتق ده یوخ فرق چوخ
چون یاپیشیب مطلقه چولقاشدی قید

بیر ده مثل «مصدر» و «مشتق» دیر
عالم حقیقین کلماتی تمام
مصدر اگر اولمایا، مشتق یوخ
چکدی قیلیج بیر - بیرینه عمر و زید

اؤلماز اولماز گول تیکان، تیکان گول گرايستیرن آغلا، ایستیرن گول

هیدجی نین گؤزل تمثیل و مکالمه شکلینده شعرلری واردیر. بورادا، نمونه اوچون
مکالمه سیندن بیر پارچاسینی نقل ائدیریک:

ساقی گتیرانه دن؟ اؤ مئی خوشگواردن

مئی؟ هانسی مئی؟ اؤ مئی کی یوخو فرقی ناردن

گلدی، نمه؟ باهار، گئدیبدیر، نمه؟ قرار

جان دیر، نئجه؟ نزار، نه دن؟ هجر یاردن

ائیلردیم آرزو، هارانسی؟ طرف گلشنی

کؤلوم ائدردی یساد، هاجاقدان؟ باهاردن

چوخ - چوخ خوشوم گلیر، نمه یه؟ بولبول و گوله

چوخ - چوخ بدیم گلیر، نمه دن؟ قیش و قاردن

مطرب؟ بلی، بوپورامن اولوم بیر آباغا دور

نئیدیم؟ آپار غمی، نه ایلن؟ چنگ و تاردن

قوشلار یئنه اؤخور، هارادا؟ مرغزارد

ککلیک سسی گلیر، هارادان؟ کوهساردن

بسدیر اولان (اوغلان)، معنی اولوب؟ ایستیرن نولا؟

یات اولدو؟ یاتدی خلق، گنجه گنجدی یاریدن

آذربايجان ادبياتىندا تىجدد دۇرو

معارفچى رئالىست ادبيات:

نادر شاه اۇلدورولندن (۱۷۴۷م) سۇنرا آذربايجاندا كىچىك و ياريم مستقل خانلىقلار قۇرولدى. باخما ياراتا كى آغامحمدخان زامانىدا ايران حاكىمى قىسا بىر مدت بۇ بۇلگه لردە يىنى دن برپا اولدى، لاكىن اونون اۇلوموندىن سۇنرا بورالاردا داخلى چكىشمه لرله برابر روس نفوذو دا آرتماغا باشلادى و نهايت ۱۸۱۲م ده گولوستان و بالاخره ۱۸۲۸م ده توركمنچاى ماقوله لريله قوزنى آذربايجان اناوطندىن آيرىلاراق روسيه الهاق اۇلدى و آراز چاىى آذربايجانى ايكىيه بۇلدى

چار حاكىمى آذربايجاندا كىچىك خانلىقلارى اوزونه تابع ائله دىكدن سۇنرا اونلارى اورتادان قالدىرماغا باشلادى و داخلى حربلره سۇن قويدى، عىنى زاماندا اۇلكه نىن خام ماللارنى آلاق قارشىسىندا روس ماللارنى اوريا گۇندريب، فئودال ياشايشىنا و اونون باغلى اۇلدىغو اقتصادى سىستمه و ايرانىن مدنى تائىرلرینه قووتلى ضربه لر ووردى. چار حاكىمى نىن اقتصادى و سىاسى استثمار و باسقىلار يىلا ياشايشى روس دىلى و مدنىتى ده آذربايجاندا يايىلماغا باشلادى و آذرى جاوانلارى اوروپادا كى مدنىت و آزادلىق جريانلارنى اۇخويوب اۇيرنمگه و حتا منىمسه مگه باشلادىلار.

بیر طرفدن یشنی مدنیتین تأثیری، او بیر طرفدن چار حکومتی و یا چاریزم استعمارینی عکس تأثیرلری اجتماعی فیکیرده، شعورلاردا اویناما و یشنی لیک یارادیردی. بو شرایطده ظهور ائندن معارفچی رئالیست ضیالیلار دموکراتیک و قاباقجیل فیکیرلری، یشنی ادبی شکل و نولرینی آذربایجان ادبیاتینا کئچیرمگه چالیشیردیلار.

بۇ جریاننا منسوب اولان یازیچیلار، معاصر حیات، اجتماعی توقوشمالاری، خلق معیشتینی تصویر ائدیر، کؤهنه معیشتی تنقید ائدیردیلر. خلقه، وطنه حدسیز محبت و صداقت، انسانپورلیک و آزادیخواهلیق، باسقی یا قارشی مبارزه، فتودالیزم قورولوشونداکی نقصانلاری افشاء و تنقید ائتمک، بو ادبی جریانین اساس ایدئولوژیک استقامتینی تشکیل ائدیردی.

ساتیرا (هزل و هجو) معارفچی رئالیست یازیچیلارین اساس یارادیجیلیق اوسلوبوایدی. بۇ یازیچیلار ساده و رئالیست بیر دیلله خلق کوتلهلرینی خیرینی مدافعه ائدیر و خلقه دایانیردیلار. بو یازیچیلار عینی زاماندا شرق مدنیتینه، اسلام فلسفهسینه دریندن تانیشر اولدوقلاری اوچون اونلارین اثرلرینده هر ایکی دنیا گؤروشونون تأثیرینی گؤرمک مومکون دور. بو عصرده یارادیلان رئالیزم، واقف دؤرو رئالیزمیندن فرقلی اولاراق حیاتی و دؤرون گنیش تصویرینی وئریردی. بۇ دؤرون رئالیست یازیچیلاری کؤهنه جمعیتین منفی طرفلرینی عمومی لشدیره رک زمانه نین تیییک صورتلرینی یارادیردیلار. ع. باکیخانوف، اسماعیل قوتقاشینلی، میرزا شفیع واضح و قاسم بیگ ذاکر ایله باشلایان تنقیدی رئالیزم میرزا فتحعلی آخوندزاده ایله گئرجک انکشاف یؤلونو تاپمیشدیر.

عباسقلی آقا باکیخانوف قدسی:

باکی خانلاری نین نسلیندن اولوب، ۱۹ - جو عصرین مشهور شاعر، یازیچی و تاریخچیلریندن دیر. آتابا باسی ایکنجی میرزا محمد ۱۸ - جی عصرین آخیرلاریندا ۱۹ - جو عصرین اوللرینده باکی ایالتینده و قوبادا خانلیق ائتمیشدیر. عباسقلی آقا ۱۷۹۴م ده امیرحاجیان کندینده آنادان اولموش و یئددی یاشیندا آتاسیله باکی ایالتینی ترک ائده رک قوبایا کؤچموش و ۱۸۲۰م - یه قدر اورادا یاشامیشدیر. قوبادا فارسجا، عربجه دیللرینی و ایلاهیاتی اویرنمیش، اؤخوماقلا معلوماتینی درینلشدیرمیشدیر. او، ۱۸۱۹م دا قاقاز باش حاکیمی ژنرال امرلوف طرفیندن تفلیس ده شرق دیللری مترجمی وظیفه سینه تعیین اولوندو. تفلیس ده روس دیلینی مکمل اویره نیب بو دیلین واسطه سیله روس و اوروپا مدنیتینه

بلد اولدو. آیریجا وظیفه سی مناسبتیله بیر چوخ شهر و اولکه لری سیاحت ائتمیش و بو یئرلرین شاعر، عالیم و دولت آداملار یله تانیش اولموشدور. تفلیس محیطی باکیخانوفدا درین تاثیر بوراخدیغی کیمی بو سیاحتلرده اونون بیلگی و گؤرگوسونو چوخ آرتیرمیشدیر.

باکیخانوف، تفلیس ده میرزه شفیع واضحین تشکیل ائتدیگی «دیوان حکمت» آدلی ادبی مجلسین گؤرکملی عضولریندن اولموشدور. او ۱۸۳۴م ده دولت ایشیندن استعفا وئردیکدن سؤنرا تکرار قویا کؤچوب و بیر مدت آتاسی نین مالکانه سینده یاشامیش و ان جدی علمی اثرلرینی ده بورادا یاراتمیشدیر. باکیخانوف حیاتی نین سؤن ایللرینده تامامیله ایشدن چکیلمیش و ۱۸۴۶م دا مکه یه گتمیشدیر. مکه دن مدینه یه گتتدیگی زامان یۇلدا «وادى فاطمه» ده وبا خسته لیگیندن وفات ائتمیش و اورادا دفن ائدیلمیشدیر.

اثرلری: باکیخانوف تفلیسه گلمه دن قاباق قوبادا «گولوستان» آدلی ادبی درنگ تشکیل ائدیپ، گؤرکملی ادیب و شاعرلری بو محفله جلب ائتمیشدی. اونون فارسجا مشنویانه شعرلری نین و فضولیانه غزل و مخمس لر ی نین چوخو بو دؤره عاید دیر. شعرلرینده قدسی تخلصونو سئچمیشدیر. اونون شعرلرینده وحدت وجود و معاصر قاباقجیل فیکیرلرین بیر - بیر یله بیرلشدیگینی گۆره بیله ریک. جلال الدین رومی تأثیری آلتیندا فارسجا یازدیغی فلسفی بیر شعرینده عشق ایلاهینی تعریفله هرک اؤزونه بنله خطاب ائدیر: «من هارا، عشق هارا، عشق منیم کیمی افتاده لرین شأنینه گلمز؛ شاهینین هنری میلچکدن اوزاق اولدوغو کیمی، عاشقین هنری ده بیزیم کیمی گدالاردان اوزاقدی، عاشق لیک محض کربلا شهیدی امام حسین (ع) یین ایشیدیر کی، اونا عشق یولوندا، دین و حقانیت اوغروندا نه قدر خنجر، اوخ و نیزه ووردولار سا گئنه ده او سوز جگر یله: «وورون سیزین یارانیزدان جانیم دیری اولور، کاش یوز جانیم اولایدی کی، جانان یولوندا اونلاری فدا ائده یدیم» - دئییر و شعرینی:

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست لیک کس را دید جان دستور نیست
بیتی ایله قورتاریر.

فارسجا یازدیغی بو شعرینده باکیخانوف عشق و مسلک یولوندا جانیندان کئچن فداکار بیر روحون بدیع ایفاده سین ی وئرمیشدیر.

- گلستان ارم: شیروان و داغستان تاریخینه عاید دیر، ۱۸۴۱م ده فارسجا یازیلیمیشدیر. بیر مقدمه، بیر خاتمه و بشش فصلدن عبارت اولان بۇ کتاب داغیستان و شیروان باره سینده جوغرافی و ائتنوگرافی باخیمیندان معلومات وئریر، اوردا کی قوملری، دیللی، دین و مذهب لری قیساجا آنلادیر. سؤنرا کی بابلار بو شکیلده بؤلونموشدور:

۱ - ان قدیم دۇرلردن اسلام دینی نین ظهورونه قدر.

۲ - اسلامین ظهوروندان موغول استیلاسینا قدر (۱۲۵۸م)

۳ - موغول استیلاسیندان صفویلرین حاکمیت باشینا کۆچمه سینه قدر.

۴ - صفویلردن آذربایجان خانلیقلاری نین تشکلونه قدر.

۵ - یاری مستقل خانلیقلارین حاکمیت دۇرو، نادرشاهین اؤلوموندن (۱۷۴۷م) گولوستان

انلاشماسینا قدر (۱۸۱۳م)

اثرین مقدمه سینده اؤز شرح حالینی یازمیش و سؤنودا دا آذربایجان عالیم و شاعرلری حقیقنده معلومات و ئرمیشدیر. مؤلف اثرینی یازارکن هرودوت، استرابون، پلوتارک میرخوند، خواندمیر، کاتب چلبی، نسطور، کارامزین کیمی قدیم یونان، روس و شرق تاریخچیلریندن استفاده ائتمیشدیر. بۇ کتابی باکیخانوف روسلارین مصلحت و منفعتلرینی نظرده توتاراق یازمیش و اؤز روسجایا ترجمه ائتمیش بونا باخمایاراق چار حکومتی کتایین نشرینه اجازه و ئرمه میشدیر.

- ریاض القدس: کربلا فاجعه سی اطرافیندا یازیلیمیش و فضولی نین خدیقه السعداسینا تورکجه نظیره دیر. بۇ اثری ۱۸۲۱م ده یعنی یالنیز اسلام مدنیتی تأثیر اکتیندا یکن یازمیشدیر.

- قانون قدسی: فارس دلی نین گرامترینه عاید اولان بو اثر مؤلف طرفیندن روسجایا ترجمه ائدیلمیش و امپراتور بیرینجی نیکولایا تقدیم ائدیله رک اونون امریله هر ایکی دیله تفلیس ده چاپ اولونموشدور.

- کشف الغرائب: آمریکانین کشفینه و احوالینه عاید بیر رساله دیر.

- تهذیب الاخلاق: یونان، اسلام و اوروپا مؤلفلریندن استفاده ائدیله رک یازیلیمیش اخلاق رساله سی دیر. بۇ رساله ده بحث ائدیلن موضوعلاردان بیرى ده علم ایله عملین و یا نظریه ایله تجربه نین مناسبتی مسئله سی دیر. اثرده گؤستریلیر کی، «دونیادا اولان شئیلرین هامیسی عمله، عمل ایسه بوتون فضیلتلرین دولتی اولان علمه باغلی دیر.» بۇ فیکری تصدیق ائتمک اوچون حکیم سنائی دن آشاغیدا کی بیٹی گتیریر:

علم بیکار زنده در گور است کار بی علم تخم در شور است

باکیخانوف علمی، گمی نین یئلکنینه اوخشادیر: «یئلکن سیز گمی در یادا سرگردان قالدیغی کیمی علم سیز ده عمل معنی سیز و آوارا قالار» - دئییر.

باکیخانوف کائنات و وارلیق حقیقنده دئییر کی، «وجوددا یوخ اولماقلیق یوخدور، بیز دگیشمه یه، حالدان حالا کۆچمه یه» علم آدی قویموشوق. بوتون شئیلر هلاک اولار، بیر شکیلدن

دیگر شکله دوشر لاکین یوخ اؤلماز، بۇوارلیغین اؤزودور».

جبر و اختیار مسئله سینده لاجبر و لاتفویض بل هی بین الامرین - اینانمیشدی. آشاغیدا درج ائله دیگیمیز فارسجا شعرینده بو فیکری فلسفی بیر دلیلله ایفاده ائدیر:

هر کس عمل ز خویش نبیند نه مؤمن است و آنهم که نسبتش نه بحق داد کافر است
بی قوه فعل را به جهان چون وجود نیست در اختیار ماست عمل هم مقدر است
قدسی نکوست هر چه رسد از جناب دوست در ضمن هر فساد صلاحی مقدر است

- عین المیزان: عربجه منطق رساله سی دیر.

- اسرار الملکوت: هیئت علمینه عاید اولان بو اثری فارسجا یازمیش و عربجه یه ترجمه ائتمیش و علاوه ائتدیگی بیر مقدمه ایله مکه سفرینده استانبولدا سلطان عبدالمجیده تقدیم ائتمیشدیر. تورکجه ترجمه سی ۱۲۶۵ هجری ده استانبولدا چاپ اؤلومشودور.

- مشکوة الانوار: بعضی اخلاقی حکایه لردن عبارت فارسجا منظوم بیر اثر دیر.

- نصیحت نامه: ۱۸۲۷م ده اوشاقلار اوچون یازیلیمیشدیر. دیلی ساده و تورکجه دیر.

- مرآت الجمال: فارسجا شعرلری نین مجموعه سی دیر.

- کتاب عسگریه: قویا اهالی سیندن اولان دمیرچی اوغلو عسگر آدلی بیر گنجین حکایه سی دیر. منظوم و منثور یازیلان بو اثرین آذربایجان تورکجه سی نثری نین انکشافیندا اهمیتلی بیر یشری واردیر.

حکایه نین مقدمه سینده حیاتین آجی و شیرین تجربه لریندن چیخمیش نیک بین بیر شاعره تائیش اولوروق. شاعر اوخوجولاری دنیا المیرینه قارشى آغیر باشلی و صبرلی اولماغا، دونیادا بشش گون یاشاماغی غنیمت بیلهرک اوندان استفاده ائتمه یه، عشق و محبتده پاکباز اولماغا چاغیر اراق یازیر: «بو رسم دلاویزله فرقه ی اولوالاریابه بیان ما فی البال ائتمیش کیم، ریاض وجود بشریه ده قسم قسم محنت و اندوه نهالی ید قدرته اکیلیبیدیر و انسانین سینه سی بشش گون مسرور اولسا دا، اون گون غم غصه ایله مالامال اولور. با اینهمه لابدا عالم صورتده اقتضای طبیعت بشر اولدور کی، هر کیمسه گرکدیر بیر نوع منظور ایله جلابخش دیده دل اولوب، اوقات شریفه نی ضایع و عؤمر عزیزینی بیهوده کئچیرمه سین و بعضی حوادثده جام غفلت دن طبع طالب هوشیارا باده جهل ایچیرمه سین».

مقدمه دن سؤنرا شاعر حکایه نین اساس حیصه سینه کئچهرک عسگر ایله مرثیه خوان قیزی نین سئوگی و عشق ماجرا لارینی نقل ائدیر. عسگر آزاد بیر شکیلده سئودیکی قیزلا آنلاشیب ائولنمک ایسته بیر و مرادینا یتیشمک اوچون فاناتیک محله آدمالار یله مبارزه آپاریر

و سؤنو خوشبخت بیر نتیجه ایله تاماملانیر، اثرده عسگر سؤگیلیسینه بئله خطاب ائدیر:
 نئجه تاب ائتسین دل شوریده جاناندان جدا
 بی سر و سامان قالیر هر ملک سلطانان جدا
 عاشق بیچاره نین جسمینده جان جانان ابدی
 نجه شیون قیلما سین کیم جسم اولور جانان جدا

باکیخانوف بو اثرده عسگرین سؤگیلیسی سیماسیندا آزاد بیر قادینین نمونه سینی تصویر
 ائتمیشدیر.
 بو اثرده یازیلان شعرلرین بعضی لری فضولی اوسلوبونو خاطرلادیر. مثلاً:

سؤیله ای همدم کرم قیل حال یاریمدان منه حق رضاسی بیر خبر وئر گلعداریمدان منه
 بیتی فضولی نین آشاغیداکی بیتینی خاطرلادیر:
 بیر خبر وئر ای صبا اول ماه تاباندان منه
 کیم غم عشقینده یوز غم ائتدی دؤراندان منه

فضولی سبکینده یازدیغی باشقا غزلر و مخمس لرینده دؤراندان شکایت اساس یئر
 توتور، بورادا بسم الله ردیفلی مشهور مخمسینی درج ائدیریک.

دلا عزم ائیله سن بولبول صفت گلزاره بسم الله
 مرادین اولسا میل ائتمک فغان و زاره بسم الله
 گر ایسترسن مدام اولماق جگر صد پاره بسم الله
 غرض فیکرین تماشا دیر اگر دلداره بسم الله
 نظر لعل لب جانبخش و رخ گولناره بسم الله

تمناسیندا گون گوندن منی دلخون شیدا قیل
 گره کمز نام و ناموسوم غم عشق ایله رسوا قیل
 وئر یب دنیا و دین نقدین متاع وصله سئودا قیل
 اگر یوخ دسترس سئودایا باری گئت تماشا قیل

گلیبیدیر یوسف گول پیرهن بازاره بسم‌الله

چکردین آرزو دائم دئییردین شوق یار ایله
کی دوشسون اتفاق وصلت اول سیمین عذار ایله
ائدیم جانیم اونا تسلیم ذوق و اعتبار ایله
دورودور اول بت سرمست تیغ آبدار ایله
سؤزون گر دوغرو دور ای عاشق بیچاره بسم‌الله

دئمیشدین ای بت ترسانگه بر هم زنی عالم
کی انتم عاشقیمدن من یامان گون التفاتیم کم
آلبیدیر صبریمی درد و بلا جان قصدین ائیلر هم
اگر اقراری ثابت سن وفا هنگامیدیر بو دم
ترحم قیل قدم باس دیده خونباره بسم‌الله

اولوبدور غرق خوناب جبیر چشم ترین قدسی
یانیدیر داغ محنتدن دل غم پرورین قدسی
گتیر تقریره بیر - بیر یاره عرض ائت غم‌لرین قدسی
اگر بو عشوه‌دن دلگیر اولارسا دلبرین قدسی
شروع ائیله بیر اؤزگه وجهیله اظهاره بسم‌الله

باکیخانوف استعدادلی شاعر اولماقلا برابر بویوک بیر عالیم و متفکر دیر.

روس - ایران محاربه‌سی ایلرینده (۲۸ - ۱۸۲۶م) باکیخانوف حربی خدمتی مناسبتیله تبریزه گل‌میش و اوزادا گوردویو جهالت و فاناتیزمین، ظولم و تضييقین حدودسوز آغیرلیغی اونو ناراحت ائتمیش و بو تأثیر آلتیندا «تبریز اهلینه خطاب» شعرینی سؤیله‌میشدیر.

بو شعر درین اجتماعی مضمونلو کسگین بیر ساتیرادیر.

تبریزده اولدوغو زامان ولیعهدین توتدوغو تعزیه مجلسینه گنده‌رک اوزادا دیواردان آسيلمیش بو سطرلری اوخویور:

اولایدی کاش بو دمده کربلاد

بو سرباز و اساس و شاهزاده

شاعر بدهتا بو جاوابی سؤیله بیر:

بساط جنگ اولان ساعت قاچاردی قویاردی سرور دینی آراهه
باکیخانوف روس ادبیاتینی اویرندیکن سؤنزا «کریلوف» ون مشهور «اٹشک و
بولبول» حکایه سی کیمی بعضی اثرلری تورکجه یه ترجمه اتمیشدیر.
باکیخانوف یاشادینی دؤرده چوخ مشهور اولموشدور. معاصرلریندن گورکملی شاعر
کاظم آقا سالک بیر منظومه سینده اونو شعر عالمی نین پادشاهی دئییه تعریف اتمیشدیر.
بیری قدسی لقب عباسقلی بیگ دیار نظم شعره پادشاه دیر.

اسماعیل بیگ قوتقاشینلی:

اسماعیل بیگ، قوتقاشینین سون حاکیمی سلطان نصرالله یین اوغلودور. ۱۸۲۲ م ده حربی
خدمته گیرمیش و بو وظیفه ده ژنرال مایور رتبه سینه قدر یوکسلمیش و ۱۸۴۱ م ده تقاعد
اولموشدور. ۱۸۵۲ م ده خانیمی بانویبگم ایله برابر مکه یه گتمیش لاکین مکه دن نه زامان
قاییتماسی و نه زامان اولمه سی معلوم دئییلدیر. بو شاعرین ذاکرایله معاصر و یاخین دوست
اولدوغو ذاکرین بیر شعریندن معلومدور.

اسماعیل بیگ قوتقاشینلی وظیفه سی مناسبتیله پترزبورق، مسکو، ورشو و تغلیس کیمی
مدنیت مرکز لرینده دولاشاراق روس و فرانسیز دیللرینی مکمل اویرنمیش و بو دیل لر
واسیطه سیله روس و اوروپا مدنیتی نین قاباقجیل فیکیرلریله تانیش اولموشدو. یئنه روس و
فرانسه سانتیماتالیست یازچیلاری تأثیر یله ادبیاتا هوسله نمیش و «شرق حکایه سی» و یا خود
«رشید بیگ و سعادت خانیم» اثرینی فرانسیزجا یازاراق ۱۸۳۵ م ده ورشودا نشر
ائتدیرمیشدی. اثرده یالتیز طبیعت منظره لری دئییل قهرمانلارین احوال روحیه سی، آیری -
آیری حادثه لرین حکایه سی چوخ شیرین و تأثیرلی بیر شکیلده ایفاده ائدیلمیشدیر. اثرین
قهرمانی رشید بیگ ۱۹ - جو عصرین اوللرینده اوروپا مدنیتی نین قاباقجیل فیکیرلری ایله
تربیه لنمیش گنج نسلین تیپیک بیر نماینده سی دیر. ازا، قوچاق، ایگید، عاغیلی و تدبیرلی بیر
قهرمان دیر. عینی حالدا معارفپور و دنوکراتیک بیر گنج دیر. سعادت خانیملا قارشیلیق
سؤگی اساسیندا ائولنیر. نوکری عزیز - ه یاخین بیر دوست کیمی باخیر و هر بیر مسئله ده
اونونلا مصلحت لیشیر. ازا یالنیز نوکری عزیز - ه دئییل بلکه بوتون رعیته بؤیوک بیر قایغی
بسله بیر. بیر گنجه عزیز ایله بیر لیکده گنجه واختی آت بئلینده گئدرکن راست گلدیگی بیر دسته
قولدورلا قهرمانجاسینا دؤیوشور، اونلاری قوور و اولدورمه یه آپاردیقلاری گنج

کندلی «مردانی» اونلارین الیندن خلاص ائدیپ عالیه سینه قایتاریر. زورلا عسگر آقایا اره وئرلین سؤگیلیسی سعادت خانیمی بویوک بیر هنرله قاچیردیر و اوزرینه اوردوسو ایله هجوم گئچن کاظم خانلا ووروشدوغو زمان، ناحق یشره قان تۆکولمه سین دئییه عسگر آقانی مهارتله قاچیردیر و بونولا دا کاظم خانی محاربه نی دایاندیرماغا مجبور ائدیر.

اثرین ایکینجی اساس سیماسی سعادت خانیم، خیالپرور، حیاتین معناسینی یالنیز محبتده آرایان تمیز وجدانلی، صاف اوره کلی، وفالی و نجیب بیر قیز دیر. بو روماندا سعادت خانیم آذربایجان قادینی نین ایدئال بیر نمونه سینی گؤستر مکده دیر.

سعادت خانیم سئومه دیگی مغرور خان اوغلو عسگر آقایا آداخلی دیر. او، زورلا عسگر آقایا اره وئرله جگینی خاطرینه گتیردی که کدرلنیر و اؤز طالعیسیزلیگینی دوشونور: «من اونو دوشونورم کی بو یاخین زاماندا، من اؤز نجابت و ثروتیله مغرور اولان عسگر آقانی آروادی اولمالیام. من اونون خاصیتینه و احوال روحیه سینه بلد دئییلیم و اولایلیسین کی او هنج منی سئومه یه جک، آه، ائله بیر اوشاغا اره گئتمکدنه من همیشه لیک آنامین و سنین یانیندا یاشاماغی نه قدر خوش بیر سعادت حساب ائدیرم. ائله سود امهر اوشاق مندن نه محبت و نه ده حساس کونول اوما بیلیر» یالنیز ایکی سؤگیلی آراسیندا اولان محکم قارشیلیقلی محبت و رشیددیگین رشادتی سعادت بو طالعیسیزلیکدن قورتارایلیر.

بو اثر فرانسیز دیلینده یازیلدیغی اوچون آذربایجان خلقینه معلوم دئییلدی، لاکین سوونت حاکمیتی زامانیندا آذری تورکجه سینه ترجمه اولوناراق گئیش خلق کوتله سینه چاتدیریلیمیشدیر.

اسماعیل بیگ قوتقاشینلی آذربایجان ادبیاتینا ساتیمانتالیست بیر نثرچی کیمی داخل اولموشدور.

میرزاشفیع واضح:

لیریک شعرله اورپادا مشهور اولان میرزاشفیع ۱۹ - جو عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشامیشدیر. ۱۸ - جی عصرین سونلاریندا گنجه ده آنادان اولموش آتاسی کربلائی صادق گنجه نین سون حاکیمی جوادخانین معماری ایدی. میرزا شفیع آتاسی نین ایستگینه گؤره گنجه مدرسه سینده تحصیل آلاق روحانی اولماغا حاضرلانمیشدی. لاکین آتاسی نین اولوموندن سونرا صوفی حاجی عبدالله یین تأثیرله بو فیکریندن واز گئچمیشدی. مدرسه ده تدریس ائدن مؤللار اونون فیکر دگیشدیرمه سیندن خبردار اولدوقدان سونرا اونولا مشغول اولماقدان

امتناع ائدیورلر. میرزا شفیع ده بو دوروم قارشیسیندا مدرسه‌نی ترک ائدیور. اونون بعضی روحانیلره قارشى نفرته‌نین سببى ده بو حادئه اولموشدو. میرزا بیر مدت جوادخانین قیزی پسته‌خانیمین ملک‌لیرینی اداره ائتمگه مأمور اولموش لاکین روس - ایران محاربه‌سی باشلانیدان سونرا بۇ وظیفه‌دن آیریلیمیش و خطاطلیق و معلم‌لیکله مشغول اولموشدو. ۱۸۳۲م ده میرزا فتحعلی آخوندوفا نستعلیق یازیسینی تعلیم وئرمیش و عینی زماندا اونا عرفانی مسئله‌لری ده آشیلامیشدی. ۱۸۴۰م دا تفلیسه کؤچموش و اؤزادا فارس دیلی معلمی اولموشدو.

تفلیس ده واختینی داها چوخ عرفان بیغینجاقلاریندا کئچیرن شاعر، باکیخانوف و سایر ادیب‌لرله تانیش اولور و بؤیوک حورمت قازانیر. سونرا «دیوان حکمت» آدلی ادبی مجلس تشکیل ائده‌رک شاگردلیرینی و حتا باکیخانوفو اؤزایا جلب ائدیور. بۇ محفله عمومیتله شرق کلاسیکلریندن سئچیلیمیش پارچالارلا میرزانین و باکیخانوفون شعرلری اوخونور و ادبی مباحثه‌لر اولوردو، شرابی، گؤزه‌لی ترنم ائدن خیام‌واری شعرلری، ظولمه و فاناتیزمه قارشى ساتیرالاری بۇ دؤرده یارادیلیمیشدیر. بو زمان تفلیس ده چار حکومتی خدمتینده اولان هانورلی فریدریخ بوندشتدت شاعردن فارسجا و تورکجه‌نی اؤیره‌نیرکن اونون ان گؤزل شعرلیرینی دفتره یازمیش و آلمانا دؤندوکدن سونرا اونلاری آلمانجایا ترجمه ائده‌رک ۱۸۵۰م ده «شرقه مین بیر گون» آدلی اثرینده چاپ ائتمیشدی، ۱۸۵۱م ده برلین شهرینده میرزا شفیع‌نین «شرقی‌لری» آدلیه بیر کتابچانشر ائتمیمیشدی. بو شعرلر میرزا شفیع اوروپادا بؤیوک بیر شهرت قازانیددی، بو حادئه‌دن سونرا بوندشتدت سونراکی نشرلرده اؤزونو شعرلرین مؤلفی اعلان ائتدی. میرزا فتحعلی آخوندوف میرزا شفیع‌ین شاعرلیگینه یوکسک قیمت وئریب اؤز ترجمه‌ی حالیندا بئله دئییر: «گنجه مسجدی‌نین حجره‌لرینین بیرینده بو ولایت اهالی سیندن میرزا شفیع آدلی بیر ییسی یاشایردی؛ بو آدم نوع به نوع علملردن باشقا نستعلیق یازیسینی دا چوخ یاخشی یازیردی. بو همان میرزا شفیع دیرکی آلمانیا مملکتینده اونون حیاتی و فارسجا شعرده مالیک اولدوغو قضیلتی حقیقنده معلومات یازیلیبیدیر». بونونلا بئله میرزا شفیع‌ین شعرلرینی اصلی بوگون اله اولمادیفی اوچون شاعرین دیلی، وزن، قافیه و سایر شکیل خصوصیتلری حقیقنده فیکیر سؤیله‌مک چتیندیر. کتابچادا وئریلن شعرلردن معلوم اولورکی مؤلف کلاسیک شعرین رباعی، قطعه، مخمس، مرثیه، غزل و سایر نوعلاریندا شعر یازمیش و بونلاردان غزله داها چوخ اهمیت وئرمیشدیر. عاشقانه و حکیمانه غزللرینده حافظ روحو آچیق حس اولونور. اونون شعرلرینده حافظ تم‌لریله سسله‌شن ساغلام بیر رئالیزم واردیر.

عاشقانه پارچالاریندا تصویر اولونان زلیخا، حفیظه، سوسنی و تفلیس گۆزه لرلی، حیاتدان آلینمیش معیین و بلکه ده شخصاً شاعرین حیياتدا تصادف ائتدیگی انسانلاردیر. زلیخا حقیقنده کی شعرینده بئله بدیعی بیر مقایسه واردیر، «ائله بیلیردیم کی او، قیزیل گول دور، گول ایسه اونون کیمی گوله بیلمز. اونو گونش بیلیردیم، لاکین گونش گنجهرلر ایشیق ساچماز، دئدیم بلکه ملک دیر؛ ملک ایسه، اونون کیمی محبت دویماز.»

حفیظه حقیقنده یازدیغی شعرلری نین بیرینده شاعر، گۆزه لی:

«باشیندان چادرانی آت کی گۆزه للیگین عالمه عیان اولسون، سن قیزیل گول سن، قیزیل گول گۆزلره شادلیق و نرملک ایچون یارادیلیمش دیر. سنین گۆزه للیگین قارشیسیندا استانبولدا سلطانین حرمخاناسیندا کی گۆزه للر بئله سؤلگون سونوکدورلر» - دئییه گنرچک و حیاتی مقایسه لرله تصویر اتمیش دیر.

موهوماتا و مطلقیتته قارشى تنقیدى شعرلری، قافقازیا شیخ الاسلامی نی، ایران شاهی نین هجوی، شاعرین تفلیس دۆرونده یارادیلیمش سیاسی ساتیریک اثرلریندیر.

«سؤال - جاواب» شعرینده استیلاجی محاربه لرین علیهنه چیخاراق انسانپرور فیکیرلر تبلیغ ائدیر. اونون ان قووتلی اثرلریندن بیری ده «تفلیس ایله الوداع» شعریدیر. بو شعر واقف و باکیخانوف شعرلریندن سونرا گورجو پایتختینی و گۆزللرینی تصویر و مدح ائدن ان گۆزل بیر شعر دیر. ۵۰ - ۱۸۴۰ م ده یازیلان بو شعرده تفلیس اوچون بئله دئییر: «سن منیم اذیتلریمین و سونینجلریمین دریاسی سان» تفلیس ایله الوداع، زلیخا و حفیظه حقیقنده کی عاشقانه پارچالاری، شکایت شریقلری (تصنیف) و ساتیرالاریندان بعضیلری اونون شخصی حیاتیله علاقه دار اولان اثرلر دیر.

شکایت شعرلری نین اکثریتی عومرونون سون ایللرینده حیاتا اومیدسیز اولدوغو زامانلاردا یازیلیمش دیر. میرزا شفیع گریگورف ایله بیرلیکده قیمنازیا و قضا مکتب لری اوچون بیر درسلیک کتابی «آذربایجان دیل منتخباتی» ترتیب اتمیشدی. منتخباتدا عربجه و فارسجادان تورکجه یه ترجمه ائدیلمیش کیچیک پارچالار، حکیمانانه سۆزلر، کیچیک مضحکه لر، حکایه لر، تمثیللر، فضولی دن، روضة الصفادان، دربندنامه و قاراباغ نامه دن نمونه لر و کتابین سونوندا تورکجه - روسجا سۆزلری نین لغتی و نرلیمیش دیر. میرزا شفیع بۇ کتابین نشرینی گۆرمه دن ۱۸۵۲ م ده وفات ائتدی و اثر ۱۸۵۵ م ده نشر ائدیلدی. میرزا شفیع ادبیات تاریخیمیزه معارفچی رئالیست و متفکر بیر شاعر کیمی داخل اولموشدور.

ساتیرک شعرین انکشافی: ساتیرا عمومیتله جمعیتده بویوک دگیشیک لیکلر عمله

گلدیگی و صنفی مبارزه نین شدتلندیگی و شاعر ایله محیط و رژیم آراسیندا فیکیر آیریلیگی و اختلافین کسگین لشدیگی بیر زماندا اگر بیر حده قدر ده آزادلیق اؤلورسا انکشاف اندر. ۱۹ - جو عصرین ۵۰-۴۰ - جی ایللرینده قوزئی آذربایجاندا بئله بیر وضعیت و شرایط یارانمیشدی. بیر طرفدن روس کاپیتالیزمی آذربایجانا نفوذ ائده رک فئودالیزمی سارسیتماغا باشلاییر؛ بشریتین قاباقجیل فیکیرلریندن الهام آلان یئنی یازچیلار یئتیشیر، او بیر طرفدن ده چاریزمین مستملکه سینه چئوریلیمیش اؤلکه ده فئودال - پاتریارکال تضييق و اسارت داوام اندیردی. چار استیلا سیندان سؤنرا آذربایجاندا خلق اوچون دؤزولمز بیر وضعیت عمله گلمیشدی. بو زمان اؤلکه ظالیم و سویقونچو چار حاکیملری طرفیندن اداره اولونوردو. خانلاری عوض ائندن و قضا باشچیلاری یئرلی بیگلرله ال بیر اؤلوب خلقي تالان اندیردیله. آغیر وئرگیلری وئر بیلیمین و حکومتین امرینه اطاعت ائتمه یین کندیلر قامچی آلتیندا دؤیولوب محو ائدیله، حکومت اداره لیرینده و محکمه لیرینده هر جور سوروندورمه لر، حق سیزلیکلر، اؤزباشینالیق، خیانت، روشوتخورلوق و سایره حدینی آشیر، حاکیملرین عدالت سیزلیگی و روشوتخورلوغو اوجوندان اؤلکه ده قانونسوزلوق، آنارشیزم، قلدورلوق شدتلنیردی. اؤلکه ده درین بیر جهالت و فاناتیزم حؤکم سوروردو.

اؤز دوغما اؤلکه سینه و خلقینه درین بیر محبت بسله یین آذربایجان شاعرلری بئله قارالیق محیطه قایغی سیز باخا بیلیمه یه رک اونولا مبارزه یه گیریشیردیله. بئله لیکله آذربایجان ادبیاتیندا ساتیریک جریانی یارانیردی. فضولی دن سونرا اجتماعی ساتیرانین ایلك نمونه لرینی ۱۹ - جو عصرین ۲۰ - جی ایللرینده باکیخانوف و اوندان سؤنرا میرزا شفیع واضح یاراتمیشدی. بو ایلك معارفچیلر و اونلارین یولونو داوام و انکشاف ائتدیرن میرزا فتحعلی آخوندوف بیر قدر احتیاطلی حرکت ائده رک، ساتیرانی بلاواسیطه آذربایجانین اؤزونده کی سویقونچو چار حاکیم و دولت مأمورلارینا قارشى دئییل، ایران حیاتیندان و تاریخدن آلدیقلاری حادثه لره قارشى چئویریر و بونولا دا اثرلرینی چار سانسوروندان کئچیرمگه موفق اولوردولار. اؤنلار «قیزیم سنه دئییرم گلینیم سن اثشیت» مثلی اساسیندا حرکت اندیردیله.

کئچن عصرین قیرخینجی ایللرینده آذربایجاندا نواحیلی «میرزا باخیش نادم» (۱۸۸۰ - ۱۷۸۵م)، «شمکیرلی» «محمد جعفر مسکین»، «قارا باغلی» «بابایگ شاکر» (۱۸۴۵ - ۱۷۷۰م) و «قاسم بیگ ذاکر» (۱۸۵۷ - ۱۷۸۴م) کیمی مستملکه اسارتینه و تضييق قارشى مبارزه یه قالخیشان گؤرکملی ساتیریک شاعرلر یئتیشمیشدی. بو جریانین قوتلنمه سینه

داغیستان خلقی نین چار استیلا سینا قارشى آپاردینی آزادلیق محاربه لری ده تأثیر ائتمکده ایدی. بو دۈرۈده یاشایان شکی شاعر لریندن «بیچاره» تخلصلو عثمان، موذن تراب، شیخ شامل حرکاتینا درین بیر رغبت بسله بیردیلر. شیخ شاملین خونزاق داکی غالبیتیندن روحلانا شاعر بیچاره، بیر شعرینده مسلمانلاری بو یویوک خلق قهرمانی نین اطرافیندا بیرلشمه یه چاغیریدی.

میرزاباخیش نادام: چار مأمورلاری و یثرلی بیگلر علییه شددتلی ساتیرالار یازمیشدیر. کندلی لرین آت عوضینه کۆتانا قوشولاراق ایشله دیگینی گۆرن شاعر، بیگ و خانلاری کسگین ساتیریک قلمیله قامچیلایمیشدیر. نادام بیر شعرینده او زامانلار خان طرفیندن کۆتانا قوشدورولموش محمود آدلی قوجا بیر کندلی نین آغیر حالینی بئله تصویر ائتمیشدیر:

محمود ایسا رنجبر، ای مرد یگانه
 ناحق یئرۈ رنجیده اولوب گلمه فغانه
 خالیق سیزی رنجبر یارادیب دیر بیگه، خانه
 هر چند گره کدیر قوشولا آت بو کوتانه
 آت اولماسا هئچ اینجیمه انسان دا قوشارلار

شاهلیق قویولار، بوغدا ایله دولماسا اولماز
 مأمور دا بونا آمر اگر اولماسا اولماز
 سالیانی حسن خان دا اگر سویماسا اولماز
 سال گردنینه گردنه بند، گیر بو کوتانه
 لال اول دیلینی کس خیشا انسان دا قوشارلار

نادام داغیستانین و قوزئی قافقازین چار روسیاسی طرفیندن استیلا سینا، خلقین چکدیگی ظولم و دهشتلری تصویر ائدن اوزون تاریخی بیر منظومه ده یازمیشدیر.

محمد جعفر مسکین: بۇ عصرین گۆرکملی خلق ساتیریک شاعر لریندن دیر. چاریزم سیاستینه قارشى کسگین شعرلری واردیر. مسکین یثرلی چار حاکیملرینی «طفیلی و حشراتا» قان ایچی جی «جلادا» اوخشاداراق اونلارین حقیقنده آجی و نفرتلی سۆزلر دئمیشدیر. شا کر: اجتماعی ساتیراین قوروجولاریندان بیرى ده قاراباغلی شاعر بابابیگ شاکردیر. او

دا بیگ عائله سینه منسوب اولوب پناه خان جوانشیرین نسلیندن دیر. اونون قاسم بیگ ذاکر ایله قوھوم و دوست اولدوغو شعرلریندن آنلاشیلیر. هر ایکی شاعر آراسیندا صمیمی مکتوبلاشما و مشاعره داوام اتمیشدیر. ذاکر شاکرین اولومونه دایر سؤیله دیگی بیر شعرینده اونو اؤزونون اوستادی آدلاندیرمیشدیر.

تأسف کی شاکرین بوتون شعرلری الله یوخدور. معلوم اولان آلتی شعریندن اوچو چار استیلاسی و اونون مستبد حاکیملری علیهینه یازیلیمیش سیاسی ساتیرادیر. قاسم بیگ ذاکره یازدیغی منظوم بیر مکتوبدا شاکر، قاراباغ بیگلری نین نماینده سئچمک اوچون بیر - بیرلریله دالاشدیقلارینی، بیگلری چار حاکیم و رئیسلی قارشیسیندا قورخودان تیر - تیر اسیب یالتاقلانما لارینی تصویرانده رک، چار اداره اوصولونو تنقید اتمیشدیر. شاکرین امیراصلان بیگ حقیقنده یازدیغی هجوی ده چوخ ماراقلی دیر. بو هجوی ایله شاعر، خلقی سویوب تالان ائدن چار مأمورلارینی و یشلی بیگلری تنقید و افشاء اتمیشدیر.

قاسم بیگ ذاکر:

(۱۸۵۷ - ۱۷۸۴م) ۱۹ - جو عصرین ان بؤیوک ساتیریک شاعری قاسم بیگ ذاکر دیر. او قاراباغ خانلیغی نین اساسینی قویان پناه خان نسلیندن دیر. چار حاکیملرینه و یشلی بیگلریله آپاردیغی مبارزه نتیجه سینده حکومت طرفیندن باکییا سورگون ائدیلمیشدی. او غلو نجفقلی بیگ و قارداشی اوغلو اسکندریگ ده روسیه نین ایچریلرینه سورولدولر. شاعر دوستو، م. ف. آخوندوفا یازدیغی منظوم بیر مکتوبدا وطنیندن دریدر اولدوغونو آجی شکایتلریله بیلدیرمیشدی:

پیرانه سرلیکده چرخ کچ رفتار ائیلهدی دریدر وطندن منی

نغیله میشدیم بیلیم دور زمانه اینجیدیر دوشنده بو قدر منی

ذاکر حیاتی نین چوخ حیصه سینی مهدیقلی خانین اونا باغیشلا دیغی خنزرستان کندینده کئچیرمیش و کندیلرله برابر یاشامیشدیر. شعرلرینده کی خلق معیشتی تصویری و خلقچیلیگی شاعرین بو حیاتیله علاقه دار دیر.

ذاکر شعره واقفین تأثیری ایله باشلامیش و رئالیست شعر اولوبونو داوام ائتدیرمیش و بو یولدا چوخ یوکسلمیشدیر. شاعرین قوشمالاری ان پارلاق شعرلری دیر. شعرلرینده خلق احوال روحیه سی، محلی و ملی خصوصیتلر، آذربایجان گۆزه لی، اونون ملی گئییمی و عادتلری تصویر ائدیلمیشدیر:

سیه زولفو دال گردنده بیر قولاج^(۱) صونا جیقاسی تک اوجلاری قئیقاج
 بیله طَزه، بیله گیسو، بیله ساچ بیله غمزه، بیله قاشلا گۆز اؤلماز
 بارماغیندا خاتم، بیلینده کمر تئلینده گوشواره، دوگمه تمام زر
 غرق اولسون یاشیلا، آلا سراسر ناز ایله ساللانا ساللانا گلین
 بعضی قوشمالاریندا قووتلی استعاره لر ایشلمیشدیر:

مسلسل گیسولار رخ آل اوزره بیر بولودا بنزر مه جمال اوزره
 پرتو حسنوندور خط و خال اوزره یوخساگون دوشوبدور دوداق اوستونه

ذاکرین کلاسیک شعر اوسلوبوندا یازدیغی مخمس، مستزاد، ترجیع بند و ترکیب بندلری، غزللری و سایر منظوم پارچالاری دا واردیر. بونلارین بعضیلری ختائی، یه، فضولی، یه، نشاط و آقامسیح شیروانی، یه، ودادی، یه و واقف - ه نظیره اولاراق یازیلیمیشدیر. ذاکر بیر چوخ تمثیل لر، منظوم حکایه لر ده یازمیشدیر. تمثیللری نین بیر قیسمی کر یلوفدان ترجمه و اقتباس دیر، بیر قیسمی ده سعدی نین تأثیری آلتیندا یازیلیمیشدیر. منظوم حکایه لریندن «زوج اخیر» آدلی اثری چوخ مازاقلی دیر. بو اثرده شرق قادینلاری نین فئودال دونیاسیندا اگلنجه اولدوغونو و حقوقسوز بیر حالدا یاشادیغینی تصویر ائتمیشدیر.

اؤز زمانیندا عدالت و محبت گۆرمه یین شاعر تاریخین کئچمیش صحیفه لرینی آراشدیرمیش و بردع^(۲) نین بؤیوک نظامی و خاقانی دورلرینده کی ادبیاتی و شن گونلرینی آرزولایاراق «گزیم» ردیفلی شعرینی یازمیشدیر:

تولک طرلان اؤولاغیدی بو یئرلر بردع تورباغیندا ائیله بییم گذر
 گۆروم قالیبیدیرمی شیریندن اثر باخیم هر طرفه نگران گزیم

بولبول بیچاره وشردی خبری دندی کی قالماییب شنلیک اثری
 من ذاکرم اونو گۆرندن بری گرهک مجنون اؤلوب بیابان گزیم
 ذاکرین ساتیریک شعرلری داها چوخ چار حاکیملرینه و چاریزمین مستملکه سیاستینه قارشی سؤیلنمیشدیر:

بیریندن شکایت ائنده سن اگر دانیشماغا قویماز سؤزونو کسر

۱- ابکی ال - قول آجیقلیغی اوزونلوغوندا.

۲- بردع و یا بردعه قوزئی آذربایجانین قدیم شهرلریندن و نظامی نوشابه سی نین پایتختی اولموشدور.

قارداش مالی کیمی اورتادان بؤلر
 میروفلار اؤلوبلار اؤغروبیا اورتاق
 گؤرسن تانیمازسان یاریم ساققالی
 چیخیب اندازه دن دولتی، مالی
 خواند میروف چالدی، چاپدی ماحالی
 اؤکی وار، توتوب اؤزون کچل قورومساق
 باکیدا سورگون اؤلدوغو زمان و دادی نین «دورنالار» شعرینه یاخین اؤلان مشهور دورنالار
 شعرینی یازمیشدیر:

بو بلاده هر گون تۆکولور قانلار
 یاواش کئچین سس سمیرینیز آنلار
 لاچین یاتاغیدیر بیزیم مکانلار
 قورخورام سیرانیز چاشا، دورنالار

عاشقانه خلق شعری جریانی:

واقف اوسلوبو ۱۹ - جو عصرین بیرینجی یاریسیندا دا قووتلی بیر جریان شکلینده داوام
 ائتمیشدیر. طبیعی دیر کی، بو نوع شعر، غذاسینی زنگین خلق یارادیجیلیغیندان و عاشق
 شعریندن آلیردی. بۇ سبیدن شفاهی خلق ادبیاتیندا گوردوریموز کؤچری خلق معیشت
 تصویرلری، ملی و یترلی خصوصیتلر، نیک بین دونیا گؤروشو، نجیب و اینجه انسان
 دو یغولاری، صداقت، صمیمیت، حورمت و محبت، کاما چاتماق آرزولاری بو شعرده درین
 بدیعی ایفاده سینی تاپا بیلیمیشدیر. بو شعر جریانی نین اساس محتوا و مندرجه سینی سئوگی
 تشکیل ائدیر. بو نوع شعرین دیلی ساده و اوسلوبو رئالیست دیر.

بو دؤرده یتیشین یوزلرجه شاعرین هر بیرین نین فردی یارادیجیلیق خصوصیتی اولماسینا
 باخما یاراق، بعضی لرینده رئالیزمین، بعضی لرینده ایسه رومانیزمین اوستون
 گلمه سینه، بعضی لرینده نشه لی و نیک بین، واقفانه روحون، دیگرلرینده ایسه حزنون، کدرین و
 شکایتین ایفاده اولونماسینا رغماً هامیسی بیر اوسلوبا تابع اولوب، هامیسی بیر منبع دن، شفاهی
 خلق ادبیاتیندان الهام آلیر، ساده خلق دیلینده، هجا و زنیله یازیر، خلق معیشتینی تصویر ائدیر
 و بئله لیکله ده خلق شعری جریانی یارادیر دیلار.

عاشقانه خلق شعر جریانی آذربایجانین اوچ بؤیوک بؤلگه سینده: قاراداغ، قاراباغ، و قازاخ
 ماحاللاریندا داها چوخ انکشاف ائده رک یایلمیشدیر.

گوئی آذربایجاندا بو جریانی تمثیل ائده نلر سیدابوالقاسم نباتی، عندلیب
 قاراجاداغی، قیرخ بولاقلی محمد خلیفه عاجز و اردبیللی قاراقاش بابا ذکری کیمی گؤرکملی
 شاعرلر اولموشلار.

نباتی بوتون آذربایجاندا یتیشین عاشقانه خلق شاعرلری ایچهریسندنه ان بؤیوک و شرفلی

یثری توتמוש و اونون باره سینده داها اول بحث ائدلمیشدیر.

عندلیب قاراجاداهی:

شاعرین ترجمه‌ی حالی باره ده معلوما تئیمیز آزدیر. اونون «لیلی و مجنون» منظومه سینده یازدیغی مقدمه ده اهرده آنادان اولوب اول تبریزه سؤنرا ایروانا گئده رک سردار دیوانخانا سیندا / حسینعلیخانین یانیندا / منشی لیک ائتمه سی قید اولونموشدور. (شاعرین وطندن کؤچوب، غربت یئرله گئتمه سی، اهرده بیر قیزا ورولوب اونونلا ائولنه بیلمه دیگی و بیوزدن چکدیگی اضطرابلار اولموشدور). اونون یازدیغی بیر قصیده دن ۱۸۳۰ ایلینه قدر خانین یانیندا میرزه لیک ائدیگی معلوم دور. او، ایروانین چار اوردوسو طرفیندن فتحینی تصویر ائدن بیر شعر، فضولی به نظیرملر و خلق ادبیاتی نین قوشما، حیدری، گرایلی کیمی شکیللرینده عاشقانه پارچالار یازمیشدیر. بورادا اونون بیر مخمس و بیر غزلینی درج ائدیریک:

عجب - عجب

گؤردوم اهرده بیر گول رعنا عجب - عجب!
جلاد و جانستان و دل آرا عجب - عجب!
اولموش نشان حسن هویدا عجب - عجب!
سالیمش جهان شورش و غوغا عجب - عجب!
وه - وه نه خوش اییمش بت زیبا عجب - عجب!

اول بیوفا قیلیر نه قیامت قیامتی
هر باخیشی ایله محو ائدیر اهل سلامتی
بالله یوزونون یئنه وار چوخ علامتی
هر دلشکسته کیم گؤروب اول سرو قامتی
فریاد چکدی سؤیله دی به به، عجب - عجب!

قیلدین دوچار وصله فلک بیوفالری
ای بیوفا یولوندا نه چکدیم؟ جفالری

گتدین بلالی باشیما یوزمین بلالاری
 ترک ائیلهدیم رفیققری، آشنالاری
 اولدوم غریب و بیکیس و تنها عجب - عجب!

پژمرده قیلدی صرصر غم نوبهاریمی
 ایام هجر الیمدن آلیب اختیاریمی
 کسدی فراق رشتهی صبر و قراریمی
 بیدردلر ائشیتدی مننیم آه و زاریمی
 طعن ایله قیلدیلا نه تماشا عجب - عجب!

ای عنندیب گولشن هجران و درد و غم
 جور بلا کشیدهی دوران و بختی کم
 گؤز یاشینی گلاب کیمی تۆکمه دمبدم
 مشکل گشا امیر عرب خسرو عجم
 حل ائیله سین بو مشکلی مولا عجب - عجب!

وار

سرگشته کؤنلومون گئنه مین مدعاسی وار
 غوغالی باشیمین نه بلالی بلاسی وار
 بیردم شکسته کؤنلوم آچیلماز سبب نه دیر؟
 گل گؤر زمانه نین گئنه بیر ماجراسی وار
 نامهربانی گؤر گئندیب اغیاریلن گزر
 یارب کیمین بو طرزله بیر بیوفاسی وار؟
 صراف عقل لعل لبین مشتریسی دیر
 جان نقدینی نثار قیلیب دیر بهاسی وار
 رحم ائیله ترک قیل بئله سودانی ای فلک
 کیم بیر خطری مرحله دیر چوخ جفاسی وار

تنها بلیب وجودوما قصد ائتمه ای کؤنول

یوز مین بلای دؤر کیمی آشناسی وار

ای عندلیب ناله‌ی بیجادران ال گؤتور

گل گؤر بو گولشنین نه عجایب صفاسی وار

بابا ذکری: (۱۸۶۹ - ۱۷۹۵م) بۇ شاعرین اثرلرینده تصوف عقیده‌لری ایله عاشقانه

دوغلارین بیرلشدیگینی گؤره بیلیریک. صوفیانه شعرلرینده «عاصی بیرروح» ایفاده ائتدیگی

کیمی، عاشقانه پارچالاریندا دا بعضاً زمانه‌نین آغیرلیغیندان دۇغان شکایتچی بیر احوال

روحیه‌نین بدیمی ایفاده‌سینی وئرمیشدیر. اونون اوزهرینده نباتی‌نین تأثیر آچیق حس

اؤلونور. احتمال کی نباتی‌نین قاراداغدا تشکیل ائتدیگی صوفی طریقتی‌نین مریدلریندن

اؤلوموشدور. ذکری‌نین واقف - ه نظیره یازدیغی «گورمه‌دیم» شعری شکایتله دؤلدور. خلق

آراسیندا بؤیوک بیر نفوذ قازانمیش قوجا شاعر ۱۸۶۹م دا خان طرفیندن اعدام ائدلمیشدیر.

خلق شعری قاراباغدا دا گئنیش انکشاف ائدیردی. بورادا عاشق‌واله، عاشق قنبر، عاشق

پری، میرزاجان مددوف، محمدبیگ عاشق، ذاکر، جانی اوغلو عبدالله، میرزا حسن میرزه و

جعفرقلی خان نواکیمی گؤرکملی شاعرلر یتیشمیشدی.

واقفین تأثیر بو شاعرلرده داها گوجلر اؤلوموشدور.

عاشیق‌واله: کربلائی صفی‌واله قوشمالاری ایله برابر غزل، مخمس و دینی منظومه‌لر

یازمیشدیر. مشهور «وجودنامه» سینده انسانین آنا بطنینه دوشدویو آندان یوز یاشینا قدر

کئچیردیگی مختلف دؤرلری، اؤلندن سؤنرادا قبر عذابینی (قیامت گونلرینی) تصویر

ائتمیشدیر. عاشق‌واله آذربایجان عاشیق‌لاری ایچینده اوستاد بیر شاعر کیمی تانیمیشدیر.

چهار عنصردن شش جهندن بیر قطره منی دن اؤلوموشوز پیدا

عدم دریا سیندا قالدیم آلتی آی قدرت قادر و خالق اشیا

رحم ایچینده اول بنیاد اؤلدی دیل

بیر داماق بیر جگر اؤلوندو حاصل

عاشیق پری: عاشیق پری‌نین حیاتی حقیقده معلوماتیمیز آزدیر. بئله نظره‌گلیر کی

قاراباغدا مارالیا کندی‌نده دوغولموش و گنج یاشیندا شوشایا گئتمیش و ۱۸۳۳م ده گنجکن

اؤلوموشدور. بو شاعره‌نین محمدبیگ عاشق، میرزاجان مددوف، میرزا حسن میرزه، اسدبیگ و

جعفر قلیخان نواکیمی معاصیر لریله دئییشمه سی و اونلارا غالب گلمه سی معلومدور. میرزا جان مددو فلا شعرلشمه سی اونون یارادیجیلیغیندا مهم یئر توتور.

میرزا جان مددوفون اولومو عاشق پری به چوخ تأثیر ائتمیش و بو شعرلری دونیا یا خطاباً میرزاتین وفاتی مناسبتیله سؤیله میشدیر:

دونیا سنین اعتبارین یوخ ایمیش
بیر خبر وئر میرزه جانی نئیه دین
نئجه بیگلر ایله نئجه خان ایله
گفتاری خوش اهل جانی نئیه دین

نئجه شهر اوستده جنگ ائدیپ ساواش
جاری ائدیپ سئل یئرینه قانلی یاش
فلک ائتدین تاج و تختینی تاراج
نوکر، نایب، خانمانی نئیه دین

پوچ دونیا سنده بیر یارانان هانی
گون به گون آرتیردین شوکت و شانی
تفلیسین ساغ الی سردارین جانی
ویران قویوب داغیستانی نئیه دین

اؤ فلکدیر دو یون^(۱) یئری داغلیان
ازل شاد ائیه ییب سؤنرا آغلیان
سینه سینده شعر و کتاب باغلیان
صاحب هوش، گوهر کانی نئیه دین

میرزه جان مددوف: (۱۸۸۷م) قاراباغ ارمنی لریندن ایدی، چاناقچی کندنده آنادان اولموش و ۳۰ - ۲۰. جو ایللرده تفلیس ده سردار دیوانخاناسیندا ترجمه چی وظیفه سینده چالیشمیشدی. عاشق پری نین قاراباغداکی شهرتینی ائشیدینجه قاراباغ گلیمیش و ان یوکسک غنائی شعرینی بو گوؤزل شاعره به اتحاف ائتمیشدی.

تاپمیشام قدسی خلیل ماهراسانی نئیه رم

الده تسبیح ایله زنار و عصانی نئیه رم

بیر پری شیداسی یام عیسی موسانی نئیه رم

سئومهرم تورات، زبوری سن چالان تاردان دانیش

جانی او غلو عبدالله: جانی او غلو عبدالله شوشا شهرینده دؤغولموش و معرفتلی و اهل حال اولدوغو او چون خلق آراسیندا بویوک حؤرمته مالیک اولموشدور. اونون خاطرینی داها

چوخ «نوا» تخلصلو مرحوم جعفرقلی خان و قاسیم بیگ ذاکر ایسترمیشلر. اؤز دؤرونده بدیهه گولو قدا تایی اولمامیشدیر. گذرانینی تجارتله گنچیرمیش اما اساس مشغولیتی کیمیاچیلیق ایدی. او، شوشادا ۱۲۵۲ هـ ۵۹ یاشیندا وفات ائتمیشدیر. جانی اوغلو، گورکملی بیر شاعر ایدی. «تاماشا» ردیفلی جیغالی مخمسینده، «کؤنلوم قوشو پرواز ائله» مصرعسیله^(۱) باشلانان شعرینده شاد و نیک بین دو یغولارینی ترنم ائتمیشدیر. اؤ ساتیریک پارچالار و هجولر ده یازمیش و بو ساحه ده چوخ باجاریق گؤستمیشدیر.

ای ایکی گؤزوم قیل بئله شهبازه تماشا
موسم دی گشاد ائت ایکی دروازه تماشا
بو ناز و نزا کتده سرافرازه تماشا

گؤر نئجه گؤزه لدر
محبوب از لدر
لیلایه بدل دیر
مجنونه محلدر
خوشبویه تماشا،
آهویه تماشا
گیسویه تماشا،
ابرویه تماشا

خنجر نه کارادیر، هر یاره سی گویچک، هر مویه تماشا
خوش صوت، خوش الحان، خوش آوازه تماشا
کؤنلوم قوشو، پرواز ائله، پروازه تماشا

ای بولبول جان چیخ بئله رفتارینا بیر باخ
قیل سیر و سیاحت گول گولزارینا بیر باخ

۱- بو شعرین مطلق فریدون بیگ کؤچرلی نین ادبیات تاریخینده بئله دیر: ای ایکی گؤزوم قیل بئله شهبازه

یوز جان آلیجی عشوه‌ی رخسارینا بیر باخ

یوز پسته لب و لعل بدخشان بونا پیشکش
 یوز لاله‌عذار آفت دوران بونا پیشکش
 جمله نه قدر واریسه خوبان بونا پیشکش
 بو حور و ملک دیر
 قتیلمانه کؤمک دیر
 بو سیم بیلکدیر
 رضوان نه دئمکدیر
 رضوان بونا پیشکش
 بوستان بونا پیشکش
 ریحان بونا پیشکش
 جوهر نه کارادیر
 هم زر نه کارادیر
 خونخواره‌سی کوچک
 بو جان بونا پیشکش

گؤر کیم نئجه جان‌دیر
 جان ایچره نه‌اندیر
 منظور جه‌اندیر
 هر غمزه‌سی قاندیر
 من اولدوم امان‌دیر
 شیرین دیله بیر باخ
 نازک بئله بیر باخ
 شمشاد اله بیر باخ
 مشگین تئله بیر باخ
 عنبر نه کارادیر
 کوثر نه کارادیر
 رخساره‌سی گؤچک
 گئتمه هله بیر باخ

عبدالله کیمی نئچه غزلخوان بونا پیشکش
 دور، صحبت میخانه‌یه گل، سازه تماشا

.....

 گل ایندی سن ائت بو یئریشه نازه تماشا

محمد بیگ جوانشیر عاشیق: جوانشیر عاشیق دا واقفانه، شوخ شعرلریله شهرت
 قازانمیش، معاصیرلریله شعرلشمیش و عاشق پری‌یه حرارتلی شعرلری یازمیشدیر. چار
 حکومتی طرفیندن اوردوبادا سورگون ائدیلن شاعر حیاتی نین سؤن ایللرینده یازدیغی لیریک
 پارچالاریندا حیاتدان اینجیک و دوشگون بیر روح ایفاده ائتمیشدیر (توبه‌نامه).
 قازاخ خلق شاعرلریندن کاظم آقا سالک، مصطفی عارف، عبدالرحمن دیلباز اوغولوندان
 قاباتجادان بحث ائتمیشدیک.

۱۹ - جو عصرین ایکینجی یاریسیندا ادبیات

بۇ عصرین اورتالاریندا و ایکینجی یاریسیندا، خصوصیله قوزئی قافقاز دمیریولو چکیلدیکدن سؤنرا، روسیه نین صنعتی ماللاری آذربایجان شهرلرینه دولماغا باشلادی. گنجه، شکى و شوشانین بازارلاریندا بۇ زامان روس ماللاری ساتیلیردی. روسیه ایله اقتصادی مناسبت گئیشلندیکجه تجارت آرتیر و جانلانیردی.

کیچیک بیر بندردن عبارت اولان باکی شهری، ۱۸۷۰دن سؤنرا، نفت صنعتی نین انکشافی ایله، سرعتله بۇیومگه باشلادی، روسیه و اوروپانین کاپیتالیستلری باکییا آخین ائده رک اونون زنگین و ال دگمه میس نفت قایناقلارینی، اوجوز فعله قووه سینی استشارا باشلادیلار. بۇ عصرین سؤنلاریندا باکی آرتیق صنایع مرکزینه چئوریلیمیشدی.

۱۹ - جو عصرین ۶۰ - جی ایللرینده روسیه ده معارفچی لیک حرکاتی ان بۇیوک و مترقی اجتماعی جریان اولراق انکشاف ائدیردی. بۇ جریانین نماینده لری خلقی کؤهنه نظامی بیخماغا و روسیه نی هر طرفلی «اوروپالیلاشدیرماق» و کندلیلرین منفعتلرینی مدافعه ائتمه یه چاغیریردی لار. مسکو و پترزبورگ دارالفنونلاریندا انقلابچی روس طلبه لری ایله بیر یئرده اؤخویان آذری طلبه لر قاباقجیل فیکیرلرله وطنلرینه قایدیردی لار. حسن بیگ ملکزاده زردابی، نجف بیگ وزیروف، احمد بیگ جوانشیر، عسگر آدی گؤزل اوف بئله ضیالیلاردان ایدیلر. بئله لیکله آذربایجاندا دا روس و اوروپا مدیتی تأثیرى داها گوجلنیر، دموکراتیک و معارفچی فیکیرلر یاییلماغا باشلاییردی.

آذربایجان ادبیاتی دا بئله بیر تاریخی و اجتماعی شرایطه سرعتله انکشاف ائتدی. باکی خانوفلا باشلایان یئنی معارفچی رئالیست ادبیات، میرزا فتحعلی آخوندوفون

یاردیجیلیغیندا یوکسک ادبی سویه سینه یوکسله بیلدی.

آخوندوف روس و اوروپا کلاسیکلرینی اؤخویور، معاصیر اوروپا فلسفه سینینی ایزله ییر و ۱۸۵۰م ده یاراتدیغی کومئدی لريله آذربایجان ملی دراماتورگیان (نمایشنامه یازماق) سی نین بناسینی قویدو. اؤ بیر طرفدن عرب الیفباسی نین دگیشدیریلمه سی مسئله سینینی ایره لی سورهرک بۇ خصوصدا طرحلر و ثریر، شرقده مدنی انقلاب یاراتماق ایسته ییر، معاصیر یازیچیلاردان میرزاملکم خانین، رضاقلیخانین، شاعر سروشون و سایرهنین اثرلری حقیقنده ادبی - تنقیدی مقاله لر یازیر و نهایت فاناتیزمی تنقید ائدن «کمال الدوله مکتوبلاری» کیمی چوخ کسگین بیر اثرین مؤلفی کیمی میدانا چیخیردی. بو ایللرین ادبی یئنی لیکلریندن بیری ده آذربایجان مطبوعاتی نین یارانماسی دیر.

حسن بیگ زردابی ۱۸۷۵م ده ایلک دفعه اؤلاراق، باکیدا، تورکجه اکینچی غزته سینینی نشر ائتمگه باشلادی. بو نشریه سیدعظیم شیروانی، نجف بیگ وزیروف، عسگرآقا آدی گؤزل کیمی مترقی یازیچیلاری اوز اطرافینا تۇپلادی و کسگین مقاله لريله جهالته، فاناتیزمه قارشى چیخیر، معارفچی - دموکراتیک فیکیرلری تبلیغ ائدیردی. بو غزئت آیدا ایکى دفعه نشر اؤلوردو. تأسف کی اوچ ایلدن سؤنرا چار اداره سی طرفیندن باغلانندی. معارفچی رئالیست ادبی جریانی یانیندا باشقا ادبی جریانلار دا وارایدی.

شعرده غزلچیلیک دها گئنیش یاییلاراق انکشاف ائتمکده ایدی.

۷۰ - ۱۸۶۰م ایللرینده قاراباغدا «مجلس انس» و «مجلس فراموشان» شاماخی دا «بیت الصفا» باکیدا «مجمع الشعرا» کیمی شعر مجلسلری یارانیر و بۇ محفلرده یوزلرجه غزل اوستالاری تۇپلانیردی. قاراباغدا عبدالله بیگ عاصی، خورشیدبانو ناتوان، شاماخی دا میرزانصرتالله بهار، حاجی سیدعظیم شیروانی، باکیدا یوسف خالق، محمدآقا جرمی، گنجهده میرزاهدی نقی، شکیده اسماعیل بیگ ناکام، دربندده قمری کیمی گؤرکملی غزل شاعرلری یئنیشمیشدیر. بۇ دؤرده جانلانان غزل شعرى نین الهامچیسی سیدعظیم شیروانی ایدی. اؤ معارفچی - ساتیریک شعرلریله معارفی تبلیغ ائدیر و خلقی او یانندیرماغا چالیشیردی. بۇ عصرده عینی زماندا مرثیه شعرى و عرفانی شعر هر ایکى آذربایجاندا یازیلیردی. مرثیه شعرى حقیقنده دها اول معلومات و ثریلمیشدیر. عرفان شاعرلری نین باشیندا نباتی گلیردی. سیدنکاری و شاهنگارخانیم رنجور صوفیانه و غنائی شعرلریله باشقالاریندان سئچیلیرلر.

۱۹ - جو عصرین ایکینجی یاریسیندا شفاهی خلق ادبیاتی دا انکشاف ائده رک یاییلماقدا ایدی. بو دؤرون ان گؤرکملی خلق شاعرلری عاشق علی عسگر، شمکیرلی عاشق

حسین،شکیلی عاشق موللا جمعه و عاشق محمودایدی.عاشق علمسگر عاشق شعری نین بۇیوک بیر اوستادی کیمی یوکسلمیشدیر.

بۇ دۇرده انکشاف ائدن شفاهی خلق ادبیاتیندا «قاچاق نبی» حقیقنده بیر سیرا نغمه لر و خاطیره لر یارانمیشدیر.بۇ خاطیره و نغمه لرده تصویر اؤلونان قاچاق نبی دوشمنله مرد و جسارتلی ووروشان،قورخماز بیر خلق قهرمانی دیر.

یوخاریدا یازدیقلاریمیزی خلاصه ائده رسک بو دۇرده دراماتورگیا،مطبوعات یارانمیش،ادبی محفللر قورولموش و گؤرکملی و نفوذلو شاعرلر یتیشمیش و ادبیاتدا دموکراتیک فیکیرلر انکشاف اتمیشدیر.

میرزافتحعلی آخوندوف (۱۸۷۸ - ۱۸۱۲):

میرزافتحعلی آخوندزاده ۱۸۱۲م ده نوخا(گنجه ماحالیندان)دا آنادان اؤلوموش،آتاسی خامنه لی و آناسی نوخالی دیر.سگگیز یاشیندا آتاسیندان آیریلیمیش و آناسی نین عمیسی حاجی علی عسگرین حمایه سینه کئچمیشدی.اؤ حاجی علی عسگردن ایلاهیات،عربیجه و فارسجانی اؤیرنمیش و اسلام مدنیتینه دریندن بلد اؤلوموشدو.۱۸۳۲م ده میرزاشفیع واضح ایله تانیش اؤلدوقدان سؤنرا اوندان نستعلیق یازیسینی اؤیره نیرکن اؤنون تأیری آلتیندا روحانی اؤلماقدان واز گئچمیش و معاصر علملره ماراتق تاپمیشدیر.۱۸۳۴م ده میرزافتحعلی تفلیسه کؤچموش و اؤرادا دولت اداره سینده شرق دیللیری مترجمی اؤلوموشدور.چالیشدیغی وظیفه ده باجاریق و لیاقت گؤستر دیگیندن تئز یوکسلمیش و ۱۸۴۸م ده چار حکومتی طرفیندن ناصرالدین شاهین تخته چیخماسینی تبریک اوچون گؤندریلن نماینده لرله ایرانا گلمیش و بو فرصت ده میرزاتقی خان امیرکبیرایله گؤروشموش و ایرانین وضعی ایله یاخیندان تانیش اؤلوموشدو.۱۸۴۲م ده آخوندوف آخوندحاجی علسگرین قیزی طوبی خانیملا ائولنمیش و آخوندزاده آدینی اؤزونه سؤی آدی سئچمیشدیر. ۵۵ - ۱۸۵۰م آراسیندا مشهور آلتی کؤمڈیسنی یازمیش و ۱۸۵۷م ده «آلدانمیش کواکب» حکایه سینى و ۱۸۶۰م ده «کمال الدوله مکتوبلاری»نى یازمیش و اوندان سؤنرا یشنی الیفبانی قبول ائتدیرمک اوچون چالیشمیش و ۱۸۷۸م ده تفلیس ده اوره ک خسته لیگیندن وفات اتمیشدیر.آخوندوف بدیعی یارادیجیلیغا شعرله باشلامیشدیر.ایلك شعرینی مشهور روس شاعری پوشکین یین اؤلومونه عاید فارسجا یازمیشدیر(پوشکین یین قتلی حقیقنده شرق پوئماسی)بو شعر مارلینسکی طرفیندن روسجایا ترجمه ائدیله رک چاپ اؤلوموش و گنج شاعره بۇیوک بیر شهرت قازاندیرمیشدی.

بۇ پونمادا شاعر طبیعتین گۆزل تصویرینی وئردیکدن سؤنرا، پوشکینین اولوم خبریندن دوغان درین کدرینی، روحی الم و هیجانلارینی ایفاده ائتمیش و پوشکینین روس ادبیاتینداکی موقعینی تعیین و ترسیم ائتمیشدیر.

بو منظومه دن باشقا آخوندوف تورکجه و فارسجا مختلف شعرلر یازمیش، بعضاً واقف سبکینده عاشقانه قوشمالار، بعضاً ده دوستلارینا (قاسمیگ ذاکر و نوا و باشقالاری) منظوم مکتوبلار و حتا ایفبا اوغروندا آپاردیغی مبارزه لر حقیقنده شعرلر یازمیشدیر. شعرلرینده صبوحی تخلصونو سئچمیش لاکین شعرله کفایتلنمه یه رک ادبیاتین باشقا ساحه لرینده، دراماتورگیا (نمایشنامه) و نثره کئچمیشدیر.

کئچن عصرین ۴۰ - جی ایللرینده تفلیس ده تئاتر حیاتی جانلانمایا باشلامیشدی. او زامان وارلی گورجو خانلاری نین ائولرینده بعضاً ده آچیق هاوادا موسیقی کنسرتلری و تئاتر تاماشالاری تشکیل اولونور، روس و گورجو یازیچیلاری نین اثرلریندن کیچیک پارچالار اوینانیردی. ۱۸۵۱ م ده تفلیس ده بویوک بیر تئاتر بیناسی تیکیلدی، میرزافتحلی بو تئاتر تاماشالارینی ایزله دیکجه، شکسپیر، مولیر، گریبایدوف و گوگول کیمی بویوک دراماتورقلارین اثرلرینی اوخور و تئاترین بویوک مدنی رولونو دوشونورک تئاتر اثرلری یازماغا هوسله نیردی. بئله لیکله ۵۵ - ۱۸۵۰ م آراسیندا یازدیغی آلتی کومئدی نمایشنامه (حکایت موللا ابراهیم خلیل کیمیاگر، حکایت مسیو ژوردان و درویش مستعلیشاه جادوکن مشهور، حکایت خرس قلدر باسان، سرگذشت وزیر خان لنکران، سرگذشت مرد خسیس و یا حاجی قارا و مرافعه وکیللری نین حکایتی) لری ایله آذربایجان دراماتورگیا سی نین تملینی قویدو. آخوندوف بو ساحه ده «بانی کار» اولماسینی بو شکیلده ایضاح ائدیر.

چون امیراعظم کنیاز (خان) بورونسوف فرمانروای مملکت قفقازیه ۱۲۶۶ - جی سنه ده شهر تفلیس ده بیر عمارت عالیه تئاتر اسمیله برپا ائدیب، بالاده مذکور اولان منافع کلیه نین وسایلی اکتسایینا مخارج کثیره صرف ائتمک اوچون، کلی حمایت و عنایت ظاهر بو یوردو لهذا سن دخی ملت اسلامی بو امر غریبدن مستحضر ائتمک ایچون بر سییل امتحان، بیر حکایت تصنیف ائتدیم. ایندی جمله سینی بیر مجلدین ایچینده ارباب کمالا معروض ائدیب باشقا مصنفلر کیمی توقع ائتمیرم کی نیک و بدیندن اغماض ائتسینلر، بلکه تمنام بودورکی بو علم جدیده مخبر اولوب به قدر قوه خیال امثالینی تصنیف ائتمه یه اقدام ائده لرکی اونلارین اهتمامیندان بو فن عجیب اسلام آراسیندا دخی شهرت تاپا. مندن آنجاق اندازه و نمونه

گوستر مک، بانی کار اولماق ایدی»^(۱).

آخوندوف اوروپالیلار کیمی تئاتر، انسان اخلاقینی اصلاح ائدن بیر عبرتخانه و مکتب کیمی باخیردی و کؤمئدیله رینده انسانی تربیه یولو ایله دوزه لتمک و اؤنا دؤغروو بیر جهت و ثرمک مقصدینی ایزله بیردی.

تمیللری نین مقدمه سینده دراماتورگیادان بحث ائدرکن یازیرکی: «فایده ی نقل مصیبت و بهجت بنی نوع بشرین اخلاق و خواصینی بیان ائتمکده دیرکی مستمع یاخشیلارینا خوشحال و یامانلاریندان متأذی و غافل اول و هم نفس اماره بوگونه حکایتین استماعینا مشغول اولماقلا لذت گؤروب معاصی و مناهیدن جلب سرور ائتمه یه میل ایله مه یه».

آخوندوف نمایشنامه یازماقدا نقل بهجت یعنی کؤمندی یؤلونو سؤچمیش و یازدیغی ساتیریک کؤمندی لرینده او زامانکی اجتماعی حیاتین منفی لیکلرینی کسگین گولوش و نیشخندله افشاء و تنقید ائتمیشدیر.

«حکایت موللابراهیم کیمیاگر» نمایشنامه سینده شرقرده چوخ یاییلمیش اولان یالانچی کیمیاچی لیک و موهومات علیینه چیخمیشدی. اثرده ترسیم ائدیگی نوخالی تاجرلرین و موللابراهیم خلیلین سیماسیندا کؤهنه جمعیتین طمعکار، عوام و یالانچی تیپلرینی تصویر ائتمیش و بو منفی تیپلره قارشى مثبت سیما اؤلاراق شاعر حاجی نورینی ایره لی سورموشدو. حاجی نورى موللابراهیم خلیلین فیریلداغینا ایناناراق میسین قیزیلا چئوریلدیگینی یقین ائدن تاجرلری اؤز کسگین و معقول سؤزلریله مذمت و ملامت ائدیر و اکسیرین، انسانین اؤز هنرینده و باجاریغیندا اؤلدوغونو ایره لی سورور، لاکین اونون سؤزلری تاجرلره خوش گلیمیر و مجلسدن قوولور. مؤلف حاجی نورى نین سیماسیندا او زامانکی

۱- آخوندوفون بو نظری تاریخی باخیمدان دوغروو دئییلدیر. چونکی کؤمندی نمایشی اوروپادا (فرانسسه) ۱۵ - جی عصرده باشلادیغی حالدا مسلمان سلجوق تورکلرینده، ۸۵۰ ایل بوندان قاباق رسم ایدی. بیزانس امپراتورو آلکسیوسون فیسیزى آنا، کومنینی آتاسی نین سلطنت دورینه عاید یازدیغی «آلکسیاد» آدلی تاریخ کتابیندا Alexiade بنله یازیر: ۱۱۱۶ ده بیزانس امپراتورو آپ ارسلان اوغلو ملکشاه اوردوسو ایله حربه حاضرلاندیغی زامان نفرس خسته لیگینه توتولور و حربه گنده بیلمیر. تورکلر بو مسئله نی تمارض تلقی ائدیپ حقیقی سببین امپراتورون تورکلره حربدن قورخماسینا باغلامیشلار و حادثه نی بیر کؤمندی شکلینده نمایش و نرمایشلر بو نمایش ده امپراتورو بیر ارايه نین اوستونده دکتور و پرستارلاریله بیرلیکده صحنه یه چیخارمیشلار.

قباقجیل آذربایجان ضیالیلارینی تصویر ائتمیشدیر.

«حکایت مسیو ژوردان حکیم نباتات و درویش مستعلیشاه جادوگر» نمایشنامه سینده قارائلیق شرق عالمی ایله اوروپانین مقایسه سینی وئرمیشدیر. مستعلیشاه سیماسیندا فیریلداتچی جادوگر درویشلری افشاء و تنقید ائتمیش، نباتات عالمی مسیو ژوردانین سیماسیندا ایسه اوروپا مدنیتی نین قباقجیل فیکیرلرینی و آذربایجانین اوروپالیلاشدیرماق فیکرینی ایرهلی سورموشدور.

«سرگذشت وزیر خان لنکران» کؤمئدسی ایله آخوندوف فئودال اداره اوصولونا قارشى کسگین بیر ساتیرا یاراتمیشدیر. اثرده خانین سارساق حرکتلری، وزیرین ایکى اوزلویالتاق سیماسی مهارتله افشاء اولونموشدو. تیمور آغا ایسه، اداره اوصولوندا معین بیر دگیشیکلیک یاراتماق ایسته یین دموکرات دوشونجهلی و عاغیللی بیر خان دیر. بو اثر عینی زاماندا بیر معیشت کؤمئدسی دیر.

«خرس قلدرباسان» کمدسی آذربایجان کندلی حیات و گنجیمینی (معیشت) عکس ائتدیرن رئالیست بیر اثر دیر. تورکجه نی و یئرلی خصوصیتلری بیلمه دیکلری اوچون چتین و گولونج بیر وضعیت دوشن چار مأمورلاری، اولکده جهالت و قولدورلوغون چوخالماسی و قادین اسارتی تصویر اولونموشدو.

«حاجی قارا» آخوندوفون ان مشهور و قووتلی کؤمئدیله ریندن دیر. اثرین بیرینجی قهرمانی حاجی قارا خسیس بیر تاجر دیر و بو سببدن گولونج بیر وضعه دوشموشدور. اثرین ایکینجی سیماسی حیدریبگ دیر.

اؤبو دؤرده کی بیگ و مالیکلرین افلاسینی و بونون نتیجه سینده هر ایشه باش ووروب چاریزمه بنده لیک ائتمه لرینی گؤستریمیشدیر.

«مرافعه وکیل لری» کؤمئدسی اوچ ایل سؤنرا یازیلیمیشدیر. بو اثرده محکمه ایشلرینده کی حق سیزلیک لر، رشوت، وکیللرین فیریلداتچیلیغی شدتلی صورتده تنقید ائدیلمیشدیر. مؤلف چار سانسورونون دقتینی جلب ائتمه مک اوچون حادثه نی قصدا تبریزه کؤچورموشدو.

تبریزده حيله گریگه مشهور اولموش مرافعه وکیلی (عدلیه وکیلی) آقامردان، اولن قارداشی حاجی غفوردان سکینه خانیماییتیشه جک آلتیمیش مین تومن لیک میراثی محکمه یؤلیله اونون یلندن چیخارماق اوچون حيله ایشله دیر، یالانچی شاهدلر دوزهلدیر، حاکیم شرعی اؤز طرفینه چکمه به چالیشیر. لاکین محکمه ده اونون شاهدلری ایشین حقیقتینی سؤیله بیرلر و بئله لیکله حق و عدالت غالب گلیر.

آخوندوفون کؤمئدی لرینده یالینز منفی تیپلر دئییل، عصرین قباقجیل، مثبت آدمالاری دا

مهم یئر توتورلار. مؤلف منفی تیپلری داها دریندن افشاء ائتمک اوچون مثبت سیمالاردان استفاده ائتمیشدیر. اثرلرده کی منفی تیپلر او زامانکی محیطین اجتماعی منفیلیکلرینی تمثیل ائدیردیلر. مثبت تیپلرین جدی سیمالاری و بعضاً کسگین مبارز چیخیشلاری و عاشقانه ماجرالاری آخوندوف کؤمئدی لرینی بیر حده قدر «جدی دراما» یاخینلاشدیریر.

آخوندوف کؤمئدیلرینی اؤزو روسجایا ترجمه ائتمیش و ۱۸۵۸م ده تفلیس ده چاپ ائتدیرمیشدی. تورکجه چاپینا بیر چوخ زحمتدن سؤنرا ۱۸۵۹م دا موفق اؤلا بیلیمیشدی. آلتی نمایشنامه سینی «آلدانمیش کواکب» آدلی حکایه سیله بیرلیکده «کلیات» آدیله چاپ ائتمیشدیر. کلیات، ۱۸۷۲م ده میرزامحمد قاراجاداغی طرفیندن فارسجایا ترجمه ائدیله رک ایراندا چاپ اولونوموشدو. ۱۸۸۲م ده سرگذشت وزیر خان لنکران قاراجاداغی نین فارسجا ترجمه سیندن انگلیزجه یه ترجمه ائدیله رک فارسجا متنی ایله بیرلیکده لندن ده نشر ائدیلدی. مرافعه وکیللری نین فرانسیزجا ترجمه سی ده اوندان بیر ایل سؤنرا نشر ائدیلدی و بو صورتله بیر نچه ایل مدتیله آخوندوفون کؤمئدی لری اوروپادا یاییلیب، مؤلف اوچون بؤیوک شهرت قازاندیردی. اوروپادا اونا شرقین مولیری و قافقازین قۇقۇلو لقب وئردیلر.

«آلدانمیش کواکب» حکایه سی بیرینجی شاه عباسین استبدادینا قارشى یازیلیمیش بیر ساتیرادیر. شاه عباس و اونون اطرافینا تۇیلانان وزیرلرین، روحانی نما، منجم باشی و سایرەنین سیمالاریندا ایران استبدادی نین نمایندەلری تصویر ائدیلمیشدیر. شاه ایکى اوزلو، یالتاق وزیرلر و درباری روحانی لرین الیه ایران خلقینی سویور، آدام شاققالاییب، بورون، قولاق کسیر، گؤز چیخاردیر و بوکیمی وحشیجه سینە جزالارلا انسانلاری محو و یا معلول ائدیر، شخصی حرص و آرزوسونو راضی سالماق اوچون خلقین قیز و گلینلرینی زورلا حرمخاناسینا گتیردیر؛ اطرافیندا کیلار دا اؤز موقعلرینی ساخلاماق اوچون شاها یالتاقلانیر و اونون ظالیمانه حرکتلرینی آلقیشلا بیرلار.

جنگ وزیرى سردار زمانخان اؤزونو آستانه ی علیه نین قوجا ایتی ساییر، مالیه وزیرى میرزامحسن دولت مأمورلاری نین حقوقونو وئرمە مک یؤلویله پادشاهلیق خزینه سینی دؤلدورماغی اؤزونه بؤیوک بیر موفقیت بیلیر، موللاباشی آخوندصمد ده وزیرلر کیمی یالتاق و ایکى اوزلودور. او دا شاهى تعریفله ییر، اونا دوعا اؤخویور، سنی مذهبنه قارشى مبارزه سیندن و خلقه زورلا شیعه مذهبنی قبول ائتدیرمه سیندن دانیشیب اویونور (فخر ائدیر) و شاهین شرعه قارشى ایشلرینی توجیه ائدیر. مؤلف بۇ طفیلی زمرة یه قارشى «یوسف سراج» ی مثبت بیر سیما اولاراق میدانا چیخاریر.

یوسف سراج شاهلیغی الینه کئچیردیکدن سؤنرا ایشلرینده بؤیوک دگیشیک لیکلر

یارادیر، اولاً حکومت اداره لرینی تمیزله بیر، یالتاق و آخماق وزیرلرین یئرینه عاغیللی و باجاریقلی آدمالار گتیریر، منجم باشلیق وظیفه سینی لغو ائدیر، وحشیانه جزالاری آزادان قالدیریر، محکمه سیز هنج بیر کیمسه یه جزا وئرلمه مک حقیقنده قانون قویور و عدلیه محکمه لرینی تشکولونه باشلایر و عینی زاماندا والی لره خلق ایله یاخشی داورانماق اوچون یوللار گؤستریر.

خلق ایچریسیندن چیخیب حکومت باشینا کئچن یوسف سراج مؤلفین یئددی ایل قاباق یازدیغی کؤمئدی لرده کی حاجی نوری و تیمور آقا سیمالاری نین داها انکشاف ائتمیش و تام یئتیشمیش بیر داوامی دیر. یوسف شاه گئئیش سیاسی بیر برنامه ایله حرکت ائدیر. او بؤیوک بیر اصلاحاتچی دولت آدمی دیر.

آلدانمیش کواکب داستانی آذربایجان ادبیاتی تاریخینده ساتیریک حکایه نین ان یوکسک نمونه لریندن دیر. بو داستانی یازدیقدان سؤنرا آخوندوف اؤزونو داها چوخ یئنی ایفبا، فلسفه و ادبی تنقیده حصر ائتمیشدیر. ایفبانین دگیشمه سینه عاید دؤرد طرح و بیر چوخ مقاله و مکتوبلار یازمیشدیر. ایران، تورکیه و روسیه دولت آدمالارینا یازدیغی مکتوبلاریندا عرب ایفباسی نین نقصانلاریندان، اؤیرنمک و اؤیرتمکده چتینلیک تئورمه سیندن، خلقین مدنی انکشافینا مانع اولماسیندان شکایت ائده رک بو ایفبانین لاتین ایفباسیله عوض ائدیلمه سینی ایسته میشدی. شاهزاده اعتضاد السلطنه یه گؤنדרدیگی تاریخی مکتوبوندا (۱۸۷۴م) بیله یازیر: «بلی من اوزوم ده آنلا بیرام اما یازیرام و دیری اولدوقجا یازاجام دا، تا کی، ایفبانی دگیشدیرمک فیکری بوتون ملتین آراسیندا یاییلمیش اولسون نئجه کی اون بئش ایله یاخیندیر کی بؤ فیکرین توخومونو ایران و تورکیه تۇرپاغیندا سېمیشم. شېهه سیز کی توخوم خلفا لریمیزین عصرینده اوزون گؤستره جکدیر.» آخوندوف بو ایش اوچون تورکیه یه ده سفر ائتمیشدیر.

آخوندوفون «کمال الدوله مکتوبلاری» آدیندا کی اثری اونون فلسفی فیکرلری و سیاسی فعالیتی نین گؤزل ایفاده سی دیر (۱۸۶۵م) استبداد و مذهبی تعصبات علیه نه یازدیغی بو اثرین عواقبیندن قورونماق اوچون اؤز مؤفلیگی نی گیزله دیر و اؤزونو اثرین ترجمه چیسی گؤستر مگه چالیشیردی. بیر مدت سؤنرا «کمال الدوله مکتوبلاری» نین اؤزو طرفیندن نه مقصدله یازیلدیغینا اشاره ائدیر و اصل هدفی مدنیته مانع اولان مذهبی فاناتیزیمی قالدیرماق و اسلامدا پروتستانیزم یاراتماق اولدوغونو بیان ائدیر.

کمال الدوله نین بیرینجی مکتوبو ایرانین جمشید و گشتاسب زامانیندا کی دولت قانون نامه سی اولان «پیمان فرهنگ» نین تصویر یله باشلانیر و بونون آردینجا معاصیر ایرانین هر

طرفلی تصویری و ثریلیر: «یسوللارین خراب، قریه‌لرین ویران، شهرلرین بی‌روتق، کوچه‌لرین بی‌انجام» اولماسی، حماملارین بولاشیق‌لیغی، مالیه ایشلرینده کی هرج و مرج، محکمه‌لرده کی قانونسوزلوق و اوزباشینالیق، مطبوعات، تاریخ، شعر ساحه‌لرینده کی اساسلی نقصانلار، جهالت و موهومات، منجم‌لرین، درباری روحانی‌لرین یالتاق و آلچاق طبیعتلری، پادشاهلارین ظولمو و سایره تصویر اولونور و ایران خلقی انقلابا دعوت ائدییر: «ای اهل ایران» اگر سن نشای آزادی دن و حقوق انسانی دن خبردار اولسایدن بنله عبودیتنه، بنله رذالته متحمل اولمازدین. کسب علمه طالب اولوب «فراموشخانه» لر^(۱) آچار دین، مجمعلر یاپاردین، وسائل اتقاقی دریافت ائدر دین، سن عدده و استطاعتده دسپوتدان بمراتب آرتیقسان، سنه آنجاق یک جهتلیک و یکدللیک لازیمدیر، اولجه رولوسیا ائدیب عبودیتدن نجات تاپاردین، اگر بو حالت یعنی اتفاق سنه میسر اولسایدی اوزونه بیر فیکر چکردین و اوزونو پوچ عقایدین قیدیندن، دسپوتون ظولموندن نجات وئر دین»

آخوندوفون فلسفی گوروشو آتمیست نظریه‌سینه یاخیندیر؛ اونون نظریجه کائنات بوتوو مادی بیر وارلیقدان عبارتدیر کی بو دا ساییسیز - حسابسیز ذره‌لردن تشکیل تاپمیشدیر. او زمان و مکانین خارجینده وارلیغین امکانسیز اولدوغونا اینانیر. اونون فلسفی گوروشلرینده بیر طرفدن ۱۸ - جی عصر فرانسیز متفکرلری نین (ولتر، مونتیسکیو، روسو، میرابو و خصوصاً ارنست رنان) بیر طرفدن ده شمس تبریزی، موللای رومی و شبستری کیمی وحدت وجودا اینانان فیلسوفلارین تأثیری گورونور. او عاغلین اصلالتینه و حکومتینه اینانیردی؛ ادبیاتدا رئالیزی تبلیغ ائدرکن ادبیاتین اجتماعی، تربیه‌وی رولونو اساس بیر وظیفه کیمی ایره‌لی سوروردو. او اوز بدیعی - اجتماعی اثرلریله آذربایجان خلقی نین اجتماعی فیکیر انکشافیندا مهم رول اوینامیشدیر.

۱۹ - جو عصر ادبیاتیندا کلاسیک شعر جریانی:

۱۹ - جو عصرده آذربایجان ادبیاتیندا کلاسیک شعر جریانی مهم یئر توتاراق داوام ائتمکده ایدی. زنگین ادبی عنعنه‌لره و یوزلرجه استعدادلی شاعره صاحب اولان بو شعر جریانی چوخ گنجیش یا ییلمیشدی. بو جریان غنائی (غزل) و عرفانی و مرثیه شعری کیمی اوچ اساس خطده داوام ائدیردی.

۱- فراموشخانه او زمان ایرانداکی ماسون لوزلاری نین آدی ایدی.

مرثیه شعر و ادبیاتیندان داها قبااق بحث ائتدیگیمیز اوچون تکرار یازماغی فایده‌سیز گؤروروک. غنائی شعر و شاعرلریمیزدن، گوئی آذربایجانا عاید اولانلاری قبااکی بؤلوملردد شرح و تردیک؛ قوزئی آذربایجان غزل اوستادلاری بۇ بؤلومون سؤنوندا اختصارلا ایضاح ائدیله جک. عارف و صوفی شاعرلریمیزدن، نباتی دن ده، گوئی آذربایجان شاعرلری آراسیندا بحث ائتدیک. قوزئی آذربایجانداکی صوفی شاعرلرین ان گؤرکملی لری سید حمزه نگاری، رنجور خانیم: وحیدی، طالبی و عسگری دیر.

میر حمزه افندی نگاری (۱۸۸۵ - ۱۸۱۵م):

او قاراباغلی دیر. اثرلری نین چوخونو نباتی تأثیریله یازمیشدیر. گنج یاشدا تورکیه ده تحصیل آلمیش و بیر مدت آماسیادا قالدیقدان سؤنرا قازاغا دؤنموش و «خانلیقلار» کندینده بیر صوفی مرشدی کیمی چوخلو مریدلر اطرافینا ییغمیشدیر. غزل، قصیده، مخمس و مستزاد و بیر ده چاینامه دن مرکب بیر دیوانی واردیر، آیریجا فارسجا دا دیوان صاحبی دیر. دیوانی تورکیه و تفلیس ده دفعه لرله نشر اولونموشدور. قازاخ شاعرلریندن «وحیدی» تخلصلو رحیم دلبازوف (۱۸۷۳ - ۱۸۲۶م) و «رنجور» تخلصلو شاهنگار خانیم (۱۸۹۹ - ۱۸۵۰م) اونون ان یاخین مریدلریندن اولموشدور.

۱۹ - جو عصرده قوزئی آذربایجان شهرلری نین جانلانماسی، مدرسه و مکتبلرده فضولی دیوانی نین اوخونماسی غزل شعری نین یایلماسینا یاردیم ائتدی. بۇ عصرین ایکینجی یاریسیندا گنج، شکلی، شوشا، شیروان، قوبا، باکی و هابئله تبریزده یوزلرجه گؤرکملی غزل شاعرلری یئتیشدی. بوندان باشقا دؤرون مختلف ادبی جریانینا منصوب اولان شاعرلر ده غزل یازیردی لار. غزل شاعرلری نین ان مهم لریندن ساغری، قاسم ذاکر، مصطفی آقانا صر، میرزا نبی غائبوف، میرزا نصرالله دیده، نصراله بهار، سید عظیم شیروانی، ناکام و داها بیر چوخلارینی سایا بیله ریک.

ساغری (۱۸۴۵ - ۱۷۹۰):

ساغری قاراباغلی روحانی عایله سینده منسوبدور، آتاسی آخوند صادق و باشقا عالیملردن درس آلمیش و ۴۰ ایل موللاخانادا معلم لیک ائتمیشدیر. تورکجه و فارسجا یازیلیمیش ایکی بؤیوک دیوانی واردیر. فضولی تأثیریله یازمیش، غزللری نین دیلی ساده، بدیعی و پارلاق دیر:

ای شانہ اوتان طره‌ی افشانینا دیمه جانیم چیخار، اول زولف پریشانینا دیمه
ائتمه گونومو قاره منیم زولف، حذر قیل چین چین دؤکولوب مهر درخشانینا دیمه

قاسم بیگ ذاکر: کئچن عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشامیش نوخالی (گنجه) دیر و غزل و مخمسلریله مشهور اولموشدور. ساتیریک شعر فصلینده اوندان بحث ائدیلیمیشدیر.

مصطفی آقاناصر: ذاکر و شیروانلی موللا قادر ناجی ایله معاصیر دیر. نظامی دن «خسرو و شیرین» شعرینی تورکجه‌یه ترجمه ائتمه‌یه باشلامیش لاکین وفات ائتدیگیندن ترجمه یاریمچیلیق قالمیشدیر. کئچن عصرین اورتالاریندان قازاخ دان میرزا نبی غائبوف، اسکندر آقا شاعر، شاماخی دان میرزا نصرالله دیده کیمی اصیل کاراکترلی شاعرلر چیخمیشدیر. میرزانبی غائبوف چار مامورلارینا قارشى شعرلر، اسکندر آقا شاعر، خیام روحوندا شعرلر و منظوم حکایه‌لر یازمیش، میرزا نصرالله دیده ده تاجرلرین، آج‌گوزلو طمعکار روحانی‌نمالارین و پول دوشگونلرنی نین علیهنه بیرسیرا، منظوم اثرلر یاراتمیشدیر.

دیده:

منظوم پارچالاریندا، دونیا مالینا اوْیان تاجرلری تنقید ائده‌رک، اونلاری یوخسوللارا یاردیما چاغیریدی. پولون و دونینین علیهنه چیخارکن خلقی پرهیزکار اولماغا دعوت ائدیدی:

بیر یوخو صورتیدیر واقعه‌ی کل جهان بئله افسانه یتری جای صفا ائيله‌مه‌یین
اوْیمایین دولت دونیایه خطا معدنی دیر بو خطا منبهنی باشا بلا ائيله‌مه‌یین

۱۹ - جو عصرین ایکینجی یاریسیندا غزل شعری داها جانلی و سرعتلی انکشاف ائتمیشدیر. بو دؤرده بهار، سیدعظیم شیروانی و ناکام کیمی قدرتلی شاعرلر ییتیشمیش، ادبی محفلار یارانیب، شاعرلر آراسیندا مشاعره، نظیره‌چیلیک، منظوم حکایه‌لر، فلسفی و عا. قانه غزللر یازیلیمیشدیر. بو دؤرده آذربایجان شاعرلری اساس اعتباریله ادبی مجلسلر اطرافیندا ت. س. و بلاشیر دیلار. ۷۰ - ج سی ای. لرده ق. ا. باغدا «مجلس انس» و «مجلس راموشان»، ش. امانی «د. بیت‌الرفا»، باکید «مجمع الشعراء» کیمی مجلسلر تشکیل ائدیلمیشدی. «مجلس انس» خورشیدبانو ناتوان طرفیندن و میرزارحیم فنانین اشد تراکیله ق. و رولموشدو. «مجلس فراموشان» و «مجلس انس» ق. و رولموشو و «مجلس محسن نواب ایلی» شاماخی ذاکر، «بیت‌الرفا» «مجلس سیدعظیم شیروانی» باکیدکی «مجمع الشعراء» یا

محمد آقا جرمی باشچیلیق ائدیردی. غزل شعری نین انکشافیندا بو ادبی مجلسلرین بؤیوک رولو اولموشدور. بو مجلسلرده فردوسی نین شاهنامه سی، نظامی نین خمسه سی، حافظین، نوائی نین و فضولی نین دیوانلاری تدقیق ائدیله ره ک ادبی مباحثه لر و محاکمه لر آپاریلیر، نظیره لر یازماق اوچون شاعرلر آراسیندا یاریش اعلان اولونوردو. بعضاً ده مجلسلر آراسیندا ادبی مناسبت و مراجعه لر اولوردو.

بو دۆرده غزل شعری نین باشچیسى سیدعظیم شیروانی ایدی. اونون شهرتی یالنیز شاماخی دا قالمایب بوتون آذربایجانا یاییلمیشدی، بیت الصفا یا سیدعظیم دن باشقا موللا آقا بیخود (۱۸۹۲ - ۱۸۴۸ م)، علی اکبر غافل (۱۸۹۱ - ۱۸۱۸ م) و محمد صفا کیمی شاعرلر ده داخل ایدیلر.

باکیداکی مجمع الشعرا مجلسی بیت الصفا و خصوصیه سیدعظیم شیروانی تأثیریه قورولدو. مجمع الشعرا یا محمد آقا جرمی، میرزا عبدالخالق یوسف، آقا داداش ثریا و منیری، علی عباس مشتاق، میرزا آقا دلخون، ابراهیم زلالی، وهاب واهب، هزاره، مهدی، محمد مصور، عبدالخالق جنتی، هادی ثابت، حسین بیگ و حدتی و ابوالحسن واقف کیمی شاعرلر داخل ایدیلر. باکی شاعرلریندن جرمی و عبدالخالق یوسف درین معنالی غزلریله باشقالاریندان سچیلیردیلر، یوسف اوچون معاصرلریندن عبدالشاهین:

ای اولان مملکت نظمه سلطان یوسف وی غلام حبشین نثرده لقمان، یوسف
مطلعیله باشلانان مدحیه سینده اونو شعر عالمی نین سلطانی آدلاندیریر.

میرزا عبدالخالق یوسف دن بیر قطعه و بیر تک بیت نمونه اوچون درج ائدیریک:

بزم ایچره شمع روی جانانه بیر طرفده من بیر طرفده یاننام پروانه بیر طرفده
بیر یاندا حسن لیلی بیر یاندا آه مجنون زنجیر بیر طرفده دیوانه بیر طرفده
مسجدده خلق یاتمیش واعظ نصیحت ائیلر افسرده بیر طرفده افسانه بیر طرفده

یوسف جهاندا گئت اوخو عشقین رساله سین حل اولدو کل مسئله لر بو رساله ده
محمد جرمی - نی ده سیدعظیم شیروانی شعرین پیغمبری درجه سینه قالدیریر.

اگر محمد انده ادعا نبوت شعر اونون نبوتینه اولی منم قائل

بۇ دۆرده قاراباغ مجلسلری دها بؤیوک نفوذا صاحب ایدیلر. بورادا هم شاعر چوخ ایدی هم ده یارادیجیلیق ایشی دها منتظم و سیستملی قورولموشدو.

مجلس فراموشان دا شعر دن باشقا نقاشلیق، موسیقی و علمی یارادیجیلیقلارلا دا مشغول اولانلار وارایدی.

مجلسه باشچیلیق ائدن میرمحسن نواب گۆزل رسملر چکدیگی کیمی موسیقی علمیندن ده خبردارایدی. موسیقیه دایر «وضوح الارقام» ادلی اثریندن باشقا، هیئت، تاریخ و ادبیات حقیقده علمی اثرلری و درس کتابلاری واردیر. مجلس فراموشان خاریجی اؤلکه لرله ده مناسبت ساخلاییردی، باکی دان «اکینچی»، کیریمدان «ترجمان»، استانبولدان «صبح» و هندوستاندان «حبل المتین» غزئلرینی آلیر و آیینان غزئته و مجله لر اؤخونور، ادبی - علمی و سیاسی مسئله لر اطرافیندا قیزغین مباحثه لر آپاریلیردی.

مجلس انسه ناتوان خانیم و فنا، مخفی، یوزباشیوف حسن، پیران، آگاه و داها بیر چوخ شاعر داخل ایدیلر.

بۇ دؤر شاعرلریندن بعضیلری فضولی یؤلونو ایزله مکله برابر نوائی یارادیجیلیغینا داها آرتیق میل گؤستریردیلر. عاصی، حسن، عبدالشاهین، یوسف و دلخون نوائی شعرینی پرستش ائندلردن ایدیلر. البته خیام، حافظ، نظامی و خاقانی شعرینه ده مازاقلی اولانلار واردی. شکی شاعرلری نین ان قدر تلیسی اولان ناکام نظامی تأثیرله یازیردی. میرزانصرالله بهار و سیدعظیم شیروانی حافظ شعرینه داها آرتیق میل گؤستریردیلر.

میرزانصرالله بهار (۱۸۸۳ - ۱۸۳۴ م): شاماخی دا تاجر عایله سینده دوغولموش و داها اول یازدیغیمیز کیمی گنج یاشدا ایرانا کؤچموش و ناصرالدین شاهین سارایندا ملک الشعرا عنوانینی آلمیشدی. او دؤرد دیلده شعر یازیردی.

عبدالله عاصی (۱۸۷۴ - ۱۸۴۰ م): عاصی مشهور قاسم بیگ ذاکرین نوه سی دیر. گنج یاشدا ایچگیه آلوده اولان شاعر کئچیردیگی مایوس حنیات ایله علاقه دار اولاراق اؤزونه «عاصی» تخلصونو سئچمیش و نوائی و حافظ تأثیری آلتیندا یازدیغی غزللریله بیویوک شهرت قازانمیشدیر. شاماخی شاعرلری اونو «سرامد دوران و قبله عرفان» آدلاندیریردیلر. سیدعظیم شیروانی اونون حقیقده بۇ سؤزلری یازمیشدیر:

نه عاصی، اول کی، در عزتینده سید زار
 نه عاصی، اول کی، خیالی، ره محبتدن
 صفا ایله گله جک نظم و نثری شیروانه
 عاصی نین «گؤزلر» ردیفلی غزلی حقیقتاً یوکسک شعر نمونه سی دیر:

آندر سئحر ایله دائم بو خطا کانی قارا گؤزلر
 کئنه سلطان هندوتک، سپاه خطه حکم اتمیش
 کؤنول شهرینه یغما ترک ترکانی قارا گؤزلر
 کی توتسون دور لعلینده بدخشانی قارا گؤزلر

غزال چینه بنزه تدیم بو جادونو خطا ائتدیم کی اونداجک نگاهین شیوهسی هانی قارا گؤزلر

ناکام (۱۹۰۵ - ۱۸۲۹م): اسماعیل بیگ ناکام نوخالی صدرالدین بیگ عایله سیندن دیر. تورکجه دن باشقا فارس و عرب دیل لرینی مکمل اؤیرنمیش و شرق مدنیتینی یاخشی بیلن بیر شاعردیر. او «دیوان بدیع»، «خیالات پریشان»، «گنجینه ادب»، «لیلی و مجنون»، «فرهاد و شیرین»، «دؤرد افندی» و «لطیفه نامه» ادلی یئددی اثر تألیف اتمیشدیر. دیوان بدیع و خیالات پریشان غزل، ترجیع بند و ترکیب بندلردن عبارت دیر. گنجینه ی ادب، لیلی و مجنون و فرهاد و شیرین اثرلری نظامی نین تأثیرله یازیلیمیشدیر.

۳۱ منظوم «مقال» دان عبارت اولان گنجینه ی ادب اثرینی نظامی به نظیره اولاراق «سؤز» ون مدح و تعریفله باشلامیشدیر. لطیفه نامه ساده نثرله یازیلیمیش شیرین لطیفه و مضحکه لردن عبارت دیر.

حاجی سیدعظیم شیروانی:

سیدعظیم شیروانی ۱۸۳۵م ده شاماخی دا روحانی عایله سینده آنادان اولموشدور. آتاسی سیدمحمد شاماخی نین تانیمیش آدمالاریندان ایدی. سیدعظیم یئددی یاشیندا ایکن آتاسی وفات ائتدی، سید آناسیله بیرلیکده داغیستانا کؤچوب یاقسانی کندینده آتا باباسی موللاحسین یین یانینا گئتدیلر. موللاحسین نوه سیننی روحانی لیگه حاضیرلاماق اوچون اونا فارسجا، عربجه و ایلاهیات اؤیرتمه یه چالیشدی. بوندان سؤنرا سیدعظیم تحصیلینی درینلشدیرمک هه م، یله نجف، کربلا، شام، مصر و بیت المقدسه گئتدی و شاماخی یا دؤندوگدن سؤنرا اوصول جدیدایله مکتب آچاراق خصوصی درس وئرمکله مشغول اولدو. سیدعظیم شیروانی تدریس ایشی ایله یاناشی شاماخی دا «بیت الصفا» ادبی محفلین تشکیل ائدیپ بیخود، رابع، غافل، جوئی و صفا کیمی شاعرلری بورایا توپلامیش و اونلارا رهبرلیک ائتمیشدیر. سیدعظیم باشقا محفللرین شاعرلری خصوصیه باکی شاعرلری ایچریسینده چوخ نفوذ و حؤرمته وارایدی. او تئز - تئز باکی یا گلیر و بورادا تشکیل ائدیلمش شعر و ادب مجلسلرینده اش تراکی ائدردی. سیدعظیم مولوی، سعدی، فضولی و جامی دن ترجمه لر ائدیپ، هه م آده اونلارین بهره لر یازیردی. اؤزونون سؤیله دیگی غزللرینده حافظ و فضولی یولونو ایزامسین، بئراقون سؤنرا آذربایجانین ان گؤرکملی غزل شاعری دیر. شاعرین شوخ و نیکو کلامی، کؤنولون ایفاده ائدن غزلریله برابر زمان و حیاتدان شکایت ائدن غزللری ده

واردیر. بئله غزللرینده هجران غمینی، فلک ستمینی، طعنه‌ی رقیبی و درد دل بیماری ایفاده ائدیر:

من بیلهرم کی هانسی غمی ائیله‌یم بیان
یوخدور شماره‌سی الم بی‌شماریمین
هجران غمی، فلک ستمی، طعنه‌ی رقیب
کسمیش قرارینی بو دل بی‌قراریمین
غزللرینده فضولی کیمی شوگی دن و گۆزه‌لردن گلن جور و جفانی و بلانی اۆزو اوچون بویوک
بیر سعادت بیلیمشدر.

جسم‌دن جان آلمانا گر اولسا فرمانین سنین
جانا منت دیر اولام ای دوست قوربانین سنین
گر تۆکرسن ای خلیلم قانیمی غم ائتمهرم
غم بودور کیم، گر باتا آل قانا دامانین سنین
فضولی تأثیرله یازدیغی بیر نچه کدرلی فلسفی غزللری مستنا اولاراق، سیدین غزللرینده
عمومیتله نیک‌بین، کاما چاتمیش نشئه‌لی بیر روحون ایفاده‌سی گۆرونور. اونون غزللری نین
چوخو اونون شخصی حیاتی ایله علاقه‌داردیر. بۇ غزللرده بعضاً یاخین دوست و یولداشلارینا
اۆز بزم مجلسلرینده راست گلدیگی گۆزه‌للری، شرابی و ذوق و صفانی ترنم ائتمیشدیر:

دو ن گئجه منه همبزم بیر سمبیرایدی
مه جمالی ایله گۆزلریم منور ایدی
باشیمدا نشئه‌ی می، خاطیریمده ذوق و صفا
بیر الدهه طره‌ی دلبر بیر الدهه ساغر ایدی
گئجه او حور جمالی ایله روز تک روشن
یئریم بهشت برین باده‌م آب کوثر ایدی.
شاعر بعضی غزللرینی کلاسیک شعر اولوبوندان فرقلی اولاراق، ساده و آچیق دیلده خلق
شعرینه یاخین بیر طرزده یازمیشدیر.

دولانیم باشینا ای نازلجا یاریم بری باخ
عشوه‌لی غمزه‌لی چم - خملی نگاریم بری باخ
عشوه آغاز قیلیب صبریمی تاراج ائتمه
گئندی دلدن داخی آرام و قراریم بری باخ

سید بعضی غزللرینده حافظ کیمی مجاز، تشبیه و استعاره‌لر ایشلتمیشدیر و بونا گۆره بعضی
کیمسه‌لر اونو آتئیست (آلا‌ه‌سیز) سانماق ایسته‌میشدیلر:

زاهد چاگیرما کعبه‌یه میخانه‌دن منی
یوز کعبه‌دن صفالیدی میخانه‌نین بیر
مین حج‌دن شرافتی افزون اولور اگر
شمعه دولانوبان یانا پروانه‌نین بیر
یا جنتی وئرهلر بیزه یا جهنمی
سید مقامیمزدی بو ویرانه‌نین بیر
بورادا طواف کعبه‌ایله پروانه‌نین شمع اطرافینا دولانماسینی مقایسه‌ ائده‌رکن معشوق و معبود
یولوندا فنا اولماغی مقصد بیلدیگینی ایفاده ائتمک ایسته‌ییر.

سید عظیم‌ین غزللری همیشه خلق طرفیندن سئویله - سئویله اؤخونموش و اونلارا بیر چوخ
نظیره‌لر یازیلیمشدر.

غزلدن باشقا کلاسیک شعرین قصیده، مخمس، رباعی کیمی بوتون ادبی نوعلرینده بدیعی اثرلر یاراتمیشدیر. شیروان گۆزه لرینه یازدیغی مخمس، مجاز، تشبیه، استعاره و شاعرانه تصویرلرله دۆلودور.

شهر شیروانین عجب دلبر دلجولاری وار
 گول بدن غنچه دهن ساده و مهرولاری وار
 بو ختا مولکودور هر یاندا چوخ آهولری وار
 یوز لب شهد و شکر زولف سمنبولاری وار
 یوز قد سرو و سهی گۆزلری جادولاری وار

موسیقی حقیقنده یازدیغی مخمس ده معنی دمینی دم عیسیایه برابر ساییر و خلقی موسیقندن حظ آلمایا و استفاده ائتمه یه چاغیریر:

توت برابر دم عیسیایه معنی دمینی
 قیلیب احیا اؤزونو سئیر ائله روح عالمینی
 زیر غم اؤلما ائشیت نغمه ی زیر و بمینی
 چکمه عاقیل سن اگر دهر مخالف غمینی
 شوره گل نغمه ایله چک غم دونیایه حصار

سیدعظیمین پارلاق قصیده لریندن بیرى ده عبدالله عاصی یه یازدیغی «اولاجاق» ردیفلی قصیده سی دیر. بو قصیده ده بیتالصفا شاعرلریندن قیسا و بیغجام بیر تعریف و ترمیش و قاراباغ شاعرلریندن عاصی یه صمیمی مناسبتینی بیلدیرمیشدیر.

سیدعظیمین بدیعی اثرلری آراسیندا «منظوم مکتوبلاری» دا بؤیوک بیر یئر توتور. او، دوستلارینا گۆندر دیگی مکتوبلارین چوخونو شعرله یازمیشدیر. بو مکتوبلاردا قاباقجیل فیکری تلقین ائدیر، اونلاری شعر یازماغا تشویق ائدیردی؛ بعضاً ده شعرلرینده کی نقصانلارینی دوزه لده رک اونلاری گۆزل و درین معنالی یازماغا چاغیریردی. قاصره، عاصی یه و نورس - ه یازدیغی منظوم مکتوبلاری بو سیرا داندیر.

گولوستان و بوستان سعدی دن ترجمه ائتدیگی و یا سعدی سبکینده یازدیغی «منظوم حکایه لری» معاصیرلرینده چوخ تأثیر بوراخمیشدیر. بو حکایه لرده ریاکار و یالتاق عادلر، آخماق تاجر و قاضی لر، اخلاقی دوشگون روحانی نملار و ظالیم حاکیملر تصویر اؤلونموشدور.

سیدعظیم شیروانی اجتماعی و مدنی حادثه لردن تأثیر آلان بیر شاعر ایدی. ۱۸۷۵م ده باکیدا نشره باشلایان اکینجی غزته سی اونون معاصر مسئله لره یاخینلاشما سینا و ساتیریا کئچمه سینا سرعتلندیرمگه یاردیم اتمیشدیر. شاماخی دولت مکتبینه معلملیک ائدن شاعر تدریس و تعلیمین یثنی اوصولار یلا تانیش اولدوقدان سؤنرا، اوزو خصوصی بیر مکتب آچدی. بو زامان سعدی و کیریلوف دان ترجمه ائدیگی کیمی اوزوده بیر سیرا نصیحت آمیز شعرلر یازیردی و بو شعرلر یله خلقی علمه و مدنیته دوغرو چاغیریردی. وطن گنجلیرینی معاصر اوروپا علملرینی اویرنمه یه، معیشت اوچون صنعت و زراعت کسب ائتمه یه چاغیریردی:

دئمه بو کافر او مسلمان دیر هر کیمین علمی وار او انسان دیر!

حسن بیگ زردابی یه گونده ردیگی «قافقاز مسلمانلارینا خطاب» شعرینده بئله خطاب ائدیردی:

باب علم اولماییب بیزه مسدود کسب ائدن یوخدور آنی لیک نه سود
 بوندان اقدام اگرچی کسب علوم مشکول ایدی و لیک، ای مخدوم
 ایندی ایشلر چیخیبدی آسانه رسم دونیا دوشوبدی سامانه
 تاپیب اوضاع ماسوی تغییر گویه چیخماغا خلق ائدیب تدبیر
 پارا خود اولدی کشتی یئلکان اوزگه سامانه دوشدی خلق جهان
 لیک بیز بیلیمیریک گوز آچماغی کوهنه ایشلرده قالمیشیق باقی
 بابامیزدان نه گورموشوک اول داخی اوندان سوایه اولماز عمل
 ساتیریک شعرلری نین بیر قسمینده اجتماعی قورولوشو تنقید ائدیب چار مأمورلاری نین
 روشو تخورلوق و اوز باشینالیغینی افشاء ائدیر:

نه پرستاو (رئیس) نه کؤمکچی نه کوارتال (کدخدا) نه قازاق
 هامیسی قورد کیمی سویماقلیغا خلقی کی قوچاق
 مصلحت چین ائله ییبلر نئچه اشخاصی قاچاق
 نئچه کس وار کی ناحقدن اولونوبدو دوستاق
 کیمی اولدوردو گوره ک هانسی سینیب قان ائله دی

سیدعظیم تعلیم و تربیه مسئله لرینه حصر اولونموش منظوم حکایه لرینده ده ساتیریک اوصولندان استفاده اتمیشدیر. شاعر بعضی تمثیلرینی مضمونونو سعدی دن و باشقا فارس و روس یازیچیلاریندان آلمیش و ساتیریک تمثیللرینده پنداقوژی فیکیرلرینی بیان اتمیشدیر. روس دیلینی اویرنندن سؤنرا روس ادبیاتینا ماراقلانمیش و پوشکین دن بیر نئچه

منظومه فارس دلیینه ترجمه ائتمیشدیر.

سیدعظیم شیروانی ادبیات تاریخیمیزده آخوندزاده دن سؤنرا استعدادلی لیریک، گؤرکملی بیر معارفچی ساتیریک شاعری کیمی یوکسلمیشدیر. اونون قدرتلی و زنگین یارادیجیلیغی م.ع. صابر کیمی داهی بیر شاعرین یئتیشمه سینده بؤیوک رول اوینامیشدیر. سیدعظیم شیروانی ۱۸۸۸م ده شاماخی دا وفات ائتمیش و شاه خندان (شاخاندان) قبرستانیندا دفن ائدلمیشدیر.

خورشیدبانو ناتوان (۱۸۹۷ - ۱۸۳۷م = ۱۲۵۳ هـ ق):

بو عصر ادبیاتی نین اوج قروپ اطرافیندا توپلاندیغینی قید ائتمک لازیمدیر. بونلاردان بیرری محلی کلاسیزمی داوام ائتدیرن قاسم بیگ ذاکر ایله محمد بیگ عاشق اطرافیندا توپلانیردی. ایکینجی قروپا میرزافتحعلی آخوندزاده نین غربی فیکیرلری و نشرچیلیگی ایله انکشاف ائدن جریانین طرفدارلاری داخیل ایدی. اوچونجو قروپ مجلس انس شاعرلریندن تشکول ائدیپ غزلچیلیگی و لیریزمی اینجه لمتگه چالیشانلاردی. بو سؤن قروپون نماینده سی ناتوان خانیم دیر. سیدعظیم شیروانی و مسلکداشلاری ایسه بو جریانلار آراسیندا قالماقلا برابر خصوصی بیر عصیانچیلیق ایله کؤهنه زنجیرلری قیرماق فیکیرینده ایدیلر. ناتوان ین نفوذو دیگر ایکی جریان طرفدارلاریندان قات - قات قووتلی ایدی.

ناتوان خانیم قاراباغین سؤن خانى مهدیقلى خانین قیزی و ابراهیم خلیل خانین نوه سی دیر. بونا گؤره ده هر یئرده «خان قیزی» لقبیله تانینمیشدیر. آناسی بدرجهان بگیم ده گنججه خانى جوادخانین نوه سی دیر. ناتوان (۱۲۵۳ هـ جری = ۱۸۳۷م) شوشا شهرینده دوغولموشدور. دوغولدوغو زمان قاراباغین سؤن درجه فلاکتلی زمانی اولموشدور. چونکی ابراهیم خلیل خان بوتون عایله و خدمه سیله مایورلیسانوویچ طرفیندن اولدورولندن سؤنرا قاراباغدا آردی - آراسی کسيلمه ین قیرغین و کؤچلر اولموشدور. او زمانلار حیاتدا چتینلیک اولدوغو کیمی ادبیاتدا دا بیر سؤنوکلوک ظاهر اولموشدو. بو دؤروم اینجه دوغولو شاعره نین روحوندا درین تأثیر قزیوب اونون دردلی و حزنلی بیر غزل شاعری اولماغینا یاردیم ائتدی. شخصی حیاتیندا دا گوردیو ناکاملیق و اوغلونون اولومو بو حالت و روحیه نی دها دا شدتلندیردی.

ناتوان سارایا منسوب اولان عالیملردن درس آلمیشدیر. زیرک و عاغیللی بیر قادین اولوب تورکجه، فارسجا و عربجه نی اؤیرنمیش و عؤمرونون چوخونو اوخوماقلا کئچیرمیشدیر.

ناتوان خانیم داغیستان اشرفیندان خاسای خانئی ایله ائولنمیش و اوندان بیر اوغلو(مهدیقلی وفا)و بیر ده قیزی«خان بیگه»اؤلموش،لاکین بو ائولنمه قافقاز عموم والیسی مارشال وورونسوفون اصرار ایله و سیاسی سببلردن اؤترو اؤلموشدور.ناتوان خانیم بیر مدت سؤنرا خاسای خاندان بوشانمیش و ۱۸۶۹م دا شوشادا آقاسیدحسینی ایله ائولنمیشدیر.ایکینجی اریندن ده بش اوشاغی اؤلموشدو.

ناتوان خانیم ۱۸۷۲م ده میرزارحیم فناین امکداشلیغی ایله «مجلس انس»آدلی ادبی محفل قورموش و داها سؤنرا میرمحسن نوابین قوردوغو«مجلس فراموشان»ین تشکیلینه یاردیم ائتمیشدیر.ناتوان،مجلس انسه مادی یاردیم گؤستریر و مجلس عضولرینی شعر یازماغا تشویق ائلدردی.

ناتوان خانیم یوخسوللارا کؤمک ائدن،خلقین قایغی سینا قالان،الی آچیق و خیرخواه بیر قادین ایدی.قاراباغین آبادلیغینا چالیشاراق یوللاری و کۆرپولری تعمیر ائتدیردی و ۱۸۷۲م ده آلتی کیلومترلیک بیر مسافه دن شوشا قالاسینا سؤ کمری چکدیردی.بو سو کمری ایندی خانقیزی بولاغی آدیلا مشهوردور.

۱۸۸۵م ده ۱۷ یاشیندا اوغلو میرعباس ین سل خسته لیگیندن اؤلمه سی شاعره یه اغیر تأثیر ائتدی.بیر اوغلونون اؤلومو و دیگر اوغلونون(مهدیقلی خان)اوزاقلاردا یاشاماسی،بو آرادا مالیکانه لری نین ده الیندن چیخماسی ناتوانی حیاتدان ناراضی و اومیدسیز ائتدی.بو حادثه ناتوانین شعرلرینده ایز بوراخدیفی کیمی غزللرینده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر.اونون اوچون گؤز یاشلاری،حسرت،دوعا،وصال آرزوسو،هجران غمی،اومیدسیزلیک و شکایت ناتوانین شعرلری نین روحونو تشکیل ائدیر.بو خصوصیتلر ایله ناتوان آذربایجان ادبیاتی تاریخینده حسی رومانئیک شعرین گؤرکملی نماینده سی کیمی تانینیر.

ناتوان خانیم دیگر شهرلرده کی ادبی محفللرله ده شعر و مشاعره مناسبتلری قورموش و معاصیر شاعرلر اونون شعرلرینه نظیره لر یازمیشلار.بیر چوخ شاعرلر یازدیقلاری شعرلری یۇخلاماق اوچون اونا گؤندریردیلر.او زامانین ان بؤیوک غزل شاعری سیدعظیم شیروانی و دیگر گؤرکملی شاعرلر(فنا،ناکام،نواب،صادق،پیران،وفا،بیخود،خیالی و عاصی و سایر)اونون شعرلرینه نظیره لر یازمیشلار.شاعره اوشاقلاریله ده شعر ایله یازیشاردی،ایندی نمونه اوچون بیر نچه غزل و غزلرینه یازیلان نظیره لردن درج ائدیریک:

«اؤلورم»ردیفلی غزلینی اوغلو مهدیقلیخان وفادان آیری دوشدو یونده یازمیشدیر:

واریمدی سینه ده درد و غم نهان،اؤلورم فدا اؤلوم سنه گل ائیله امتحان اؤلورم

فراقدان گئجه لر یاتمارام صاباحه کیمی
 باهار حسنون آرا گور نئجه خزانم من
 ورق - ورق دل و جان هجرین ایچره اؤدلاندی
 او خاک پاکینی من آشیانه ائتمیشدیم
 فدا او قامتینه کیم قضا نه خوش چکمیش
 فراقدان توکهنیب تاب و طاقتیم بالله
 خیال زولفونه باغلی گئدیبدی جان اؤلورم
 باهار لاله سی تک باغیریم اؤلدو قان اؤلورم
 مثال چئنجه^(۱) ای صد پاره اؤلدو جان اؤلورم
 وطندن آیری دوشوب ایندی لامکان اؤلورم
 قدر بوکوب بئلیمی ائیله یوب کمان اؤلورم
 وصاله یئتمز ایسم زار و ناتوان اؤلورم

غزلری نین چوخوندا فضولی کیمی «دهر دون» ون وفاسیزلیغیندان شکایت ائدیر:

زمانه سالدی عجب محنت و ملاله منی
 توکندی تاب و توان ای خدای لم یزلی
 نه یاخشی گونلر ایدی کیم سنینله مونس ایدیم
 وصاله یئتمه بی بن زار و ناتوان قالدیم
 «اؤلایدی» ردیفلی غزلینده حیاتین معناسیزلیغینی
 دوشونه رک، آلاها نه اوچون بو عالمی و منی
 یارادیب دا «هجر آتشینه اؤدلاندیردی» - دئییه شکایت ائدیر.

نه بن اؤلایدیم ایلاهی نه ده بو عالم اؤلایدی

نه ده بو عالم آرا دل مقید غم اؤلایدی

نه هجر آتشینه اؤدلاتیب یانئیدی دلیم کیم

نه عشقین ایچره کؤنول بؤیله شاد و خرم اؤلایدی

نه سرو قددین اؤلایدی نه حسرتیله گؤزوم کور

نه روزگار فراقینده قامتیم خم اؤلایدی

نه بحر اولایدی نه عمان نه بؤیله گؤز یاشی جاری

نه گول اوزونده ایلاهی بو نوع شبنم اؤلایدی

نه گول اؤلایدی نه گولزار گولشنین داخی سئیری

نه خار محنتی بولبول سنینله محکم اؤلایدی

نه جاه اؤلایدی نه زندان نه کاروان گذری

نه یوسفی بو بلاده گؤرن بیر آدم اؤلایدی

نه بزم اولایدی نه بازار یوسف احوالی
 نه رهگذرده زلیخا غمیله همدم اولایدی
 نه آه اولایدی نه افسوس نه پاره - پاره کؤنول
 نه ناتوانین ایلاهی حواسی درهم اولایدی

اؤشعرلرینده عروض وزنی نین ان اویناق و موسیقیلی بحرلریندن استفاده ائتدیگی
 کیمی، ان پارلاق و سئچلمیش قافیهلر ایشلمیشدیر. بیر ایکی شعرى مستثنا ائدیلسه بوتون
 شعرلری ردیف ایله یازیلیمیشدیر. شعرلرینده تکریر (نه من اولایدیم غزلی کیمی)، قوشا
 قافیهلر (بیلن بو دردیمی یوخدور، بو حالتده بو حالتده - قویوبدور انتظاریندا نئچین گلمز
 نئچین گلمز) اوستالیقلا ایشله دیلمیشدیر.

بیلن بو دردیمی یوخدور بو حالتده بو حالتده
 دوتوبدور کؤلومی محنت بو فرقتهده بو فرقتهده
 نیچون احوالیمی بیلمز او ماه مهربان یارب
 نه دن هئج دادیمه یئتمز بو مدتهده بو مدتهده
 گیدوبدو طاقتیم دیزدن توکنمیش نور هم گؤزدن
 نیچون اولفت کسوب بیزدن بو غربتهده بو غربتهده
 خیالیم یارایله گئتمیش دلیم هجرایله اؤدلانمیش
 جسد هم ناتوان قالمیش بو ذلتده بو ذلتده

ناتوانین غزللرینده فضولی ده اؤلدوغو کیمی فیکیر بیرلیگی و بیتلری آراسیندا منطقی و
 فیکری باغلیلیق قورونموشدور.

قویوبدور انتظارینده نیچون گلمز نیچون گلمز
 همیشه آه زاریسینده نیچون گلمز نیچون گلمز
 اوزولدوم کاروانیمدان ال اوزدوم خانمانیمدان
 فلک اینجیر فغانیمدان نیچون گلمز نیچون گلمز
 گئدوبدور قافله سالار اولوبدور گؤز لیریم خونبار
 نه بیر یار و نه بیر غمخوار نیچون گلمز نیچون گلمز

کؤنولده آه زاریم وار نه صبر و نه قراریم وار
 دئمز بیر دلفکاریم وار نیچون گلمز نیچون گلمز
 او زولف نرگس مسته کؤنول چوخداندی پا بسته
 بنی هجران ائدوب خسته نیچون گلمز نیچون گلمز
 سر کویون گزر کؤنلوم گول رویون سنور کؤنلوم
 وصالین چوخ دیلر کؤنلوم نیچون گلمز نیچون گلمز
 آلوبدور جانیمی هجران اولوبدور گؤزلریم گریان
 او مهوش نازنین جانان نیچون گلمز نیچون گلمز
 بنه هجران مشقتدیر فراقین درد محنتدیر
 نگاریم خیلی مدتدیر نیچون گلمز نیچون گلمز
 عزیزیم گؤز یاشیم قاندر ایشیم فریاد و افغاندیر
 او یاریم هاردا مهماندر نیچون گلمز نیچون گلمز
 یانار جانیم فراغیندان دوتار کؤنلوم سؤراغیندان
 کی چیخسین یار اؤتاقیندان نیچون گلمز نیچون گلمز
 الیمده اختیاریم یوخ گئدیپ صبر و قراریم یوخ
 یانیمدا گلعداریم یوخ نیچون گلمز نیچون گلمز
 صبا اول مهلقا دلبر آلوبدور جانیمی یکسر
 کؤنول آنجاق اونى ایستر نیچون گلمز نیچون گلمز
 یئتوبدور عرش اوزه دادیم دوتوب دونیانی فریادیم
 بنیم اول سرو آزادیم نیچون گلمز نیچون گلمز
 قالوبدور ناتوان نالان گئجه گوندوز اولار گریان
 اونون یوخ دردینه درمان نیچون گلمز نیچون گلمز
 ناتوانین قوشا قافیهلی بو غزلینی اؤخویاندا فضولی نی خاطرلاماماق مومکون دئییل. اوغلو
 میرعباسین اولومو ناتوان خانیمی بوسوتون پریشان ائتمیش، مدتله آغلاماقدان باشقا ایشی
 اؤلما میشدیر. اوغلونون فراقیندا بیر چوخ غملى غزللر یازمیش دیر. اونون بو مصیبتینه بوتون
 شاعرلر اشتراک ائتمیش و غزللرینه نظیره لر یازمیشلار.

هجران ائدیبدی کؤنلومی بر باد آغلارام چوخلار دوتار بو حالیمه ایراد آغلارام

وصلین بو ملکی ائتمه‌دی آباد آغلارام
 ائتدیم نه سود ائتمه‌دیم آزاد آغلارام
 شادم بو امره بس نییه ناشاد آغلارام
 قهر ایله ائتمه‌دی بنی هم یاد آغلارام
 سس وئرمه‌سه بو ناله فریاد آغلارام
 بو‌گونه یار ائتمه‌سه امداد آغلارام

کؤنلوم انوی خرابتر اولدی فراقدن
 دام فراقده کی چوخ الحاح و لابه‌لر
 چکدیکجه جور هجرینی کؤنلوم فرح تاپار
 کویینده محرم ائتدی رقیبی صفا ایله
 هجرینده خوشدور آغلاماق آه و فغان ایله
 چون ناتوان زار ضعیفم فراقدان

میرزارحیم فنا و باشقالاری دا هم نظیره هم ده ناتوانین دردینه شریک اولاراق شعر یازمیشلار:

هجرین اندوبدی کؤنلوم انوبن غارت آغلارام
 صحبت مجالی اولمادی بیر دم سنینه حیف
 بو آغلاماق اولوبدی بنه عادت آغلارام
 هر دم اندوب خیالین ایله صحبت آغلارام
 رویون فراقی دیر سبب گریه‌ی فنا
 دیدارینا قویوبدی فلک حسرت آغلارام

بورادا ناتوانین غزلرینه یازیلان نظیره‌لردن نمونه اوچون بیر مطلع درج ائتمکله کفایتله‌نیریک:

دوشدوکجه یادیم او سهی قامت آغلارام
 ای مه قیامته کیمی هر ساعت آغلارام
 سیدعظیم (سید)
 نولوردی بزم ده یارب منیم ده یاریم اولایدی
 آلوب پیاله اله می‌گساریم اولایدی
 سیدعظیم (سید)
 دلبره درد دلیمدن بئله عنوان ائتدیم
 کی غم هجرده دل ملکینی ویران ائتدیم
 ناتوان
 شب هجران او قدر ناله و افغان ائتدیم
 تا کی چشم فلکی حالیمه گریان ائتدیم
 سیدعظیم (سید)

سون اولاراق ناتوانین فارسجا غزللریندن بیر نچه بیت درج ائدیریک:

گذشت موسم گل رفت نوبهار افسوس
 بماند بلبل بیچاره خوار و زار افسوس
 شکفته بود گلی در ریاض عز و شرف
 ربود ناگه گلچین روزگار افسوس
 گلی که رشک گل گلستان رضوان بود
 بزیر خاک گرفته کنون قرار افسوس
 ناتوان خانیم عصری‌نین ان نفوذلو شاعری اولماقلا یاناشی موسیقی عاشقی و ان دگرلی رسامی
 اولموشدور. ناتوان ۱۸۹۷م ده شوشادا وفات ائتمیش و اونون اولوموندن سؤنرا قاراباغ

شاعرلری باشسیز و آواره قالدیغی کیمی قاراباغین معارفی ده اونونلا سۇنوب گئتمیشدیر.

۱۹ - جو عصرین ایکینجی یاریسیندا مطبوعات:

اکینجی غزئتی: ۱۸۳۲م ده تفلیسده «تاتارسکیه و دوموستی» آدیله ایلك دفعه تورکجه بیر صحیفه نشر اولونماغا باشلادی. بو غزئت یالنیز حکومتین وئرگی و سایره حقینده قانون و امرلری یئرلی خلقه چاتدیرماق مقصدیله چاپ اولوردی و بیر نچه سایه چیخدیقدان سۇنرا دا باغلانمیشدی.

اکینجی غزئتی:

۱۸۷۵م ده حسن بیگ ملکزاده زردابی نین (۱۹۰۷ - ۱۸۳۷م) تشبوئویله اکینجی آدی غزئتین بیرینجی سایسی نشر اولوندو و بونونلا دا آذربایجان مطبوعاتی نین اساسی قویولدو (۲۲ سپتامبر ۱۸۷۵م) حسن بیگ ۱۸۳۷م ده زرداب کندینده آنادان اولموش و اورتا تحصیلینی تفلیس ده آلدیقدان سۇنرا مسکودا دارالفنونون طبیعیات فاکولته سینده اوخوموش و ۱۸۵۵م ده مآذون اولموشدور.

حسن بیگ باکی دا اکینجی غزئتینده و داها سۇنرالار «حیات» و «ارشاد» غزئترینده معارفچی مقاله لر یازمیش و حفظ الصحة و سایره یه عاید علمی کتابلار چیخارتمیشدیر. اکینجی غزئتی آیدا ایکی دفعه نشر اولونوردو و م ۱۸۷۷ - جی ایلین سۇن آیلارینا قدر ۵۶ سایه نشر اولموشدور.

بۇ غزئت داخلیه، اکین و زراعت خبرلری، مکتوبات، علمی خبرلر و تزه خبرلر باشلیقلاری آلتیندا بشش اساس حیصه یه آیریلیردی. علمی و زراعت خبرلری غزئتین اساس حیصه سی ایدی و بورادا کند اقتصادی ایشلرینی یثنی اوصولدا قورماق اوچون علمی مقاله لر یازیلیر و یول گؤستریلیردی. بو مقاله لرین چوخو زردابی طرفیندن یازیلیردی. اکینجی شهرین ال ایشلرینی (صنایع دستی) تنقید ائدیر و آذربایجان شهرلرینده فابریکالار قورولماسینا چالیشیردی.

غزئتین مکتوبات بۇلومونده مختلف یئرلردن گلن مکتوبلار درج اولونوردو. بو بۇلومده نجف بیگ وزیرلی، عسگر بیگ آدی گؤزل و گنجه دن محمدصادق گنجوی (احسن القواعد) ین دربنندن حیدری نین و شاماخی دان سیدعظیم شیروانسی نین مقاله لری درج

اولونوردو. اکینچی نین اساس مفکوره سی فئودال و سنتی آذربایجان یئنی انکشاف یولونا چکمک ایدی. بونا گوره ده علمی مقاله لر ایله یاناشی جهالت، موهومات و فاناتیزمه قارشى چیخاراق کؤهنه قایدالارین یئنی قایدالارلا عوض ائدیلمه سینى تبلیغ ائدیردى. اکینچی یازیچیلاری خلق کوتله لرینی «تقاضای زمانه یه موافق» تربیه ائتمه یه سعی ائدیردیلر. نجف بیگ وزیرلی ده زردابی کیمی کؤهنه شعرین علیهینه چیخاراق، شاعرلری معاصر حیاتدان یازماغا، خلقی جهالت و غفلت یوخوسوندان آییلتماغا و معاصر روحدا تربیه ائتمه یه چاغیردی.

اکینچی غزئته سی دموکراتیک، آزادلیق فیکیرلری تبلیغ ائدیردى. شرقین گشریلیگینی بو اؤلکه لرده آزادلیغین اولماسیندا و کؤهنه قایدالارین هله ده حؤکم سورمه سینده گؤروردو. اکینچی غزئتی آذربایجانین اجتماعی فیکیر انکشافیندا بؤیوک رول اوینامیشدی. شدتلی سانسور، یئرسیز هجوملار، مشتریلرین ناراضییلیغی، مادی ضرر و سایره غزئت نشرینی چتینلشدیردی. بوتون بو چتینلیکلره باخمایاراق حسن بیگ زردابی غزئتین نشرینه داوام ائتدی لاکین ۱۸۷۷م ده حکومت امریله غزئت باغلانیب حسن بیگ ده مرکزدن اوزاقلاشدیریلدى.

نمایشنامه و تئاتر (دراماتورگیا) ین انکشافی:

آذربایجاندا غربی شکیلده تئاترین و نمایشنامه یازماغین بیناسی م. ف. آخوندزاده نین آلتی کؤمئدیاسیله قویولدو. لاکین بو پیئس لر یئرلی آرتیستلرین هله یئتیشمه دیگی اوچون آذربایجاندا قابق روسیه و اوروپادا اویناندى. مثلاً «حکایت مسیو ژوردان و درویش مستعلی شاه جادوکن مشهور» کؤمئدیاسی نین روسجاسی ۱۸۵۱م ده پترزبورگدا اویناندى. ۱۸۵۲م ده حکایت «خوس قولدور باسان» کؤمئدیاسی دا تفلیس تئاتریندا روس دیلینده اویناندى. بو خصوصدا او زامانکی تفلیس مطبوعاتیندا بله یازیلیمیشدی:

«جمعه آخشامی یانوارین ۳۱ - ده ادبیات و تئاتر عالمینده بو زامانداک میثلی گؤرولمه میس بیر احوالات اولاجاقدیر. اوگون بیرینجی دفعه اولاراق صحنه ده تورک عادتلرینی، تورک پالتارینی، تورک چادرلارینی و تورک حیاتی گوره جه بیگ. ان مهم بودورکی ایلیک دفعه آفیشا (اعلان) لاردا قدرتلی بیر تورک یازیچیسی م. ف. آخوندزاده نین آدی گؤرولمه جکدیر.» (قافقاز غزئتی - ۱۸۵۲ - نؤمه ۷)

بو دؤرده حسن بیگ زردابی و نجف بیگ وزیروف ملی تئاترین یارادیلماسیله جدی شکیلده

مشغول اولوب، نهایت ۱۸۷۳م ده باکی دا اورتا مکتب شاگردلری نین کؤمگیله م.ف. آخوندوفون «سرگذشت وزیرخان لنکران» کؤمندیاسینی ایلك دفعه اولاراق تورک دیلینده اویناماغا موفق اولدولار. آذربایجان تئاتری نین اصل تاریخی ده بو زاماندان باشلار. م.ف. آخوندزاده نین پیسلسری آذربایجان صحنه لرینده اویناندیقجا تاماشاچیلارا درین تأثیر اندیب ادبیات ماراقلیلارینی تئاتر اثرلری یازماغا تشویق اندیردی. نجف بیگ وزیروف (۱۹۲۶ - ۱۸۵۴م)، عسگر آقا آدی گؤزلوف، رشید بیگ افندیوف، عبدالرحیم حق وئردیف کیمی گنج یازیچیلار آخوندزاده نین یارادیجیلیغیندان الهام آلاراق نمایشنامه یازماغا هوسله نیردیلهر.

باکی نین سرعتلی اقتصادی و مدنی انکشافی دا صنعتین جانلناماسینا یاردیم ائتدی. ۹۰ - جی ایللرده حسن بیگ زردابی باشدا اولماق اوزره باکی دا «درام جمعیتی» قورولدو. بو دۇرده بیر طرفدن روس و اوروپا کلاسیکلری نین اثرلری شکسپیرین اؤتئلوسو، شیللرین قاجاقلاری، قوقولون رویزورو و سایره آذری تورکجه سینه ترجمه اندیلیر، بیر طرفدن ده نجف بیگ وزیروف، ع. حق وئردیف، سلیمان آخوندوف کیمی اونلار جا دراماتورق یشتیشیر و آذربایجان تئاتری گوجلنه نیر و معیشت درامالاری، کؤمندی و تاریخی تراژدیالار یازیلیردی. نجف بیگ وزیروفون «مصیبت فخرالدین»، «یاغیشدان چیخدیق یاغمورا دوشدوک»، «پهلوان زمانه» و ع. حق وئردیفین «داغیلان تیفاق» کیمی پیسلسری بو دۇرده یارادیلیمیشدیر.

آذربایجان دراماتورقلاری آخوندزاده نین ادبی عنعنه لرینی داوام ائتدیردیکلری کیمی شکسپیر، مولیر، قوقول و استرووسکی کیمی دنیا و روس دراماتورگیا اوستادلاریندان اؤیره نیردیلهر. آذربایجان دراماتورقلاری نین یارادیجیلیغیندا دموکراتیک و معارفچی فیکیرلر اساس منبعی تشکیل اندیردی. کؤهنه جمعیتین منفی طرفلرینی آچیقلاماق، اجتماعی خسته لیکلری تنقید یؤلیله ساغالتماق دراملارین اساس مفکوره وی استقامتینی تشکیل اندیردی. دراملاردا بیگ و مالیکلرین حیاتی تصویر اندیلیردی. بۇ یازیچیلار، کؤهنه جمعیت ده کسی نادانلیغین، اوغرولوغون، قولدورلوغون و سایر عیب لرین اساس سببینی، معارف سیزلیکده گوردوکلری اوچون خلقی معارف یولونا جلب ائتمگه چالیشیردیلهر.

مرثیه ادبیاتی

مرثیه اۆلنلره قارشى دویولان اوزوتتو و سئوگی اوچون یازیلان اثرلردیر و اسکی تورک ادبیاتی نین نوعلریندن بیرى دیر.

اسکی تورک ائللرینده اۆلن آداما ماتم (یوغ) توتولان زامان موسیقی ایله برابر اۆلن خانى، قهرمانى و ایگیدی تعریف ائتمک عادتى واردى. ماتمه اوخونان پارچالارا "آغى" دئییلردى. بو آغیلار داها چوخ باياتى شکلینده و هر بیرى معیین حالا مناسب دئییلردى.

آغیلار مرثیه لرین بیر شکىلى دیر. اسکی دن تورک خلقلرى آراسیندا مشهور اولان ساغور (مرثیه) لار قوپوزلارلا بیرلیکده عمومی تۇپلاتتیلاردا و یا خود ماتم مراسملرینده اوخونان شعرلردى. یئددى ویا سگگیز هجالى دۇرد مصراعدان تشکول ائدن بو پارچالارلا اۆله نین فضیلتلری، ساواشلاری نین مختلف صحنه لری، اۆلن قهرمان اوچون بوتون ائلین نه قدر اوزولدویو تصویر ائدیلیردى.

گۆگ تورکلرین دفن مراسملری حقیقنده چین قایناقلاری گئنیش معلومات وئرمیشلر. تانگ سلاله سی تاریخی ۶- جى عصرده کی بیر دفن مراسمینى بئله تصویر ائدییر: (۱)
«اولونو چادیرا قویارلار، نوه لری و قوهوملاری آتلار و قویونلار کسرلر و چادیرین اؤنونه

۱- عبدالقادر اینان. تاریخده و بوگون شامانیزم. آنکارا ۱۹۷۲. نژاد دییاربکولی. تورکلرده مزار یاپیسی و دفن مراسیملری. تورک کولتور و آراشدیرمالاری. پروفیسور محرم ارگینه ارمغان. آنکارا ۱۹۹۲.

سرەرلر. اۇلونون اۇلدوغو چادیرین اطرافیندا آت اوستونده یئددی دفعه دولاشیرلار و قاپی نین اۇنونه گلدیکلری زامان پیچاقلا اوزلرینی کسیب آغلارلار. اوزلریندن قان و گۆز یاشی قاریشیق اولاراق آخار. سۇنرا معیین بیر گونده اۇلونون آتی و اشیا سیننی اۇلو ایله برابر گۆمرلر و یا آتشدە یاندیرارلار. یایدا اۇلنلری پاییزدا اوتلارین و یارپاقلارین ساراردیغی زامان دفن ائدرلر. قیشدا اۇلنلری ده چیچکلر آچدیغی باھاردا گۆمرلر. دفن گونونده اۇلنن قوھوملاری عینی اۇلدویو گونده اولدوغو کیمی آت اوستونده گزر و اوزلرینی کسر، آغلارلار. قبر اوسته تیکیلن بینانین دیوارلارینا اۇلنن شکیلینی و حیاتیندا آپاردیغی ساواشلاری چکرلر. اگر بیرینی اۇلدورموشسه قبر اوستونه بیر داش قویارلار. آتار و قویونلاری قوریان کسیدیکدن سۇنرا باشلارینی نیزه لر اوستونه تاخارلار. دفن مراسمینده قادینلار و کیشیلر رسمی گشینیپ قبر اوسته حاضر اولورلار.»

۹- جو عصرین اولینده اوغوزلار اۇلکه سیننی گزن عرب سیاحی ابن فضلان دا اوغوزلارین دفن مراسمین بونا یاخین بیر شکیلده ایضاح ائتمیشدیر. اونون یازدیغینا گۆره «اوغوزلاردان بیری اۇلدویو زامان ائو کیمی بویوک بیر چوخور قازارلار، اۇلویه جکت گشیدیرلر، قوشاغینی باغلار، یایینی یانینا قویارلار، الینه قیمیز دولو تخته قدح وئریر اۇنونه ده قیمیز دولو بیر تخته قصاب قویارلار، سۇنرا بوتون مال و اشیا سیننی بو چوخورا دولدوروب اۇلونو بورادا اوتوردورلار. سۇنرا چوخورون اوستونه تورپاقدان قوببه کیمی دۆشمه یاپارلار. آتلاریندان ثروتینه گۆره بیر و یا بیر نئچه سی نین باشینی کسیب یئرلر. سۇنرا باشینی، دریسینی، آیقلارینی و قویروغونو اوزون آغاچلارا آسیب، بو اونون آتی دیر، بونونلا بهشته گئدر - دئییرلر. بو اۇلو ساواشدا آدام اۇلدورموشسه و جسور بیر آدامسا، اۇلدوردویو آداملار سایسی قدر آغاچدان صورت یوتارلار و قبرین اوستونه قویارلار و دئییرلر کی: «بونلار نوکرلر دیر، بهشت ده اونا خدمت ائده جکلر.»

اسکی تورکلر اۇلولرینی دفن ائتمه دن اول بیر مدت چادیردا ساخلار و بورادا «یوغ - آش» یشمک وئر دیلر.

اسلامدان اولکی دۆره مخصوص اولان بو دفن مراسیم لری ایندی ده قیرغیز و قازاقلاردا داوام ائتمکده دیر.

بوگون ده قیرغیزلاردا اۇلن آدام اوچون ائوین یانیندا حیبه ط (باغچا) ده بیر چادیر قورولور (Boz uy). بو چادیرین ایچینه کئچه سریرلر، جسدین اوستونه آغ پارچا اۇرتورلر. جسد بعضاً تابوتلا، بعضاً ده کفنله دفن ائدیلیر. فقط دفن دن اول ۳-۲ گون چادیردا قالیر. چادیرین ایچینه آنجاق اۇلونون قوھوملاری گلیر. ماتمده اشتراک ائدنلر چادیرین

قاپیسی جواریندا آغلاشارلار. آغلايانلار چادیرین اطرافیندا دولاشیرکن قوشوقلار (آغیت) سؤیلرلر. اؤلومون ۳-جو، ۷-جی و ۴۰-جی گونلری آتلار کسیرلر و قوناقلیق وئریرلر. بوگون قوزئی آذربایجاندا داخی بیرری اؤلدویو زامان اونون ائوینین یانیندا چادیر قورولور و اوردادا ماتم مراسمی گئچیریلیر، قرآن اؤخونور و فاتحه وئریلیر.

بوندان ۵۸ ایل اول قاراداغین سون خانلاریندان اولان سردار عشایر (محمد حسین ضرغام) اؤلنده باجیم اونون خانیمی اؤلدوغو اوچون من ده ماتم مراسمین گئتمیشدیم. سردارین قیرخیندا اونون آتینی ائوین اؤنونده دولاشدیریرکن آتین اوستونه سردارین چکمه لرینی آسمیشدیلار و ائوده سردارین پالتارلارینی یئرہ سرب اطرافینا تۇپلاشمیشدیلار. بۇ سیرادا بیر قوشوقچو قادین مرثیه اؤخور و اؤنون حقیقنده منقبه لر سؤیله بیردی و مرثیه ده اشتراک ائندلرده آغلاشیردیلار و بعضی کیمسه لر ده اوزلرینی دیرناقلاريله یارالایب باشلارینا دؤیوردولر.

اسلام دونیاسیندا مرثیه ادبیاتی داها چوخ کر بلا واقعه سیله علاقه دار دیر و امام حسین (ع)، قارداشی عباس (ابوالفضل) و ۷۲ نفر ان یاخینلارینین یزید خلیفه نین امریله اونا بیعت ائتمه دیگی اوچون کر بلادا (۶۸۱ م)، (هجری قمری ۶۱-جی ایلی محرم آیی نین ۱۰-جو گونو «عاشورا») نامردجه سینه اؤلدورولوب شهید اولماقلارینین و سؤنرا دا امامین کسکک باشی و عائله سی نین اسیر ائدیلب شاما (یزیدین حضورونا) آپاریلمالاری نین شرح حالی دیر. اموی خلافتی نین اوز قاراسی اولان بو فاجعه نین شرحینه مخصوص کتابلار «مقتل» آدیله مشهور اولموشدور. (مقتل عربجه اؤلدورولن یئر دئمکدیر).

بو موضوعدا ایلک دفعه عرب ادبیاتیندا ابو مخنف یحیی (اؤلوم ۱۵۷=۷۴۴ م)، ابوالفرج اصفهانی (اؤلوم ۹۲۷ م) و اسفراینیلی ابواسحاق (اؤلوم ۱۰۲۷ م) یازمیشلار. تورک ادبیاتیندا ایلک دفعه کاستامونلو قاضی (داستان مقتل حسین ۱۴۶۱) و یحیی بخشی (مقتل حسین ۱۴۹۹) اثرلرینی یازمیشلار.

فارسجا ایلک دفعه حسین واعظ کاشفی (اؤلوم ۱۵۰۵ م) روضه الشهدا آدیله ۹۰۸=۱۵۰۲ ده کر بلا فاجعه سینى قلمه آلمیشدیر.

بوگون آذربایجاندا رایج اولان مرثیه چیلیک شیعه لیکله علاقه دار دیر و بوتون شیعه خلقلری آراسیندا عنعنه و عادت حالینا گلیمشیدیر. بو چئشید مرثیه چیلیک شاه اسماعیل ایله یاییلماغا باشلامیشدیر. شاه اسماعیل و فضولی کیمی بؤیوک شاعرلر طرفیندن تمل داشی قویولان بو نوع منظوم و منشور اثرلر آذربایجان ادبیاتیندا مستقل بیر قولون انکشافینا امکان وئردی. کر بلا فاجعه سیندن الهام آلان شاعرلر اورک یانددیران مرثیه لر یازیب کر بلا شهیدلرینی شعرلرینده

تقدیس ائتمیشلر.

مرثیه ادبیاتی مذهبی رولونو ایفا ائدرکن خلقیمیزین دیل - ادبیات و عنعنه سینی قوروماقدا داخی بؤیوک رول اوینامیشدیر. بۇ مسئله ایران آذربایجانیندا و عموماً ایران تورکلرینده هله سۇن عصرده اۇزونو آچیق شکیلده گؤسترملکه دیر.

۶۰ ایله یاخین سورن پهلویلر رژیمینده دیلیمیز و ادبیاتیمیز و داها دوغروسو هر تورلو کولتور فعالیتیمیز یاساقلاندىغی بیر دۇرده خلقیمیز آنجاق عمومی تۇپلانتیلاردا مرثیه مجلسلرینده اۇز آنا دیلینده یازیلیمیش نوحه لری^(۱) اۇخویا بیلیمیشدیر. بو باخیمدان دا مرثیه ادبیاتی نین خلقیمیز اوچون اونودولماز اهمیتی اولموشدور.

فضولی:

موللامحمد فضولی (۱۵۵۶ - ۱۴۹۴) ان گورکملی آذری - تورک شاعری اولماقلا برابر عینی زاماندا بیزیم ایملک و ان بؤیوک مرثیه شاعریمیزدیر. او مرثیه ادبیاتی نین قوروجوسودور. یازدیغی «حدیقه السعدا» کتابی مرثیه ادبیاتیمیزین شاه اثری ساییلیر. فضولی بیر عؤمور حضرت علی (ع) نین و امام حسینین حرم خادملیگینی (راتبه خوار) ائدیپ کربلا فاجعه سینی و پیغمبرلریمیزین احوالات و مصیبتلرینی شرح ائدن «حدیقه السعدا» کتابینی تألیف ائتمیشدیر.

بۇ اثر رومانیتیک بیر نثر و شعر پارچالاریله یازیلیمیشدیر. شاعر بو اثری یازماق اوچون حسین واعظین «روضه الشهداء» سینی اؤرنک سئچمیش لاکین یازدیغی اثر اوندان اوستون اولموشدور. «روضه الشهداء» حماسی بیر اثر کیمی یازیلدیغی حالدا «حدیقه السعدا» حماسی - عشقی بیر اثر دیر. (پروفیسور علیار صفرلی)

«حدیقه السعدا» ایکی حیصه دن عبارت دیر. اساس حیصه نثرله یازیلیمیش مرثیه لر دیر. یعنی واقعه (حادثه) لرین شرحی دیر. بو نثر پارچالاری آراسیندا شعرلر واردیر کی بونلار دا نوحه لری تشکیل ائدیر. نثر حیصه سی ده سجعلی دیر و سعدی نین «گلستان» ینا بنزهر اساساً سعدی نین تأثیری «حدیقه السعدا» نین اولوبوندا آشکار دیر. بۇ خصوصدا شاعر کتابی نین مقدمه سینده بئله یازیر:

۱- نوحه مرثیه شعری. آغی دئمکدیر.

«المنت لله کیم فرقه اسلام و زمرة اصحاب ایمانه بو سعادت و بو عادت مقرر اولوبدور کی هر ماه محرم تجدید مراسم ماتم ایدوب اطراف و جوانیدن متوجه دشت کربلا اولورلر. اول تربت شریف ده بقعه - بقعه(یئر-یئر) مجلس قوروب تکرار وقایع شهدای کربلا ایله داغ مصیبتین تازه قیلورلر.»

محرم دیر بهار گلشن غم
اول ائیلر سیزه مژگانی نمناک
نسیم دلکشی آه دمام
کؤنولر غنچه سینه اول سالار چاک

اما جمیع مدتده مجالس و محافل ده تقریر اولونان وقایع کربلا و کیفیت احوال شهدا فارسی و تازی(عربجه) عبارتینده بیان اولمغین اشراف عرب و اکابر عجم تمتع بولوب اعزه اتراک کی جزء اعظم ترکیب عالم و صنف نوع بنی آدم اولوب سطر زائد صحایف کتب گیبی صفوف مجالسدن خارج قالب استیفای ادراک حقایق احوالدن محروم قالورلاردی. بو سببدن اقتضای عموم ماتم آل زبان حال ایله من خاکساره تعرض و دست تعرضله گریبانیم دوتدی کی ای پرورده خوان نعمت شاه کربلا فضولی مبتلا نولاگر بیر طرز مجدهده مخترع اولسن و همت توتوب بیر مقتل ترکی اتشا قیلسن کی فصحاء ترکی زبانینده استماعندن تمتع بولهلر و ادراک مضموننده عربدن و عجمدن مستغنی اولهلر.

سؤنرا بۇ روباعینی دئییر:

ای فیض رسان عرب و ترک و عجم
ائتدین فصحای عجمی عیسی دم
قیلدین عربی افصح اهل عالم
من ترک زباندان التفات ائيله کم

سؤنرا بئله داوام ائدیر:

و من خاکساره نیت اولدور کی اصل تألیف ده روضه الشهداءیه اقتدا قیلیب، سایر کتبده اولان نکات غریبهلری مکون اولدوقجا اونا علاوه قیلام و «حدیقه السعداء» ایله موسوم ائدیب، اون باب و بیر خاتمهده صورت تألیفینه اتمام وئره م.

باب اول- انبیا احوالین بیان ائدر.

ایکینجی باب - حضرت رسولون(ص) صنادید(بت پرستلر) قریش دن چکدیگی جفالری بیان ائدر.

اوچونجو باب - حضرت سید المرسلین(ص) وفاتین بیان ائدر.

دؤردونجو باب - حضرت فاطمه الزهرا(ع) وفاتین بیان ائدر.

بئشینجی باب - حضرت شاه اولیا علی المرتضی وفاتین بیان ائدر.

آلتینجی باب - حضرت امام حسن(ع) وفاتین بیان ائدر.

یئدینجی باب - حضرت امام حسین(ع) ین مدینه دن مکه یه گلدیگین بیان ائدر.

سگگیزینجی باب - حضرت مسلم ابن عقیلین شهادتین بیان ائدر.
 دو ققوزونجو باب - حضرت امام حسین (ع) ین مکهدن کر بلا یا گلدیگین بیان ائدر.
 اونونجو باب - حضرت امام حسین (ع) ین شهید اولدوغون بیان ائدر.
 خاتمه - مخدرات اهل بیت کر بلا دن شامه گلدیگین بیان ائدر.

فضولی «حدیقه السعدا» دا کر بلا فاجعه سینی یال نیز کر بلا و مسلمانلیغین یوخ بلکه بوتون انسانلیغین فاجعه سی کیمی معنالاندریرا بیلیمشدیر.
 کر بلا چؤلونده، فرات نهری نین کناریندا باش وئرمیش بو کوتله وی شهیدلیک «حدیقه السعدا» صحیفه لرینده فضولی نین اعجازکار قلمیله جانلاندریرلمیش و انسانلیق تاریخینده ائشی گورولمه میس بیر فاجعه کیمی تصویر ائدیلمیشدیر.
 کر بلا چؤلونده ۲۲مین نردن عبارت یزید قوشونونا قارشى ۷۲ نفر سوسوز امام حسین و یاخینلاری نین مردجه دایانیب سون نفسه قدر ووروشمالاری و بالاخره شهید اولمالاری دین - اینام و مفکوره یؤلوندا مبارزه آپارماغین و اولودن قورخماماغین ان گوزل و پارلاق تمثال و مثالارینی گؤستر مکده دیر.

«حدیقه السعدا» نین ان تأثیرلی قیسمی امام حسین ین شهادتینی و اهل بیتینی اسارتینی بیلدیرن حیصه لردیر. هجری ۶۱- جی ایلین محرم آی نین اونونجو گونونه راسلایان عاشورا گونو امامین یاخین آدمالاری قوهوم - قارداشلاری بیر- بیر اونا یاخینلاشیب اصرارلا دویوش میدانینا گتتمک اوچون اذین ایسته بیرلر. امامین قارداشلاری ابوبکر، عثمان، عون، عبدالله و قوشون علمداری (بایراقدار) حضرت عباس بیر- بیر میدانا گئدی لر. اؤنجه رجز اؤخویور، پیغمبره یاخینلیق، قوهوملوق درجه سیندن افتخارلا صحبت آچیر، حق و حقیقت یؤلوندا ووروشوب اولومه حاضر اولدوقلارینی بیان ائدی ب دویوشه گیر لر. بونلار بویوک جسارتلر گؤستری ب بیر نچه دشمنی جهنمه واصل ائتدی کدن سؤنرا اوزلری ده شهید اولورلار. بونلارین هر بیرینی شائینه فضولی خصوصی بیر شعر حصر ائتمیشدیر:

اغلا ای گؤز کیم تن بیمار جانان آیریلیر
 جانیه جسمیم رفیق اولموشدور، اوندان آیریلیر
 ناله قیل ای دل کی، طوطی شکرستاندان چیخیب
 بولبول زار بلاکش بوستاندان آیریلیر

بۇ حقله باطل مبارزه سینده امامین یانیندا قهرمانجا ووروشان و شهادته قووشانلاردان بیرى

ده مسلم آذربایجانى دیر. فضولى بو آذرى قهرمانى نین حقیقنده بئله یازیر:

آندن سؤنرا مسلم آذربایجانى ساقى بزم رزم اولوب نعره مستانه ایله گنبدگردونه صدالر بیراغوب چوق بیخبرلری جام فندان سرمست ایتدی، گاه شمشیر آتشارله مقاتله و گاه تیر تیز رفتارله (اوخلا) معاریه قیلورکن کثرت جراحندن ضعیف اولوب مرکیبندن دوشدی. حضرت امام و حبیب مظاهر اوزرینه گلوب آنی معرکه دن چیقاردیب صف سپاهه يتوردو کده هنوز حیاتیندن بیر رمق (جانین بیر پارچاسی) وار ایدی. حضرت امام آیتدی ای مسلم بهشته سلاموم يتور کی من دخی متعاقب گلمکده یم مسلم گؤز آچوب تبسم قیلوب (گولومسه دی) بو مضمونله گویا اولدی:

ای خوش اول ساعت کی جان صرف ره جانان اولا
گؤستریب عاشق وفا، معشوقینه قوربان اولا.

سؤنوندا نوحه لردن بیر اؤرنک و تریبیک:

ای دردپرور الم کربلا حسین
ای کربلا بلالرینه مبتلا حسین
غم پاره - پاره باغیرینی یاندیردی داغله
ای لاله حدیقه آل عبا حسین
تیغ جفا ایله بدنون اولدو چاک - چاک
ای بوستان سبزه تیغ جفا حسین
یاقدی و جودینی غم ظولمتسرای دهر
ای شمع بزم بارگه کبریا حسین
دور فلک ایچوردی سانا کاسه - کاسه قان
ای تشنه حرارت برق بلا حسین
یاد ائت فضولی آل عبا حالین ائیه آه
کیم برق آهسیله یاقیلور خرمن گناه

نظام الدین محمد توفارقانلی: خمس شکلینده مرثیه لریله خلق آراسیندا چؤخلو
شدور و ۱۱۷۰ هـ ق ده وفات اتمیشدیر. مرثیه لرینی اهل بیته عاید سؤیله میشدیر.

سیدفتح مراغه‌ای: هجری ۱۲ - جی (۱۸م) عصرده یاشامیش. دؤغوم تاریخی معلوم دگیل. هجری ۱۷۵ = ۱۷۶۱ میلادی ده ماراغا شیخ‌الاسلامی ایکن وفات ائتمیشدیر. میرعبدالفتاح عارف و روحانی شاعر اولوب فارسجا شعرلرینده «اشراق» و تورکجه شعرلرینده عموماً «فتح» و بعضاً ده «اشراق» تخلصونو سئچمیشدیر.

میرمراغه‌ای آدی ایله معروف اولان میرفتح عؤمرونون چوخ ایبلرینی گزمیش، مشهده «شاهی» لقبی ایله مشهور اولموش، میرمحمدتقی مشهدی ایله گؤروشوش و اونا مرید اولوب بیر مدت اؤنون یانیندا قالمیش و عؤمرونون سؤنلریندا مراغایا قاییداراق شیخ‌الاسلام مقامینا یوکسلمیشدیر. میرعبدالفتاحین شعرلری نین چوخو مرثیه و کربلا فاجعه‌سینه عاید و مثنوی و مخمس شکلینده، عرفانی - مذهبی موضوعلاردا یازلمیشدیر. دیوانی نین ایازما نسخه‌سی تهرانین ملی کتابخاناسیندا (۸۴۴ نؤمره‌لی) موجوددور. دیوانی شاعرین نسلیندن میربهاء‌الدین (میرمرحوم مراغی) طرفیندن نستعلیق خطیله یازلمیشدیر. دیوان «قیامت‌نامه» عنوانلی مثنوی و بؤیبت‌لرله باشلانیر:

حدیث دور چمن‌آرای باغ عصمتدن
فصیح بولبول گول بوتنه‌ی امامتدن
کی چون نهال قیامت اولور باهارافشان
تنور حلم خدادان ظهور ائدیر طوفان

قیامت‌نامه شعری ۱۵ - جی صحیفه‌یه دک داوام ائدیر. سؤنرا، ۱۵۵ - جی صحیفه‌یه دک مرثیه‌لر گلیر و ۱۶۰ - جی صحیفه‌دن ۱۸۷ - جی صحیفه‌یه دک فارسجا ساقینامه مثنویسی و سؤنرا دا بیر ترجیع‌بند گلیر. ۲۲۱ - ۱۸۷ صحیفه‌لرده فارسجا مشهور «ریاض‌الفتوح» مثنویسی واردیر. مثنوی بو شعر ایله باشلانیر:

ای دل شوخ کودک مزاج
رها کن دمی از خود این اعوجاج
و بو بیتله قورتاریر:

چو این نقل روحانی آمد تمام
ریاض‌الفتوحش نهادیم نام
دیوانین سؤن صحیفه‌لری فارسجا غزلردن عبارتدیر.
دیوان هامیسی ۲۵۳ صحیفه‌دیر و ۳۰۰۰ بیت شعر احتوا ائدیر. بورادا نمونه اوچون اونون عرفانی مخمسیندن بیر نئچه بند نقل ائدیریک:

قیامتدیر گسر اؤل سروروانیم دورسا رفتارہ
 یانار عالم یوزوندن گر نقابین آتسا یکساره
 مگر عاشق قالیرمی تاگریبان ائتمه سین پاره
 خطادور چین زولفون گر تۆکرسه یار رخساره
 دوتار ظولمات ماچینی سالیر آشوب تا تاره

نه زیبا حسن دور بو سنده ای شوخ ملک منظر
 ملامت تختینه اگلشمه دی بیر سن تکی دلبر
 نه حاجت قتلیم ایچون خط و خالین گؤستره محضر
 قیا باخسان قیامتدیر، تبسم ائیله سن محشر
 غرض کویینده عشاقه اولوم دن غیر یوخ چاره

اگرچه بولماسا نسبت اراده آب ایلن آتش
 ولیکن بوتهی عشق ایچره فی الجمله اولور بی غش
 بو رنگ ایله سنه نسبت یئتیردیم ای بت مهوش
 سنین قاشین، گؤزون، زولفون منیم بختیم کیمی سرکش
 منیم بختیم، گونوم، عیشیم، سنین زولفون کیمی تازه

پریوشلر کؤنول گنجینه سینی سؤکمک ایستهلر
 بو مستحکم حصارین برجلارینی چوکمک ایستهلر
 بیر اؤزگه یئرده عشقین خیمه سینی تیکمک ایستهلر
 قاشین، گؤزون کی باش باشا چاتیب قان تۆکمک ایستهلر
 اولور ایبریلن ال بسیر ائیله یین البته خونخواره

خرام ائت خلوتیندن دیشره بیر بینا گؤزوم کیمدیر
 عیان ائیله کمالین خلق ایچون دانا گؤروم کیمدیر
 قیلیچ چک قتل عامه عاشق برپا گؤروم کیمدیر
 گؤتور ای ماه نخشب برقع (نقاب، اؤرتو) اوزدن تا گؤروم کیمدیر

گۆره رویین(اوزونو)منیم تک اولمایا کویینده آواره

دئدیم ای نوبهار حسن ممتاز ائیله اشراقی
گتیر گفتره طوطی تک سخن ساز ائیله اشراقی
گۆتور یوزدن نقاب آئینه پرداز ائیله اشراقی
نولور بیر بوسه ایلان گل سرافراز ائیله اشراقی
دئدی آغزینا باخ - باخ سن تماشا ائیله گفتره

سۇن اۇلاراق «فتاح» تخلصونو ایشلتدیگی تورکجه مخمسیندن بیر بند نقل ائدیریک:

بیزدن سؤترا بساکی باهار و خزان گچر
نه نام و نه نشان قالا بیزدن نه بیر اثر
اشعار دلنشین وئره بیزدن مگر خبر
گچمز او قدر وقت کی قدرین بیلن دئیر
«فتاح» نکته پرور و شیرین زبان هانی

میر عبدالفتاحین اولومونه چاغداشلاریندان دئدیگی فارسجا بیر شعرده اونون اولوم تاریخینی «خدایش بیامرز» تاریخ او (۱۱۷۵ هـ ق) مصرعینی قید اتمیشدیر. (۱)

حاجی خداوئردی: اصلی خویلو اولوب تأثیرلی مرثیه لر یازمیشدیر. تخلصو «تائب» دیر. تورکجه دن باشقا فارسجا دا شعر یازمیشدیر و ۱۲۰۱ قمری ده وفات اتمیشدیر.

دخیل مراغه ای:

(۱۹- جو عصر) ماراغالی آخوند موللا حسین مرثیه ادبیاتی نین اوستادی اولوب کربلا

۱- بۇ یازینی یازماقدا میرهدایت حصاری نین میر عبدالفتاح عنوانلی مقاله سیندن استفاده ائدلمیشدیر. (وارلیق

فاجعه‌سینی ۷ جلدده آذری تورکجه‌سیله یازیب نشر ائتمیشدیر. دیوانی تبریزده دفعه‌لرله چاپ اولموشدور. اونون مرثیه و نوحه‌لری مرثیه خوان(مرثیه اوخویان)لارین ازیری اولموش، دیلی ساده دیر. کربلا میدانینی تصویر ائدرکن بئله دئییر:

«بیر گولزار دیر کی خیابانی‌نین گوللری سینه اهل ماتم تک چاک - چاک. (بؤلوک - بؤلوک). چشمه کنارین سبزه‌لری چشم حسرت کیمی غمناک و ساحت زمینی (یئر یوزو) دامن گلچین سراسر لاله‌خون و نسیم هواسی ماننده آه دلنشین و ریحانلاری یتیم زولفی کیمی غبارآلود و سرولری اسپرلر آهی تک سیاه‌اندود و غنچه‌لری عاشق محزون تک خونبار و سونبوللری زولف عروسان ماتم‌دیده مثال تار و مار... بولیوللری خاموش و باغبانی مدهوش...»

ایندی شعرلریندن بیر نمونه وئره‌ک:

و نه گولشن چشمه‌ساری جوی(آرخ) خون	نوجوانلار نعشی سرو واژگون(باشی‌آشاغی)
قانه باتمیش طرّه‌لر دیر سونبولی	پنبه‌ی داغ جراحی‌تدیر گولی
بیر طرف گوللر تمام اولموش خزان	بیر طرف مبهوت دورموش باغبان
بیر طرف پی‌هم اسر باد سموم(زهیرلر)	بیر طرف زاغ و زغن(قارغا) ائیلر هجوم
قدسیان اول گولشنه حیران همه(هامی)	وادی حیرتده سرگردان(آزمیش) همه
بیر بئله گولشنده آغلار بولبولی	قان ایچینده تربیت تاپمیش گولی
ائتدیلر دقستله هیرینا نظر	گوردولر آچمیش زبان(دیل) سوسن دئیر
بو چمن دیر بوستان کربلا	مقتل پیر(قوجا) و جوان کربلا

ایندی دؤیوش میدانیندا امام حسین(ع)ین اوغلو علی اکبرین رجزلریندن بیر پارچا(بحر طویل):

«بیلین ای لشکر کفار بد طینت و بد فطرت و بی غیرت بی عار جفاجوی جفاکار خطا‌دیده خطا کار منم شبه پیمبر، منم نایب حیدر(علی ع)، منم مثل غضنفر(بیرتیجی آسلان)، منم صاحب خنجر...»

سؤترا اوزون قوشون جماعتینه توتوب بئله دئییر:

سیزده اگر یزید بداختر(اولدوز) نشانی وار

گوندن ایشیق‌دی بیزده پیمبر نشانی وار

من نایب حسین، حسین وارث علی

منده حسین و حیدر و صفدر(علی ع) نشانی وار

واردیر آتام حسینده چون صورت علی
 ائتسه قبول مندهده قنبر(علی ع)نشانی وار
 اولماز حریف کیمسه منه،منده بی خلاف
 عباس نامدار دلاور نشانی وار.

دلسوز:

محمدامین دلسوز اصلی تبریزی دیر. بوتون عومرونو یۇخسوللووقدا کئچیریب، شعرلریندن
 آنلاشیلدیغی اوزره، گاه توتون ساتیب گاه باققاللیق ائدیپ و نهایت بیر مدت زنداندا قالمیش و
 اوندان سؤنرا دا نوکرچیلیک ائتمیشدیر.
 دلسوزون دیوانینداکی پارچالار(باشدان ۲۰ صفحه) فارسجا اولان حضرت علی(ع)مدحینده
 قصیده لرله نوحه و سینهنلردن سؤنرا گلن تورکجه قصیده، نوحه، سینهنلردن عبارت
 اولوب، نهایت غزلیات، محمس، ساقینامه، مدح نامه، رباعیات، بهاریات و سایرهمی واردیر. بو
 اثرلردن دلسوزون مرثیه چیلیکدن باشقا مداحلیغی، غزلخوانلیغی و هجوه دایر شعرلری میدانا
 چینخیر.
 بۇ یازیمیزدا دلسوزون ایکی غزلینی نقل ائتدیکدن سؤنرا بیر ده هجولریندن بیر نمونه نقل
 ائدهجه ییک.

زولفون دوشنده یاده پریشان اولور کؤنول
 سیل سرشکیم عالمی غرق بلا ائدیپ
 گولزار حسن ایچینده اگر غنچه لبلرین
 گؤرسه منی رقیب ایله جام می ایچمیسن
 غمزه اوخون آتاندان کمان قاشدن کئچر
 هر دم گؤرنده باغده اول سرو قدینی
 رویون خیالی ایله یاتوب خواب ائیلسم
 دلسوزه لطف اؤزوايله اگر ائیلسم نظر

قویدی منی بو دهرده آواره گؤزلرین

سالدی منی بو غملره اول قاره گؤزلرین

ای گول ایشیم اولوب گنجه گوندوز فغان منیم
بولبول صفت گتیردی منی زاره گؤزلرین
یوسف کیمی بو دهرده ای شوخ دلربا
چکدی منی نه شوقیله بازاره گؤزلرین

ایندی هجو شعریندن بیر پارچا:

قاضی سین گؤردوک کی قورموش دام خلقین مالینه
موللا سین گؤر حیله و تزویره باخ گول حالینه
حاجی سی توکسوز پرستدیر باخما یوغون شالینا
روضه خوانلار توپورورلر بیر - بیرینین یالینه
بیر - بیر یله بحث ائدرلر منده صاحب منبرم

اول حکیملر بیلرم من بیلیمیر آخر کور ایلمن
اولدورورلر دهر آرا چوق ناخوشی دستور ایلمن
عالمی صراف سویار آغلار همیشه شوریلن
جمله نوکریایی خلقین مالین آلور زوریلن
دینمه سن سؤیلر فلان خان طویله سینده مهترم

قمری:

میرزا محمد تقی قمری ۱۸۲۰م ۱۲۵۰ هـ دربنده آنادان اولموش اولوم تاریخی بللی
دئییلدیر. ماراغالی دخیل کیمی کربلا فاجعه سینین بیر داستان کیمی یازماق
ایسته میشدیر. دریند شهری اسکی دن دیندارلیق و مرثیه چیلیک جریانی نین مرکزی اولموش و
خلقی تعزیه دارلیقدا بوتون آذربایجاندا مشهور اولموشلار.

قمری بئله بیر محیطده یئتیشدیگی اوچون بدیی ذوق و استعدادینی بۇ یولدا ایشلمیش و
آنجاقت مرثیه شعرلری یازمیشدیر. او جسارتلی بیر شاعر اولوب، مرحوم فریدون کؤچرلی نین
یازدیغی کیمی: «حکام حضوروندا و عمومی توپلانلیلاردا دریند اهلی نین احتیاجینی بیلدیرن و
عرض حال و دردلرینی عرصه ی ظهوره گتیرن دلاور... بیر وجود ایدی.»

قمری نین کلیاتی «کتاب کنزالمصائب قمری» آدیله چاپ اولموشدور. بو کتاب ۱۴ معصومون مناقب و مصیبتلرینی شرح ائدن شعر کتابی دیر. کتاب کیچیک بیر مشهور مقدمه دن سؤنرا توحید قصیده سیله باشلار. سؤنرا شعر مدحینده و عشق ایله عقلین مناظره سی گلیر، سؤنرا ناصرالدین شاهین مدحینده بیر قصیده و سگگیز ساقینامه و حضرت محمد (ص) ین مدحینده دؤرد قصیده و حضرت علی (ع) نین مدحینده ۱۲ قصیده واردیر. سؤنرا پیغمبرین وفاتی و اوندان سؤنراکی حادثه لر حقیقده شعرلر و بالاخره کربلا فاجعه سینه عاید تفصیلاتلی منظوم پارچالار یازیلیمیشدیر.

بورادا نمونه اوچون قمری دن بیر نوحه نقل ائدیریک:

ماه محرم اولدی گینه گؤیلر آغلادی
دوشدو جهاننا غلغله عالم لر آغلادی
گلدی مه مصیبت و ایام تعزیه (عزا و ماتم توتماق)
بو ماتم و عزادا گؤرون کیملر آغلادی
شاه روسل امیر عرب ختم انبیاء
عمامه (ساریق) سین آلیب اله پیغمبر آغلادی
دؤندو خزاننا گولشن زهراء زهردن
دشت نجفده سرور دین حیدر آغلادی
باشین آلیب دیز اوسته کفن سیز وئریبدی جان
خیرالنسا (فاطمه) باشیندا قارا معجر (باش اؤرتوسو) آغلادی

اولاد حیدرین چکن آه و فغانینا
کریوبلاده مومن و هم کافر آغلادی
شاما طرف اولاندا روان کاروان غم
یئر آغلادی گؤی آغلادی نه (۹) کشور (اؤلکه) آغلادی
قمری بو قصه ی الم افزانی قیل تامام
الده قلم شرار (قیغیلجیم) توتوب دفتر آغلادی

موللا محمد نخجوانی:

نخجوانلی موللا محمد مرثیه ادبیاتیندا فضولی دن سونرا ان گورکملی سیمالاردان دیر. او ۱۸۵۱ م ده نخجواندا آنادان اولموش و ۱۹۱۶ م دا کربلادا وفات اتمیشدیر. نخجوانی ده فضولی نین حدیقه السعداسی کیمی «سحاب الدموع» (Suhabuddumu = گؤز یاشلاری بولودو) ادیله بیر مقتل حسینی یازمیشدیر.

او ایلك تحصیلینی نخجواندا اَلدیقدان سونرا الاهیات (فقه و اصول) اوخوموش و سونرا اؤزی الاهیات اوستادی اولموشدور و اونا گوره ده موللا لقینی آلایش و آذربایجاندا تقلید مرجعی (آیت الله) موقعینی الده اتمیشدیر.

موللامحمد نخجوانی دن ایکی کتاب الیمیزده واردیر.

۱ - کتاب سُحاب الدموع فی مصائب خامس اهل الکسا (گؤز یاشلاری بولودو) کتابی بشش اهل کسانین مصیبتلری حقینده).

۲ - کتاب مَرُوج الحور الملقب بکشکول النور. ایکی کتابدان عبارتدیر.

کشکول کتابی نین فارسجا مقدمه سینده مؤلف بئله ایضاحات و ثرمیشدیر. ترجمه... تا اینکه منیم عوموم قمری ۶۶ یاشینا یتیشدی. چوخ شوکور بو مدتده اوچ کتاب تألیف ائتدیم و اؤز حسایما چاپ ائتدیردیم.

بیری سُحاب الدموع دیر: خصوصیه سیدالشهدا (امام حسین) و خامس اهل کسا (پیغمبر، علی، فاطمه، حسن و حسین) و دیگر شهیدلر حقینده، روحوموز اونلارا فدا اولسون. دیگر قُرّة الابصار (گؤزلرین گیلهلری) دیر. پیغمبر (ص) و حضرت علی و فاطمه الزهرا و حسن مجتبی و بعضی بؤیوک اصحابلاری سلمان فارسی و ابوذر غفاری و عمار یاسر حقینده و معتبر و فیدالی حدیثلره گوره.

اوچونجوسو مظاهرا الانوار دیر: اصول دین و امامیه (شیعی) عالیملری نین عقیده لری حقینده. مؤلف کتابینی یئر - یئر فارسجا و تورکجه یازمیشدیر. بو کتاب ۱۳۱۶ قمری ده مؤلف یاشارکن چاپ اولونموشدور.

الیمیزده کی سُحاب الدموع کتابی قمری ۱۳۳۰ (۱۹۱۲) دا تهراندا عبدالرحیم علمی کتابخاناسی طرفیندن چاپ اولونموشدور. بؤ کتابین عنوانی بئله دیر:

هذا

کتاب سحاب

الدموع فی مصائب

خامس اهل الكساء الذینهم ینابیع
 الخضوع و الخشوع من مولفات
 محمد النخجوانی و فقه الله الاولیا
 الاصول و الفروع
 تهران - کتابفروشی عبدالرحیم علمی ۱۳۳۰

کتابین مقدمه سینده بئله یازیلیمیشدیر:

«پیغمبر و آل رسولون مناقب و مصائبی باره ده دؤغرو بولدوغو روایتلری توپلایاراق سحاب الدموع أدلی بیر کتاب یازمیشدیر. اؤزو بو خصوصدا بئله یازیر:

بو عاصی تبه روزگار بیمقدار و شرمسار... بو ایکی امر عظیمه مایل و راغب اولوب گئلزار بی حصر و شمار (سایسین) مصائب ائمه اطهاردن نتیجه لاله حمرا او دلارای خون بالا جمع ائدوب و بو سنه مبارک کی مین ایکی یوز دوخسان بنشینجی (۱۲۹۵) تاریخدور بیر جلد کتاب بعضی کیفیات مصائب و شهادات خمسسه النجمه علیهم السلام ده مسمی به سحاب الدموع که محتوی و مشتمل اولاجاق انشاءالله بخش باب مستطابه: اولینجی باب ذکر مصائب رحلت خاتم الانبیایه ایکینجی باب ذکر شهادت علی المرتضایه، اوچونجی باب ذکر وفات فاطمه زهرا یه، دؤردونجی باب ذکر شهادت حسن مجتبا یه، بنشینجی باب ذکر شهادت حضرت مظلوم کربلا یه و سایر شهدا و مصائب اهل بیت خامس آل عبایه بدو خروج مدینه دن الی دخول و وصول مدینه منوره وجه ایجاز و اختصار یله عباریر قصاید و کلمات عربیه لر ی لغت ترکیله ترجمه ائیله دیم سلک تقریر و تحریره گتوردی تا مطالعه سندن عموم ناس خصوصاً و عواماً متنتفع و فیض یاب اولوب بو عاصی و گمنامی حیاتاً و مماتاً ذکر خیر یله یاد و دعای مغفرت ایله شاد ایده لر...»

کتابدا کی عنوانلار عربجه، بعضاً ده فارسجا و یا تورکجه دیر.

اثر قیسا و ساده فقط بدیع بیر دیلله یازیلیمیشدیر. بعضی یئرلرده شعر دیلیندن (تورکجه، عربجه و فارسجا) ده فایده لاندیمیشدیر. بو شعر لرین اؤنملی بیر قیسمی موللا محمد تقی گلزاری قمری نین «کنز المصائب» ادلی کتابیندان آیینمیشدیر. اثر بیر تراژدی اثری کیمی قلمه آیینمیش مؤلف تاریخی واقعه لر ی یازماقلا برابر بعضی یئرلرده رومان تیک بیر اوسلوبلا خیال گوجوندن ده فایده لاندیمیشدیر.

اثرده اسکی تورکلرین عادت - عنعنه لر ی نین ایزی ده گؤرولمکده دیر. مثلاً آنا اولان سئوگی و

اونا و ئریلن دگر بورادا کنندینی آچیق شکیلده گؤستر مکده دیر.

مؤلف امام حسینین آتی «ذوالجناح» و قارداشی عباس (ابوالفضل)ین آتی «عقاب»ی بیر انسان کیمی دگرلندیریر. بو آتلار صاحب‌لری نین سؤیله دیکلرینی آنلایر و اشاره لرله صاحب‌لریله قونوشورلار و ساواشدا فوق‌العاده ایشلر گؤرورلر.

کتاب بیر اؤن سؤز و ۱۲ صحابه Sahabiyye دن و بیر خاتمه (سؤن سؤز) و ایکی منظومه دن تشکول اتمیشدیر.

صحابیه لر خصوصیتلرینه گؤره مختلف عنوانلارلا (عربجه) آدلاندیریلیمیشدیر: «جگر داغلیان»، «گؤنول یانديران» کیمی.

شیمدی سحاب‌الدموع دان بعضی نمونه لر و نره جه بییک:

عاشورا گنجه سی علی اکبرین فرات نهریندن سو گتیرمه سی باره ده: بنا به روایت ابو حمزه شمالی بیمار کربلا (امام زین العابدین) بویورور عاشورا گنجه سی امام بویوردی حرملر خیمه لری (چادیرلاری) بیخوب بیر - بیرینه یاخون نصب ائيله دیلر و خیمه لرون اطرافینی خندق قازوب اؤت ایله دؤلدیردیلر کی دعوا باشلاناندا اؤد اورسونلار تا اینکه دعوا بیر طرفدن دوشسون دشمن آیری طرفدن اهل بیت اوستونه گلمه سونلر و قارداشیم علی اکبره اوتوز نفر سواره و یروب و ایگیرمی نفر پیاده همراه ایدوب فراته گونده ردی کی سوگتورسونلر تا اینکه اصحاب لباسلرین یویوب غُسل ایله سونلر و تشنه (سوسوز) اولانلار ایچسونلر و هر کس اؤز خیمه سینده راز و نیاز ایدیردی.

نه ماتم دور گئنه ارض و سما بی اختیار آغلار
دوشوبدور زلزله افلاکه عرش کردگار آغلار
شب قتل حسین دور کربلادان سس گلور گویا
قالوبدور تشنه بیر طفل صغیر شیرخوار (سوتامر) آغلار
یشتوبدور موسم فصل عزای لیل عاشورا
ایدلر آل پیغمبر او چؤلده آه و زار، آغلار
علی اصغرون قنداقینی آلمیش قوجاغینه
توکر قان یاش ربابه گؤزلریندن اشکبار آغلار

ائله کی عاشورا گنجه سی حضرت اؤز قارداشلاریله و اصحاب و اقوامینه اتمام حجت

ایدوب گئدنلر گئتدی، قالانلار قالدی، اؤز مقام و درجاتلارینی گؤروب یقین تمام اولارا حاصل اولدی. حضرت مقرر بویوردی هر کس اؤز خیمه سینده گئدوب ترتیب سلاح و قرآن و نماز شروع ایدوب اؤز معبودیله راز و نیاز ایدوب استراحت ائیله سونلر...

ایندی کتابین ۱۶۵ - جی صحیفه سیندن بیر پارچانی نقل ائدیریک:

روایت اولونوب کی عاشورا گونی امام حسین سکیز نفر دن شهدای کربلا ایچینده باشی اوسته گلنده مرثیه اوخیوب آغلیوب، اول خرون (Hurr) دو یوم (ایکینجی) مسلم ابن عوسجه نون سئوم (او چونجو) حبیب ابن مظاهرون، چهارم (۴) جون آدلو غلام سیاهون، پنجم (۵) امام حسینون اؤز تورک غلامینون، ششم (۶) قاسم دامادون، هفتم (۷) شهزاده علی اکبرون، هشتم (۸) جناب عباسون وقتیکه عباسی آتدن یثره سالدیلار سسلندی آذرگنی (بته اولاش) یا ابا عبدالله یا سیدی یعنی روایتدی که حضرت میدانده مشغول دعوا ایدی، او جنابی قوشون احاطه ائیله میشدی. تا قارداشینون سسین ائشیتجک شجاعت حُسیینه نی بروزه (آچیغا) گتوروب فی الفور حمله حیدرانه (علی کیمی) ایدوب قوشونی داغیدوب اوزینی یشتوردی جناب عباسون باشی اوسته. بعضی روایتلره گؤره حضرت خیمه لرده اهل بیتون یانیندا ایدی ائله جناب عباسون سسین ائشیتجک حضرتون رنگ شریفی قاچوب مبارک اوره کی اضطرابه دوشوب، اهل بیتدن عرض ائیله دیلر سنه فدا اولاق نچون بو حاله دوشدون مگر عباسون باشیندا نه وار کائنه (Keinnehu سانکی) بویوردی ائویم ییخیلدی بئلیم سیندی منه آت گتورون ائله کی ذوالجناح حاضر اولدی حضرت ایاق رکابه قویوب بنا به نقل بعضی ذاکرین مصائب مبارک بئلی یارایق؟ (یارارلیق) ائیله مه دی سوار اولسون، عرض ائیله دیلر آقا سن علی بالاسی سن نچون سوار اولابولمیرسن کانه بویوردی عباسون اولومی بیلیمی سیندیردی. خلاصه حضرت سوار اولوب برق لامع (نورانی شیمشک) گیبی یوز قویدی میدانه ائله کی قوشونه یئتیشدی اول بیر نیزه (سونگو) لرون باشینه باخدی... گلدی عباسون طرفینه نجه کی ال قوشی اؤز صیدینون اوسته گلور، حمله ائیله دی قوشونا چوخ آجیقلو قیلیج اوردی و قوشون حضرتون قاباقیندن قاچوردی هر دم بویوردی این تَقْرُونِ وَ قَدْ قَتَلْتُمْ اِبْنَ وَالِدِي وَ قُوَّةَ ظَهْرِي وَ نُوْرَ بَصْرِي یعنی هارا قاچورسوز و حال آنکه بئلیمون قوتینی و گوزیمون ایشیقینی و آتامون اوغلینی اؤلدیروب سوز...

صافی تبریزی: (۱۹۲۹ - ۱۸۶۷)

کریم آقا صافی تبریزی دیر. هر تورلو شعرده ذوقونو سینامیش و موفق اولموشدور. گنجلیگینده

میکده آدیله بیر رستورانی واردی. اؤز یازدیغی تصنیفلریندن (ماهنی) ضرب چالاراق اؤرادا اؤخوردو. بیر گنجه بیر یوخو گؤرور. اوندان سؤنرا رستورانی بوراخیب نوحه یازماغا باشلا بیر و اؤلوموندن اول نوحه دن باشقا بوتون شعرلری نین یاندریلما سینی وصیت ائدی. لاکین اسکى دن برى یازدیغی غزللر و تصنیفلری اؤنو تانییان و سئونلرین ازبری اؤلموشدو و صافی نین اؤلوموندن سؤنرا داخی اؤخونوردو. صافی انسان سئور، وطنپرور و دویغولو بیر شاعر دی. یازدیغی تنقیدی، حماسی و لیریک شعرلری چوخ گوجلودور. فارسجا شعرلری ده اوستادانه دیر. معنا باخیمیندان دولغون اولان شعرلرینده تشبیه و استعاره چوخدور. صافی نین شعرلری نین بیر قسمی «گنجینه ی حسینی» ادلی کتابدا تبریزده سعادت کتابخاناسی طرفیندن چاپ اؤلدو. کتابین ایکینجی جلدی مطبعه ده یاندىغی اوچون ارادان گئتدی. بۇ کتاب ۱۹۸۲م ده فردوسی کتابخاناسی طرفیندن تبریزده یئنی دن چاپ اؤلدو. نمونه اوچون اوندان بیر نوحه (حضرت قاسم دیلیندن) و بیر غزل نقل ائدی ریک: (قاسم امام حسنین اوغلودور. عاشورا گونو یئنی داماد اؤلموشکن شهید اؤلموشدور).

ای عمو من بیر غزالم قالمیشام صیاد الینده

قؤیما بو یالقیز جوانی مین نفر جلاد الینده

ای عمو ی گولعداریم، قالماییب صبر و قراریم

کیم گؤروب ای تاجداریم قان حنا داماد الینده

آتش دل بیر طرفده، دیلده نیسگیل بیر طرفده

قانلی قاتل بیر طرفده خنجر فولاد الینده

مرغ دل قالدی هوسدن، آز قالیر چیخسین قفسدن

قاسمین دوشدو نفسدن فرقه ی بیداد الیندن

کیم گؤروب آخر بو حالی، اووجو سیراب اوو یارالی

گؤر گؤزومده اشک آلی رحمسیز صیاد الینده

غزل:

منی سالدین عزتدن ذلیل روزگار ائتدین منی

متصل بیمار و زار و بیقرار ائتدین منی

بیلیرم علت نه دیر بی اعتبار ائتدین منی

درد و غم چکمکده آخر اختیار ائتدین منی

نثیله میشدیم ای فلک بو نوع خوار ائتدین

گونده بیر آزاریله وئردین زبسکی دردسر

خسرو خوبان یانیندا اعتباریم وار ایدی

زومره ی عشاقا باخدین مستحقین تاپمادین

عقلمی آلدین مقصر ائیلهدین ناحق یئره آخری یار آستانیندان کنار ائتدین منی

صراف: (۱۹۰۷ - ۱۸۵۴)

حاجی رضا صراف تبریزی حاجی محمدین اوغلودور. گنجلیگی نین ایلك چاغیندا تحصیل و تجارتله مشغول اولموش و حیاتی نین چوخ قسمینی علم و ادبیات و خیر ایشلرینه حصر ائتمیشدیر.

صراف مرثیه شاعرلری نین ان گؤرکملیسی و یا ان گؤرکملی لریندن بیریدیر. اونون نوحه و غزللرینی احتوا ائدن تورکجه دیوانی تبریز و تهراندا چاپ اولموشدور. دیوانین سؤنوندا بیر تک فارسجا غزلی واردیر.

دیوانی حضرت علی (ع) نین مدحینده سؤیله نیش بیر قصیده ایله باشلار. نوحه لر کربلا شهیدلری و یاخین اقبالاری نین دیلیندن سؤیلمیشدیر.

صرافین شعر دیلی ساده، آخچی و خلقتین دیلیله اوزلاشیر. نوحه لرینی اؤخورکن اوزولمه مک مومکون دگیل. اوشاقلیق چاغیمیزدان دویدوغوموز و خاطریمیزده قالان نوحه لرین چوخو صرافین دیر. صرافین اوندان سؤنرا گلن شاعرلره اؤ جمله دن شهریارا دا تأثیری اؤلموشدور. اوستاد شهریارین بعضی تورکجه غزللرینده صرافین غزللرینده کی سؤزلر، تشبیه لر و ایفاده اوسلوبونا بنزه رلیکلر واردیر. نمونه اوچون صرافدان بیر نوحه و بیر ده غزل نقل ائدیریک:

امام حسینین اوغلو علی اکبرین آناسیندان وداع نوحه سی:

گل حلال ائیله منی عازم میدانم آنا

بیر دقیقه سنه بو خیمه (چادیر) ده مهمانم آنا

چون وئریب سرور لب تشنه منه اذن جهاد

ائیله ییب خاطر ناشادیمی بیر حرفله شاد

قالماییب حسرتیم عالمده بودور عین مراد

خاک پاییندا فدای ره جانانم آنا

بی ادب سانما منی بسکی واریمدیر عطشیم

قورویوب غنچه دوداغیم اؤدی خندانم آنا

ایچمهرم سو گئدهرم مجلس جانانا سوسوز
 جد و جهدیم بودور ایمدی بویانام قانا سوسوز
 باغلانیب سو یولو صد شوکر آچیقدير ره عشق
 کربلا دشتی اولوب محضر شاهنشہ عشق
 کشته عشقله مملو(دولو)دی قوربانگه عشق
 قوی گندیم منده وئریم جان،سنه قوربانام آنا
 یاز دوباره(تکرار)بو سوزو دفتر صرافه رضا
 گل حلال ائیلہ منی عازم میدانم آنا

ایندی غزلریندن بیر اؤرنک:

پریوشلر همیشه رسمدیر عشاقه ناز ائیلر
 منیم یاریمدا انصاف و مروت چوخدور آز ائیلر
 خیال کاکول مشکینه گؤنلوم اولدو پیچیده
 بو عؤمر کوته(قیسا)ایلن صحبت زولف دراز ائیلر
 دهانین سزینی بیلمزدی عقلم عشقین اؤیرتدی
 عجب دیوانه دیر بیگانه یه افشای راز ائیلر
 مخالف زعمینه(گمان)بزم طریده مطرب مجلس
 بیر اؤزگه شوریلن باشلار نوا ترک حجاز ائیلر
 گؤنول چین سر زولفونده ائتمز ناله بیهوده
 قارانلیق گئجهده محبوب ایلن راز و نیاز ائیلر
 حدیث عشق محمودی^(۱) سوروشما هر ترشردن
 اونو شیرین حکایت ائیلهسه حسن ایاز ائیلر
 اومیدیم وار یئته صراف الی آخردا بیر یانا
 محبت بوته سینده بسکی جان نقدین گداز ائیلر.
 سؤن اولاراق فارسجا شعرینی نقل ائدیریک:

کاش از غم زمانه بیاسودی دمی دامن ز چنگ حادثه بر بودمی دمی
 سیاد اگر ز بند بلایم رها کند آسوده با خیال تو بسرودمی دمی

گو خضر پی خجسته بیابان عشق را
هرگز خیال سوسن و سنبل نکردمی
با این تن بلاکش و این آه آتشین
اندر طریق عشق تو سود و زیان یکی است
بر من مخوان حکایت عشق ایاز را
بر فرق فرقدان بنهم پشت پای را
از نقد جان براه غمت هر چه کاستم
از خوب و زشت خلق جهان دم غنیمت است
رسوای خاص عالم دور او تو کاشکی
از دیده سیم اشک ببارم بروی زرد

راجی:

میرزا ابوالحسن راجی (۱۸۳۱-۱۸۷۵م). تبریزده آنادان اؤلوموش و کربلا شهیدلرینه یازدیغی نوحه لر و تورکجه و فارسجا غزللریله مشهور اؤلوموشدور. دیوانی تبریزده بیر نچه دفعه باسیلمیشدیر. راجی ۱۸۷۵م ده مکه دن دؤندویو زامان قیزیل (قلمزم) دنیزینده بوغولاراق وفات ائتمیش و یا غفاره کلمه سی بو حادثه نین تاریخ ماده سی اؤلوموشدور.
بورادا راجی دن بیر نوحه، بیر غزل و بیر تجنیس نقل ائدیریک:
بو نوحه امام حسین (ع) نین آروادی (ائشی) ام لیلادان اوغلو علی اکبره خطاب دیر:

گؤردو لیلا تۆکولور طره یه اکبر قانی
عارضین (اوزون) لاله صفت ائیه ییب احمر قانی
غش ائدیپ (باییلدی) هوشه گلیب قاینادی مادر قانی
دئدی گل نطقه اوغول بیرجه دانیش مادرله
توز قونا، قویمازایدیم زولف پریشانیا من
ایندی نه نوع گؤروم پس بله شیب قانیوا من
بیرجه ساعت دؤزه بیلمزدیم هجرانیوه من
ایندی نه نوع اوغول تاب ائله ییم ایلرله

هاجر اسماعیلی گؤندردی مونایه قوربان
 زنده گؤردو اونو ائیلردی گئنه آه و فغان
 ائیلهدیم من سنی باش وئرمگه میدانا روان
 واردی یئردن گؤبه تک فرقیم اوغول هاجرله
 راجسی بو قصه یئتیشمز بیلیرم اتمامه
 حشره(قیامت) تک شرحینی تحریر ائله یه گر خامه(قلم)
 یازما بو سوزایله(یانیقلى)نوحه داخی اؤل ناکامه
 قورخورام اؤد توتا بو خامه یانا دفترین^(۱)

غزل:

نه قدر سن کیمی بیر غنچه دهانیم یوخ ایدی
 ای پریوش بو قدر آه و فغانیم یوخ ایدی
 توتیای خطی جان نقدینه آلسئیدیم اگر
 ای کؤنول بیل کی بو سئودادا زیانیم یوخ ایدی
 یازارمزیله هامی دردیمی بیلدیردیم من
 کشف راز ائتمگه هرچند زیانیم یوخ ایدی
 سرکویون منه دونیادا عطا ائیلهدی حق
 چونکی عقبادا(آخرت)منیم مثیل جنانیم(جنت)یوخ ایدی
 گؤردو بیر سوزیله یاندی بو گنجه حالیمه شمع
 چونکی بیر شمع کیمی جانی یانانیم یوخ ایدی
 نعمت وصلیوه صد شوکر یئتیشدیم بی رنج
 منیم اؤز طالعیمه هیچ گومانیم یوخ ایدی
 راجی یازدیم قالا مندن بو غزل نام و نشان
 چونکی عالمده منیم نام و نشانیم یوخ ایدی

تجنیس:

دئمه زاهدا سرگذشت بهشت
 بوخومدور منیم سر(باش)ده گشت بهشت(هاواسی)
 بوکوب قدیمی عشقله بار غم
 غمیندن ایکی عالمین فارغم
 دل و دین وئریب مشکبو کاکوله
 منیم تک اول آشفته مو کاکوله
 گل ای عاشقین آتشه یانندیران
 منی یانا-یانا قویوب یان دوران
 نه دیر ای سهی قد(سرو کیمی) گوناھیم منیم
 گنچر عرشدن هر گون اھیم منیم
 سن اوینا گنجه رود(ساز)شطرنجیله
 توکوم اوزه من رود شط رنجیله

قائناقلار

- ۱- آذربايجان ادبىياتى تارىخى. ۲- جى جلد.ف. قاسم زاده، محمد عارف، حيدر حسينوف. آذربايجان قولو نشرىياتى. باكى ۱۹۴۶
- ۲- آدميت. فريدون - انديشه هاى ميرزا فتحعلى آخوندزاده. انتشارات خوارزمى. تهران ۱۳۴۹
- ۳- آراسلى. حميد (رئداكتور) - واقف، اثرلى. آذربايجان علملر آكادىمىسى نظامى آدينا ادبىيات انستيتوتو. باكى ۱۹۴۵
- ۴- آناز - حماسه دده قورقود (ترجمه: ابراهيم دارائى). تهران ۱۳۵۵
- ۵- ادبىياتدان ايش كتابى: ح. زيناللى، عبدالله شائق، آ. موسى خانلى، ج. افندى زاده. آذر نشر. باكى ۱۹۲۸
- ۶- ارگين. محرم - اورخون آييده لرى. استانبول ۱۹۷۰
- ۷- ارگين. محرم - تورك ديل بيلگىسى. استانبول ۱۹۷۲
- ۸- ارگين. محرم - آذرى توركجه سى. استانبول ۱۹۷۱
- ۹- النخبوانى. محمد - كتاب سحاب الدموع فى مصائب اهل الكساسة... كتابفروشى عبدالرحيم علمى. تهران ۱۳۳۰ ق.
- ۱۰- اينان. عبدالقادر - تاريخده و بوگون شامانيزم. آنكارا ۱۹۷۲
- ۱۱- بار تولدو. - اورتا آسيا تورك تارىخى حقينده درسلىر. استانبول ۱۹۲۷
- ۱۲- بانارلى. ن. س. - رسيملى تورك ادبىياتى تارىخى. ۳ و ۴- جو جلدلر. مىلى اگىتيم باسىم ائوى. استانبول ۷۸-۱۹۷۱
- ۱۳- بانارلى. ن. سامى - رسيملى تورك ادبىياتى تارىخى. ۷- جى جلد. مىلى اگىتيم باسىم ائوى. استانبول ۷۸-۱۹۷۱
- ۱۴- بانارلى. ن. سامى - رسيملى تورك ادبىياتى تارىخى. ۹- جو جلد. استانبول ۷۸-۱۹۷۱
- ۱۵- بايقرا. حسين - عباسقى آقا باكيخانلى. تورك كولتورو آيلىق درگىسى. آنكارا، آرابلق ۱۹۶۴
- ۱۶- بختيارى. پژمان - بهترين اشعار. تهران ۱۳۱۳
- ۱۷- بيچارى. حسن - صائب تبريزى نين توركجه ديوانى حقينده بير قاج سؤز (توركولوژى كنگره سى) استرازبورق ۱۹۷۰
- ۱۸- پك اولجاي. نسجلا - ۱۶- جى عصر آذرى لهجه سى ادبىياتى نين باشليجا ممثللريندن

- فضولی نین حیاتی و اثرلری. اسلامی تورک ادبیاتی. استانبول ۱۹۶۸
- ۱۹- تربیت. محمدعلی - دانشمندان آذربایجان. تهران ۱۳۱۲
- ۲۰- تورکه قول. مصطفی حقی - آذربایجان مزاح ادبیاتینا بیر باخیش. تورک کولتورو آیلیق درگیسی. آنکارا، تموز ۱۹۶۳
- ۲۱- جعفر اوغلو. احمد - آذربایجان ادبیاتی. تورک دونیاسی ال کتابی. آنکارا ۱۹۷۶
- ۲۲- جعفر اوغلو. احمد - دیوان لغات الترتک دیزینی. تورک دیل قورومو یاینلاری. آنکارا ۱۹۷۲
- ۲۳- جعفر اوغلو. احمد - تورک دیلی تاریخی. استانبول ۱۹۷۰
- ۲۴- حسینی. ابولفضل - سید ابوالقاسم نباتی. اثرلری. آذربایجان س.س.ر. علملر آکادمیاسی نشریاتی. باکی ۱۹۶۸
- ۲۵- حکمت. اسماعیل - آذربایجان ادبیاتی تاریخی. بیرینجی جلد. آذر نشر. باکی ۱۹۲۸
- ۲۶- حکمت. اسماعیل حکمت ارتابیلان - مرتضی قلبخان ظفر. استانبول ۱۹۶۵
- ۲۷- حیران خانیم، سنچیلیمیش اثرلری - سوونت اتفاقیله مدنی علاقه ساخلایان ایران جمعیتی نین نشریاتی. تبریز شعبه سی ۱۳۲۴ ش.
- ۲۸- ختائی. شاه اسماعیل - اثرلری. باکی ۱۹۶۶
- ۲۹- خلخالی. مرحوم آقا میرزا محمد باقر، دیوان ادبیات. کتابفروشی علمیه. ۱۳۱۹
- ۳۰- خلخالی. محمد باقر - ثعلبیه. کتابفروشی و چاپخانه عبدالله علمی
- ۳۱- داکوکی. ابراهیم - عراق تورکمنلری. استانبول ۱۹۷۰
- ۳۲- دشتی. علی - نگاهی به صائب تبریزی. تهران ۱۳۵۵
- ۳۳- دوزانلی. م.ر. (رسول اسماعیل زاده) - آذربایجان مرثیه ادبیاتینا بیر باخیش (۳). مقتل یازیچیلاری ملا محمد نخجوانی. یول درگیسی. تهران ۱۳۷۰؟
- ۳۴- دولت آبادی. عزیز - سخنوران آذربایجان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز. اردیبهشت ۲۵۳۷ شاهنشاهی.
- ۳۵- دیاربیکرلی. نرژاد - تورکلرده مزار یاییسی و دفن مراسیملری. تورک کولتورو آراشدیرمالاری. پروفیسور محرم ارگینه ارمغان. آنکارا ۱۹۹۲
- ۳۶- دیل آچار. ا. قوتادقو بیلیک اینجه لملری. تورک دیل قورومو یاینلاری. آنکارا ۱۹۷۲
- ۳۷- دیوان سید ابوالقاسم نباتی مشهور به مجنونشاه یا خان چوبان قراجه داغی. کتابفروشی ادبیه ناصر خسرو. تهران
- ۳۸- دیوان شاه اسماعیل ختائی. استانبول
- ۳۹- راجی، دیوان. انتشارات بنیاد کتابخانه فردوسی. تبریز ۱۳۶۴

- ۴۰- زینالی. حنفی - ناتوان خورشید بانو. آذر نشر. باکی ۱۹۲۸
- ۴۱- ساوالان. ح. م - ۱۵- جی عصرین قدرتلی شاعری حبیبی. آتروپات کتاب اتوی. تهران ۱۳۶۰
- ۴۲- شائق گوگ بای. اورخان - ددهم قورقودون کتابی. استانبول ۱۹۷۳
- ۴۳- شاملوئی. حبیب اله - تاریخ ایران.
- ۴۴- صائب تبریزی. آذربایجانین ایرانلا مدنی علاقه جمعیتی نین نشریاتی. باکی ۱۹۴۶
- ۴۵- صدیق. ح (مترجم) - قوسی تبریزی و میرزا شفیع.
- ۴۶- صدیق. ح - آثاری از شعرای آذربایجان
- ۴۷- صراف، دیوان. نوحه ترکی و سینه زنلری. کتابفروشی بوذرجمهری (مصطفوی). تهران
- ۴۸- صفلی. علیار - مسیحی (یشی تاپیتی). وارلیق درگیسی سای ۳-۱۰۲. تهران ۱۳۷۵
- ۴۹- صفوی (ترجمه) - یادداشتهای انوشیروان.
- ۵۰- ضریر، کتاب سیرت النبی - استانبول اونیورنسته کتابخاناسی، تورکجه یازمالار بؤلومو. سای ۲۳۴۸
- ۵۱- عارف. محمد و حسینوف. حیدر - آذربایجان ادبیاتی تاریخی. باکی ۱۹۴۴
- ۵۲- علی یف. رستم - دیوان فارسی فضل اله نعیمی و عمادالدین نسیمی (ادبیات حروفیه ۱۰). انتشارات دنیا. تهران
- ۵۳- فضولی. محمد، علمی - تدقیقی مقاله لر (وفاتی نین ۴۰۰ ایلیگی مناسبتیله). آذربایجان ادبیات نشریاتی. باکی ۱۹۵۸
- ۵۴- فضولی، دیوان قصائد و مثنویات. کتابفروشی فردوسی. تبریز (تاریخسیز). استانبول ۱۲۸۶
- تاریخی نسخه سیندن.
- ۵۵- فضولی، کلیات دیوان. استانبول ۱۳۰۸ ه ق
- ۵۶- فضولی یه دایر. اولومونون ۴۰۰- جو ایل دؤنومو مناسبتیله (ادبیات اوزه رینه مقاله لر. احمد احمدی تان پینار). یونسکو تورکیه ملی کمیسیونو. معارف باسیم اتوی. استانبول ۱۹۵۹
- ۵۷- قاسم زاده. فؤاد - غم کروانی. فضولی نین دنیا گؤروشو. باکی ۱۹۵۸
- ۵۸- قره باغی میرزای صدرای - ریاض العاشقین (قاراباغ شاهرلری). استانبول ۱۳۲۵ ه
- ۵۹- قصه ی یوسف - استانبول اونیورنسته کتابخاناسی. تورکجه یازمالار بؤلومو. سای ۳۱۱
- ۶۰- قمری، کلیات کتاب کتزامصائب در مناقب و مصائب چهارده معصوم (ع). انتشارات علمی. تهران
- ۶۱- قونادقویلیک. فرغانه نسخه سی. استانبول ۱۹۴۳

- ۶۲- قوجاتورک. و. ماھر - بؤیوک تورک ادبیاتی تاریخی. آنکارا ۱۹۷۰
- ۶۳- قورقماز. زینب - ۱۵- جی یوز ییل آذری تورکجه سی نین دگرلی بیر تمشیلچیسی امیر هدایت‌اله و دیوانی. تورک دلی آراشتیرمالاری ییللیفی. بله تن ۸۳-۱۹۸۲. تورک تاریخ قورومو باسیم ائوی. آنکارا ۱۹۸۶
- ۶۴- قینالی زاده حسن چلبی تذکره سی. یازما لنینگراد عمومی کتابخانا. نومره ۸۰۴ ص ۲۶۳
- ۶۵- کاشغری. محمود- دیوان لغات‌الترک ترجمه سی. چئویرن: بسیم آتالای. ۱-۴- جو جلدلر. تورک تاریخ قورومو باسیم ائوی. آنکارا ۱۹۸۵
- ۶۶- کتاب بابا قورقود. لويس جفری. ترجمه فارسی: فریبا عزیدفتري و دکتر محمد حریری اکبری.
- ۶۷- کتاب مروج‌الحوار الملقب به کشکول‌النور... تاریخسیز.
- ۶۸- کلیات دیوان فضولی. استانبول و تبریز چاپی
- ۶۹- کؤپرولو. فؤاد - اسلام آنسیکلوپئدیسی. آذربایجان ادبیاتی. بیرنجی جلد. (M.E.B) دؤلت کتابلاری) استانبول ۸۶-۱۹۶۱
- ۷۰- کؤپرولو. فؤاد - اسلام آنسیکلوپئدیسی. فضولی. ۴- جو جلد. استانبول ۸۶-۱۹۶۱
- ۷۱- کؤپرولو. فؤاد - اسلام آنسیکلوپئدیسی. آذری ادبیاتی نین تکاملو. ملی اگیتیم باسیم ائوی دؤلت کتابلاری. ۲- جی جلد. استانبول ۸۶-۱۹۶۱
- ۷۲- کؤپرولو. فؤاد - اسلام آنسیکلوپئدیسی. صائب تبریزی. ۱۰- جو جلد. استانبول ۸۶-۱۹۶۱
- ۷۳- کؤپرولو. فؤاد - عباسقلی آقا بایکخانلی قدسی. تورک خلق ادبیاتی آنسیکلوپئدیسی. ۱- جی جلد استانبول ۱۹۳۵.
- ۷۴- کؤچرلی. فریدون بیگ - آذربایجان ادبیاتی. باکی ۱۹۷۸
- ۷۵- گنج‌ای. تورخان - تبریزی تأثیرین تورکجه شعرلری. تورک دلی ادبیات درنگی. استانبول ۱۹۴۸
- ۷۶- گنج‌ای. تورخان - صادقی افشارین تورکجه شعرلری. تورکیات مجموعه سی. ۸- جی جلد. استانبول ۱۹۷۱
- ۷۷- لطیفی تذکره سی. ص ۱۸۶
- ۷۸- لعلی. میرزا علیخان (شمس‌الحکما)، کلیات دیوان. چاپ علمیه. تبریز ۱۳۲۳ ش.
- ۷۹- مازی اوغلو. حسیبه - دیوان فارسی فضولی. آنکارا ۱۹۶۲
- ۸۰- محسنی. عزیز - آذربایجان ادبیات تاریخیندن قیزیل یارپاقلار. چاپ آفتاب. تهران ۱۳۷۴
- ۸۱- مخلص. غلامرضا (توپلایان) - صائب تبریزی، غزللری. چاپ خورشید. تبریز ۱۳۵۸

- ۸۲- مینورسکی، و. - قارا قویونلو جهانشاه و شمرلری. ترجمه: امینه ارول. سلجوقلو
آراشدیرمالاری درگیسی ۲-۱۹۷۰. آنکارا ۱۹۷۱
- ۸۳- نزهت. سعدالدین و قاسم. ناجی - ختائی دیوانی، حیاتی و نفس لری. معارف
کتابخاناسی. استانبول
- ۸۴- نسیمی. عمادالدین - اثرلری (۶۰۰- جی ایلی مناسبتیله). باکی ۱۹۷۳
- ۸۵- نسیمی. عمادالدین - رباعیلر. باکی ۱۹۷۳
- ۸۶- نسیمی. دیوان فارسی - مقدمه: حمید محمدزاده. آذربایجان دولت نشریاتی. باکی ۱۹۷۲
- ۸۷- نیرومند. کریم و زعفری. کریم - سخنوران و خطاطان زنجان (از قرن ۴ تا عصر
حاضر). موسسه مطبوعاتی زعفری. زنجان ۱۳۷۴
- ۸۸- هیئت. جواد - آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش. بیرینجی جلد. تهران ۱۳۵۸
- ۸۹- هیئت. جواد - آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش. ایکینجی جلد. تهران ۱۳۶۹
- ۹۰- هیئت. جواد - سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی. نشر نو. تهران ۱۳۶۵

91 - Jr. M. Lotfi. Basic Course in Azerbaijani. Fred. W. Householder. Indiana University
publications. 1973.

92 - Leyla and Majnun Fuzuli. Translated by Sofi Huri. Introduction and Notes by Alleslo
Bombaci. London. 1970. C. Unesco.

93 - Deny. Jean. Principe de Grammaire Turque. Paris, 1955.

A VIEW IN AZERBAIJAN LITERATURE

VOL(1) - 2 EDITION

BY

DR.JAVAD HEYAT

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای فارسی - ترکی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیات

آدرس: تهران - فلسطین شمالی - شماره ۱۵۱ کد پستی: ۱۴۱۶۹ - تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VAKLIQ - PARSIAN AND TURKISH JOURNAL

CHIEF REDACTOR: JAVAD HEYAT

19th year No 104 - 1 April- May - June

Add:151 - North Felestin Ave

TEHRAN - IRAN